

Собир ЎНАР

ЧАМБИЛБЕЛНИНГ ОЙДАЛАСИ

*Қиссалар
Ҳикоялар*

Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти
Тошкент — 2006

Истеъдодли ёзувчи Собир Ўнарнинг ушбу китобига турли йилларда ёзилган уч қисса ва қатор ҳикоялари жамланди. Ёзувчининг турли тоифа одамлар, ёшлар ва зиёлиларнинг чигал қисматлари хусусидаги ҳаётий мушоҳадалар, фалсафий қарашлар билан йўғрилган асарлари Сиз азиз китобхонни бефарқ қолдирмайди деб ўйлаймиз.

Маъсул муҳаррир: *Абдуҳошим ИРИСБОВ*

© Собир Ўнар. Чамбилбелнинг ойдаласи. Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти — 2006

МУХТАСАР СЎЗ

Бир оддий китобхон сифатида, қолаверса, хизмат тақозосига кўра насримизда пайдо бўлаётган янги асарлар билан баҳоли қудрат танишиб боришга ҳаракат қиламан. Баъзи бир тоифа ёзувчиларимиз борки, ёзган асари бошдан оёқ мавҳумликдан иборат. Жумла тузишини кўриб бирор хорижлик муаллиф асарининг таржимаси эмасмикан, деб ўйлаб қоласан. Қаҳрамонлари ҳам сира ўзбекка ўхшамайди, гап-сўзлари, хатти-ҳаракатию хаёл суришлариям ғалати. Аллақандай совуқ, бегона ифодани кўрасан. Иккинчи тоифа ёзувчилар ҳам бор, гарчи номи чиқиб, у ер-бу ерда мақтовлар эшитиб юрган бўлса-да, жуда жўн фикрлайдилар. Асарини енгил ўқийсан, лекин сира қониқмайсан. Соддалик яхши, лекин жўнлик— нуқсон. Бу камчилик муаллифнинг китоб ўқимаслигидан келиб чиқади. У мени ҳамма таниб қолди, биров ақл ўргатолмайди, изланиш шарт эмас, ёзавериш керак деб ҳисоблайди. Изланмаслик — буям иллат. Учинчи тоифадагилар адабиётнинг қадрини тушириб, чайқов бозорига айлантириб юрганлар. Муаллифини етти ухлаб тушингда кўрмагансан-у, ёстиқдай-ёстиқдай романлар ёзиб чоп этишади. Шу китобларини кўтариб келиб Ёзувчилар уюшмасининг эшигини тепиб кирмоқчи бўлишади, даъвоси оламни бузади. Лекин минг йиллардан бери шаклланган адабиётнинг темир қонунлари мавжудки, ҳашакилик асл адабиётни белгилаб беролмайди

ва улар туфайли бу улуг майдон бозорга айланиб ҳам қолмайди. Бировга узун хат ёзса - у роман ҳисобланмайди.

Собир Ўнарни бирор ўн беш йилдан буён таниганим, китоблари, матбуотдаги қисса, ҳикоя ва қатор мақолаларини ўқиганим ҳолда айта оламанки, у соф ўзбекча ёза олади. Фикрлаши ҳам халқона. Ўйлайманки, буям бир баҳо.

Мустақилликнинг дастлабки йилларида у президентимиз фармони билан Давлат мукофоти билан ҳам тақдирланган эди.

Шундан сўнг бир-икки қисса ва қатор ҳикоялар ёзди. Ҳар гал унинг асарларига кўзим тушганида, балодай ёзувчи-ку деб қўяман. Ҳар қалай меҳнат қилаётибди, «Ёшлик»дай нуфузли журналга бош муҳаррир. Айни замонда муҳаррирликнинг машаққатлари ҳам оз эмас. Аммо Собирга ҳам, унинг кўп тенгқурларига ҳам теккан бир «касаллик» борки, бир нарсани «ялт» этказиб ёзиб қўйишадию, бир неча йил кўзга кўринадиган асар эълон қилмай, эгини қисиб юраверишади. Ҳолбуки матбуотда тез-тез чиқиб туриш ҳам фаоллик белгисидир.

Мен шу қирқ ёш миёнасидаги кўплаб шоиру ёзувчиларнинг асарларини тинимсиз кузата туриб улар орасидан Қаҳҳор, Ойбек, Фафур Фулом сингари Шахслар етишиб чиқшини хоҳлайман. Чунки улар энди ёш бола эмас, айни ижодий куч-қувватга тўлган пайтлари. Адабиёт учун ҳам, юрт манфаати учун ҳам беқиёс нафлари тегиши мумкин.

Мен юқорида насримизга бир қур танқидий фикрлар билдириб ўтдим. Аммо шу билан бирга кейинги йилларда ўзбек насрида сифат ва мазмун ўзгаришига эришилганига ҳам алоҳида урғу берган бўлардим.

Эътибор берган бўлсангиз, мустақиллигимизнинг дастлабки йилларидаги асарларда партком, райком, комсомол, колхоз раиси образлари асардан асарга чувалашиб одамни гаранг қилиб юарди. Ҳой, барақа топгурлар, энди у тузум йўқ, биз тамоман бошқа, мустақил давлатчилик тизимига ўтдик, эскича фикрлашни йиғиштиринглар, деган пандни ҳам юрт раҳбаридан эшитгунимизча ўз билганимиздан қолмадик. Ал-

батта, бу ўринда насрнинг оғиркарвон жанр эканини, ҳозир-жавоблик талаби унга бир оз зўр келишини ҳам ҳисобга олишимиз зарур. Лекин, нима бўлгандаям бугунги мактаб бола-си шуро тузумини кўрмаганини эсдан чиқармайлик. Шўро ҳақидаги ҳар қандай аюҳаннослар унга ёт. Унга ўзи билган, кўриб юрган, бугунги куннинг муаммоси билан курашаётган замонавий қаҳрамонлар керак. Нафақат унга, барчамизга ҳам зарур.

Шу талабдан келиб чиққанда адабиётимизда муайян сил-жишлар бўлаётир. Ва ўз навбатида улар давлатимиз томони-дан муносиб баҳосини олиб, тақдирлаб борилаётир. Қайси-дир соҳанинг вакили менинг ишларим тарих сифатида муҳ-рланиб қолмаяпти-да, деб надомат қилиши мумкиндир, аммо адабиёт деганимиз шундоқ бир ўлчови адолатли соҳаки, қил-ган меҳнатинг, истеъдодинг изсиз йўқолиб кетиши мумкин эмас, зўр бўлсанг, зўрман деб чиранаверишингга зарурат йўқ, китобхон, халқ наздида бор бўйинг пасайиб ҳам кетмайди, илло ўсиб ҳам кетмайди. Шундай бўлгач бу майдонга кирган зот чинакам меҳнатдан ўзини аямаслиги лозим.

Собир Ўнарнинг янги китоби баҳона ёш ёзувчи укала-римга ушбу фикрларни мухтасар баён қилиб қўйгим келди.

Абдулла ОРИПОВ,
Ўзбекистон Қаҳрамони,
Халқ шоири.

ҚИССАЛАР

ЧАМБИЛБЕЛНИНГ ОЙДАЛАСИ

Отакул Қирғий бу сафар ҳам ҳар галгидек эрта турган, аммо ётоғидаги тўшаги алламбало буралиб ётарди. Бу унинг безовта ухлаганидан дарақ берса-да, кичик кампиридан бошқа ҳеч ким тўшаққа эътибор қилмади. Катта кампири одағда, эрта азонда печга ўт ёқиш учун кирарди, кеча у, чамаси умрида биринчи марта чолидан илиқ гап эшитганидан меҳри ийибми, ҳар кунгидан эртароқ туриб ўт қалашга тутинди, ахир кунига камида икки маҳал қамчи еб умр кечираётган кампир бундай ширин муомалага қариганда ҳам зор эди-да.

Тезакка солярка қуйиб тутантирди-да, устидан қуруқ ўтин ташлади. Чоли ариқ лабидаги аччиқданак ўрикни қирқиб ётоғига — ўзи айтмоқчи нашахонасига бел бўйи қилиб яхшилаб қалаб чиққан эди ўтинни. Жонининг ҳузурини обдон билар эди бу чоли тушмагур. Акс ҳолда саратон чилласида зардолини қулатиб кунгайга тарвақайлатиб ётқизиб, токи кузгача заранг бўлишини кутиб ўтирмасди: қуруқ дарахт, айниқса, ўрик тутамай ёнади, узоқ олов беради, кўк чойга бир қафт кўкнорини биқтириб, бир оз дам едириб. сўнгра бир сипқориб ташлаб устидан қайноқ чойни хўриллатиб, маҳсини ечиб, печга тоблаб, кейин пўстақка ўрали-иб терга тушиб ётмоққа не етсин!

Қирғий бари бир бу одатини эрта-мертан бошламас эди, то қишлоқни бир қур айланиб, одамларнинг қий-чуви, ғийбати, қолаверса, тўйи, азаси чиқадими — ўз кўзи билан кўриб, жўяли насиҳати бўлса бериб, сўнгра сой бўйлаб кетган тоғ йўлидан тонг қоронғусида қулунини йўрттириб кетар эди. Тоғнинг ён беткайларида кечаси уюр-уюр бўлиб олган йилқи подаларини ўтлашга ёйилмай бирров кўздан кечириб, ўзининг шахсий отларини ҳам кўриб, кўнгли таскин топгачгина, Фориш томондан кун парпириб кўтарилгач, секи-ин, отнинг юганини салт қўйганча Гўрўғлининг қўшиғини хиргойи қилиб келгувчи эди. Феълининг акслигини кўрган одам уни қўшиқ айтади деб

ўйламас эди. Жудаям жиддий киши эди. Гўё ўзининг чарслигини таъкидлаётгандай муртининг учини ҳам қайириб ёноғига қараб кўтариб қўйгувчи эди.

Бу тонг ҳам одатдагидай бошланган, тўшакнинг буралиб ётиши ғалат эди, холос. То кичик кампир келиб мазкурни кўргачгина бир оз паршон қолди. Бориб тўшакни йиғди, тахмонга тахлади, қайтаётиб печ деворининг ортида чала ейилган тарвузни кўрди. Феълига яраша Қирғий тарвузни ҳам кампирларидан бирига келтиртирар эди. Демак, оқшом ўзи сомонхонадан эринмай опкелган, чопқиси билан сўйиб, тухумларини ҳам шу атрофга туфлаб юбораверибди. Ва яна Қирғий ҳеч маҳал кўзойнагини қолдириб кетмасди, уйдан чиқса бўлди, ич камзулининг кўкрак киссасига бир балдоғини тагида қолдириб солиб қўяр эди, хатсаводи бинойи эди, калхўз бошлангандан бери дўм, биргат бўлиб ишлаган кезлардан шу ойнакдан фойдаланарди, газетларни ҳам тинмай ўқирди, бирор қизиқ, дostonнамо китоб қўлига тушса ҳам дераза ёруғига тутиб ойнагини кўзига қўндирганча икки кун демай шариллатиб ўқиб чиқарди. Бу гал нечундир ойнаги ҳам ўқиган буклоғлик газета устида турибди. Кичик кампир туфдонга ҳам назар солди, Қирғий азонда туриб туфдонни таҳорат маҳалда офтобадаги сувга чайқаб келадиган одати бор эди, кампирлари жирканишини хоҳтамасди, шекилли. Бу гал...

Бу ҳам майли, даҳлизда катта миҳда чийдом илиғлик. Чийдом деганимиз, бу — жундан чашиб тўқиладиган, сирти қаттиқ, ичи жуни бўртиб тургувчи, чакмон келбат бир юклигина иссиқ кийим, ҳойнаҳой, Фориш билан Нуротада кийса керак бунни, валлоҳи аълам. Қирғийнинг ўзи ҳам шундоқ дер эди. Ҳар нечук эл кезган одам, билмаса гапирмайди.

Хулласи, бобомизнинг чийдоми-да ўз ўрнида турибди.

Кампир чолининг кечаси анчагина безовта бўлганини тагин фонусга қараб билди. Тунда чироқ ўчиб қолгач, Қирғий фонусни ёқибди, ёруғида газет ўқиганми, нима бало.

Кампир шошиб оғилхонага борди. Охурга емиш ҳам ташланмаган. Қорамоллар секингина «бў-ў» деб қўйишяпти. Хашак мудгор бўлишаётгани-да бу. Ушбу ҳолат ҳам Қирғий бобомиз учун бир тарки одат.

Шундан сўнг кичик кампир сермасланиб қолди. Оғилнинг оғзини ёпмай меровланиб келаётиб оёғини чиқаверишдаги тоғорага уриб олди. Тоғорага арпа ивитиб қўйиларди. Эрталаб хашакнинг устига бир оз тўкиб чиқиларди. Қишда туғадиган ғунажин билан икки сигир то сутдан қолмасин деб арпа ивитиб беришарди. Бу юмушни ҳам, табиийки, Қирғий амалга оширарди.

Ажаб ҳолат эди. Кичик кампир меровсирайверди. Ўзича ўйлади: кўйлак-иштон, юпқа камзул, бошда салланинг дўпписи, оёқда маҳси — тоққа ҳеч бундай енгил кийимда кетмас эди-ку!

Ҳовлидаги яккамихда қулун турибди. Ё, Худо! От минмай бир ёққа чиқмас эди. Ўтинхонанинг деворида емхалта осиглиқ. Кампиршо бориб емхалтани ушлади: отгаям ем бермаган. Сўлаги, ҳўли йўқ.

Ажаб! Тинчлик бўлсин-да ишқилиб.

Кичик кампир гаранг ҳолда бориб кундошига ушбуни айтаверди, кўнглидаги алағдалиқни тушунтира берди. Тили чучукроқ, оққўнги эди-да бечора.

— Чолнинг бу кетиши бежо кетиш, опа. Ҳеч балони тушунмайсан одам. Молларга емиш ташламабди, ем жойида қақшаб ётибди. Ич кийимида кетаверибди. Одамлардан қайтиб уялмайди. Бундай қилмагич эди. Алағдаман, опа, алағдаман. Оқшом қўйингинасига кириб ётмайманма, «не бўлди чол» деб.

Катта кампир совуқроқ акс садо берди:

— Бало урмас бу чолга, бўри ермиди. Қамчисидан захри томиб гўристонда бўлса етиб келади. Ҳовлини зир айлангириб мени қамчилаб урмагунча, ҳовиридан тушмайди бу. Ерам ютмайди, қалчиллай берма.

Кичик кампир бундан яхшироқ жавоб ололмас эди. Руҳи чўкли, ёлғизлангандай бир ичикди, бир ичикди.

— Менгина ўлайин-эй, — деб изиллади.

Кичик кампирнинг зорланишида маъни бор эди. Қирғий уни суйиб хотинликка олди. Бироқ бу сулув хотин туғмасак чиқди. Аввал эр қилиб ажрашган экан, боиси фарзандсизлик бўлган, шу сабаб Қирғий уни кўпда аяр эди, кўнгли юмшаб, раъйини қайтаргиси келмай қоларди. Исमत чавандоз мингувчи қора гунан кўпкаридан соврин олса биринчи бўлиб шу сулувиغا беради, ортса каттаси, ундан сўнг қиз ва келинларига илинади. Сулув бир ҳисобдан бу ҳовлида чолининг захрини қирқувчи, кундошига келажак таёқдан қутқарувчи бўлса, бошқа ҳисобдан ўзи ҳам чолига бирам орқайин бўлиб қолган эдики, ҳеч нарёғи йўқ. Эҳтимол тирноққа зорлиги туфайлидир... Суянсам, тоғим бор, деб кўп куявермади, куйганда Худо берарини бериб бўлди, бермасини бермас бўлди, бу ёғига «ё Раззоқ!» демай иложиям йўқ.

Каттаси чолини «гўрсўхта» деб жеркийверар эди, кичигига ҳечам ёқмас эди бу. Бироқ, бари бир чолига ўшак қилмагич эди, шу сабабдандир катта кичикка кўп ҳам қаҳр қилишга ўрин қолмас эди. Аммо,

ҳарна бўлганда ҳам, ҳар қанча кенг уйга бир келин сиғади, иккиси бир эрнинг қўйнига сиғмайди. Яна денг, аёл зоти ўзининг кўнгли билан эмас, элнинг оғзи билан оёқ олади: униси ундай деса бир куяди, буниси бундоқ деса, яна бир товланади, тўнини тескари кияди, гапни кўпайтиради ва ҳоказо. Қирғий учун эса кўп гап эшакка юк. Биратўла даҳлиздан қамчини опчиқади-да, каттанинг елкасига икки-уч марта аямай тушириб юборади. Катта кирпи янглиғ ғужанак бўлганча вой ҳам демай елкасини тутиб беради, кичкина ўйлайдики, елкалари ҳойнаҳой бир энлик кўтир бўлиб кетган чиқар. Жонига тўзим берсин. Бурноғи йиллари Қирғий гоҳи тўй-пўйдан ичиб келса, дарҳол хотинини чорлар экан, келса савалашидан кўрқиб у ҳовлидаги қайрағочнинг бошига чиқиб кетаркан. Эри туш деб жаврайвераркан, тушмаса ерда қолган калиш борми, тош, кесақ борми, унга қарата улоқтира-улоқтира охири чорпояга бориб чўзилганча ухлаб қоларкан.

Энди ҳовли тўла невара, ўртанча ўғли ўзи билан, катта невараси ҳам мактабни битиради, бўйи шипдай, лекин катта кампирини тирақайлатиб ҳамон қувиб ургани-урган.

Элнинг оқсоқоли, бировга гапини бермайди, гапирган гапини ерда қолдирмайди, хуллас, кампирлар масаласида у сиз ўйлаганчалик хижолат ҳам чекмайди. Гўрўғли Мисқол ва Юнус парилар билан баравар яшайвергани мисол ҳеч бўйин эгиб хижолат чекмайди, яъни овул ичида, ундан нари-берисида ҳам хиёл бўлсин обрўсига путур етмаган. Кампирини уриши ҳам гўё унинг фазилатига ўхшаб қолган. Кампири ҳам худди чолининг таёғи учун яратилгандек калтак ейиши на овоза бўлади, на ичида қолиб кетади—сарсон бир дунё у учун.

Кўниккан шунга. Қариганда ҳам шу ғурбат қурмағурларга ярашади. Бошқаларга ярашмайди. Ўзи бошқачароқ яшаш ҳам мумкинлиги ҳар иккисининг эсидан чиқиб ҳам кетгандир.

Ҳовлининг аҳволини ҳаминқадар чиздик. Балки чечан сўзлаб беролмагандирмиз, аммо бизни ҳам Сиз каби Қирғийнинг айни тонг палласи кичик кампири алағда бўлганига яраша қаёққа ғойиб бўлгани қизиқтиради.

Рост-да, қаёққа кетган бўлиши мумкин?

Сиз ўйлайсизки, тоққа кетгандир-да, деб.

Ё бўлмаса, шу атрофда бирор бўйинсасиникига киргандир, ода тига хилоф равишда бир овул наридаги Хўжамачитга бомдод ўқишга кетгандир-ов, деб. Тоққа кетмаган. Кетса чийдомини кияр эди, пахталик шимини илиб олар ёхуд дўмлигида кийган анови солдатнусха

шимини кийиши лозим эди. Яланг қават иштон билан қишлоқ ора-лашни у ўзига эп кўрмайди. Боз устига яхши кўриб минадиган қулу-ниям шу ерда. Ҳар тугул эси пасайиб қолган чол эмас, ахир. Ундай-мундайини отдан уриб ағдараман, деган важоҳати бор. Боз устига кеч кузнинг қор ҳам ёғаверса бировга малол келмайдиган заҳардай ҳаво-си уфурётган бўлса.

Бўлмаса қаёққа кетди?

Ҳамма гап шунда, биродари азиз!

Кеп қолар-кеп қолар билан кеч ҳам тушди. Ҳовли алланечук хувил-лаб қолди. Ўғли бежавотир калхўзга тушиб ҳам келди. Заррача отам келмай қолса-я, деган ўй ўтмади миясидан. Унинг учун ҳам ота минг йил яшайдигандек, шу ҳовлига устун бўлиб тураверадигандек эди. То янги тонг отиб, кўни-қўшнилар ҳам «бундайчикан феъли йўқ эди-ку» деган хавотир уйғонмагунча бошқалар ҳам билмадилар. Зеро оқсо-қолнинг ҳар кун бўлмаса-да, кун ора ўзи кўринмаса ҳам узун шар-паси қишлоқни бир карра кезиб чиққувчи эди. Бундай хабарни би-ровларга, айниқса, ёт кишиларга айтиш яна ҳам ўнғайсиз. Қариб бе-дармон бўлиб қолган бўлса, бошқа гап эди, саксоннинг тагига етга-нига қарамай қомати белкуракнинг сопидай, қарашлари қарчиғай-дай, шундай бўлгач ўғил умрида биринчи марта отасидан алағда аҳволда амакиларига хабар етказди. Кун ёйилмай кенг ҳовли қариндош-уруғга тўлиб кетди. Амакилардан улугроқ саналган бири қир-адир, жару ариқ-ларни қараб чиқайлик, дея таклиф қилди. Табиийки, бу фарзанд ва кампирларнинг юрагини кемириб юборди: Худо кўрсатмасин-эй, бун-дай деманг! Лекин осмонга қараб тавалло қилиб ўтиришдан ҳам фой-да йўқ, нимадир қилиш керак. Қирғийни кўрган борми, деб ён-ат-рофга чопар жўнатишни-да фарзанди эп кўрмади: жуда хунук-да бу иш — тик оёқда юрган, қишлоқнинг кўкрак керган оқсоқолини мол қидирган янглиғ қидирсанг. Ранги палондай, кийими пистондай, мурти унақа, кўзи бунақа, деб. Ҳамма Қирғийнинг ҳовлига дўпирлаб, шов-қин билан: «Тирик жон борми бу уйда!» дея ҳайқириб кириб келиб қолишини кутарди.

«Гўристонда бўсаям қайтиб келар» деб ўтирган катта кампир ҳам алланечук кўнгли орзиқа бошлади. У бугун чоли тушмагуннинг ҳам-чисидан икки-уч зарба кўпроқ тотишга ҳам рози бир аҳволга тушди. Ҳаммадан ҳам кичик кампир кўпроқ куярди. Чоли бўлмаса у бу ҳов-лида эрсиз келинчак ёхуд ортиқча меҳмондай бўлиб қоларди. Ёшли-гида сулувлиги, олтмишни қоралаган бўлса-да, шундоқ билиниб ту-

радиган кичик кампир, деярли бир кунда кўзлари киртайиб, ўзи қартайиб қолди.

У кечаси билан мижжа қоқмай чиққанди.

Иккинчи, учинчи ва кейинги кунлар ҳам одам оёғи узилмади. Қизиғи, ҳеч ким Қирғийни кўрдим демасди. Кейинги кунларда нариги, ундан нариги овулларда палон, пистон жойда биров кўрибди, Нуротага, Форишга, Жиззахга кетаётганини кўрган эмиш, автобусда кўрибди, отда кетаётганини орқасидан кўриб қолишибди, фалончининг маракасида кўрган эмиш-ку, каби гаплар ғивирлаб юрар, аммо чинакам суриштирилганда ҳаммаси хом гап чиқарди: аслида ҳеч ким кўрмаган бўларди. Тавба, тик оёқда юрган одам-а, нарса ё мол бўлсам ҳам ҳай, майли, дейсан. Кунлар ўтган сайин кўрибди, кўрган эмиш каби миш-мишлар шу даражада тахминий тус олиб пучга чиқа бошладики, ўғил ҳечқурса отанинг мурдаси топилишига-да рози бўлди. Жиззахда турадиган кенжаси ҳам келиб уч кун юриб кетди, Девтепадаги катта ўғли кунда-шунда. Қайтанга уй эгаси бўлмиш ўртанча келувчилардан безор бўлиб ҳам кетди. Улардан нажот йўқлиги бир ёғу, келиб-кетувчиларга ҳеч бўлмаса чой-нон қўявериш ҳам малол келаверди. Қўрадаги икки эчки, бир така сўйилиб кетди: қариндош-уруғлар келиб ётиб олишади ахир. Уларни тўйғазиш ҳам керак-ку. Аммо улар ҳам қорин тўйғазиш учун келишгани йўқ. Зора, бир яхши гап, яхши хабар бордир, деб тикка шу ҳовлига келишади. Уйи олисроқ бўлса, ўзини яқин тутиб ётиб қолаверишади.

Тоғ қишлоғи, унинг шарт-шароити шу-да: шаҳарда туриб яшашнинг кўп қонунларини ишлаб чиққанинг билан табиий ҳаёт бари бир ўз ҳукмини ўтказди.

Кичик кампир, боя айтганимиздек, тоза ўзини олдириб қўйди. Қўл-оёқларида дармон қуриб, иштаҳаси қочиб, бир аҳволга келди. Келим-кетимга ҳам унча аралашмади. Қўлини тиззасига олиб иягига тираганча узоқ ўй сурадиган одат чиқарди. Орадан ойлар ҳам ўтавергач, адойи тамом бўлди. Чоли борида кундошининг фарзандларига оналикни баҳам кўргандек бўлар, кўпам эзилмасди. Энди...

...шу ердан бошқа сиғадиган жойи йўқ муштипарнинг.

Кампир тонг отди дегунча адоқдаги Нозик қушночнинг уйига равона бўлади: қушноч қандай туш кўрди экан бугун? Нозик момо бир пайтлар ҳайбати зўр қушноч эди, чилдирмасини чалаверар, одамларим мундай деётир, деб жинлар нима оғзига солса айтаверарди. Не бир ўғрилларнинг номини тутиб кўп панд ҳам еган, аёл жонига қасд қилгувчилар-да топилган. Сўнг фол кўришни бас қилган эди. Аммо у

Қирғийнинг кампиридан нимаики кучи бўлса аямади. Шуниси кампирга ёмон таъсир қилар эдики, Қирғий кўпинча қушночнинг фолида қоронғуликда кўриниш берарди. Қушноч суяброқ қоронғутоброқ жойда кўринди, лекин чиройи очиқ, деб айтарди. Бу гапларни кампирнинг кўнгли учун айтармиди, ё бор кўрган-билгани шу эдими, кичик кампир бунга англолмасди. Туш кўрган бўлсангиз, тушингизни айтинг ҳеч бўлмаса, деб туриб оларди.

— Қаридимми, айнидимми, тушларимам равон эмас, — дейди Нозик қушноч кичик кампирга.

У зўр-базўр туриб бўлса ҳам кампирнинг елкасига қўл узатиб кўришар эди, охири пайтлар «келдингми» дея бир кўзғолганча нурсиз кўзлари билан қотиб қараб тураверадиган одат чиқарди.

Кичик кампир бундан: « ҳалиям умид қиляпсанми Қирғийдан?» деганга ўхшаш маъно топиб, баттар зил кетарди.

— Хабар-пабар йўқми, тушам кўрмайман-а, сабил, — деб қўяверадиган бўлди қушноч.

Анов йиллар фолбин дегани кўзиқориндай бодраб чиққан эди, уч-тўрт йил бўлди, бари бирдай зим-зиё бўлди-қолди. Буларнинг тухуми ҳам бир кўпайгич, бир озайгич эканми, деб ўйлайди кампир.

Бир неча марта участкавой милиса келиб у-бу нарса суриштирган бўлди, қоғоз тўлдирди, ариза беринглар деди, лекин ўғил унамади, уялди: нима деб ёзаман аризага — отамни топиб беринглар дейманми, уруш замони бўлмаса, шундоқ уйдан ўзи қадам олиб чиққан бўлса?

— Ҳеч ким билан уришмаганмиди? — дея ўсмоқчилайди милиса тагин.

Милиса ҳам нариги ошувдаги қишлоқдан, бу ерни, бу одамларни беш қўлдай билади. Хуллас, шу ернинг жайдариси, илинган қирда, сойда чўпонми, тракторчими — улфатчилик қилиб юраверади. Лекин бари бир келган заҳоти дарҳол расмий тус олиб:

— Ҳеч ким билан уришмаганмиди? — деб сўрайди.

— Қўйсанг-чи, — дейди ўғил. Уришган-уришмаганининг нима қизиғи бор, ўзинг биласан-ку.

— Гўргаям кетмайди отанг, — дейди милиса бир оздан сўнг. — Бор, бирор ниманг бўлса опчиқ, бош гаранг бўлиб кетди ишлайвериб.

Ўғил ғаллахонадан битта вино, битта пиёла, битта пиёз кўтариб чиқиб чорпоянинг устига қўяди. Милиса шишанинг қопқоғини тиши билан «пақ» эткизиб очади-да, қўйиб ўғилга узатади. Ўғил ўзинг ютавер дегандай қўл силтайди.

— Отанг тезроқ келсин, — дейди миршаб ва бир томчиём қолдирмай сипқоради. У уч пиёлани шундай, бир хил ният билан ичади-да, шиша тагида озроқ қолдириб, «бу келгунимча ризқ» дея пиёлани тўнкаради-да, аравачаси ечилган «Урал» мотоциклини қирдан пастга шўнғитганча йўл-йўлакай ёндириб даф бўлади.

Қатновчилар худди касал кўргани келганга ўхшардилар: ботиниб-ботинмайгина сўрашиб бўлгач, бир хил саволга тутаверишарди:

— Бирон хабар борми?

Гарчи саволнинг жавоби аниқ бўлса-да, сўрашдан эринишмасди. Тўғри, қўлларидан келса-ку, ёрдам қилишади, аммо ҳеч бир дарак бўлмагач, нима қилсин улар ҳам.

— Бундан кўра сулайибгина жойида ўлсаём майли эди-я, — дейди катта кампир. — Шутина уйдан опчиқиб кўмиб, тинчимаймизми, бу нима сарсонгарчилик энди?!

Бу, албатта, ният эмас. Кампир ҳам зориқиб кутарди чолини, юқорида айтганимиздек еган қамчилари гарчи тагин хумор қилмаётгандир-у, лекин шу уйнинг қораси эди-да. Агар бугун ё эрта чол гўё ҳазиллашиб ғойиб бўлгандек уйга кириб келса, бағриям, кўнглиям тўлиб қоларди кампирнинг. Ҳаммани гаранг қилиб кўйди бу ҳолат.

Эртаси куни милиса тагин келди. Кампирлар бирови у уйдан, бирови бу уйдан кўриниш бериб баравар чиқишди. Миршаб курткасининг киссасидан буклоғлик қоғоз чиқариб, мотоциклининг бакига кўйиб текислади-да, катта кампирни сўроққа тутди:

— Мабодо чолингиз билан ораларингизда уруш чиқмаганми ўша куни?

— Уришсак, менинг товушим уйингга эшитилса кераг-ов, болам?

Бир иддао, бир писандсизлик бор эди кампирнинг овозида. Чунки кампир бечоралар кунда-кун ора келувчи бу милиса боладан ҳам нажот кутишарди-да. Нажот бўлмагач... мана бундай чимчиловчи гап қилиш ҳам уларнинг аламини қўзитса керак эди.

— Аммо, биламиз-биламиз, лекин ишимиз шу-да, бутун бошли бир одам бўлса, бизданам сўрайди бошлиқлар, нега йўқ дейди, ишламайсан, дейди.

— Энди келсанг, бир маънилироқ гап топиб кел-чи ҳечқурмас, — дейди кампир.

— Сизларнинг аҳволингизни тушунаман.

Милиса икковигаям қараб жовдираганча қоғозни олиб чўнтагига солди, негадир тагин олиб бакнинг устига кўйди.

— Ўғлингиз уйдаими? — деб сўради.

— Накуртта кетди — кўпқарига, — деди катта кампир.

— Кўпқарида пишириб қўйибдимми, — деди милиса ва ҳафсаласи пир булиб кечаги қолган шишага қаради, ҳали ўша ҳолича турарди шиша. — Отанг бу ёқда бийтиб... ҳалиги қил ётган бўлса... Ўл-а одам бўлмай! — Шишадан кўзини зўра узди Қоғозни тагин буклаб чўнтакка урди. Қиядан ярим йўлгача ёндирмай тушди-да, кейин мотоциклини патирлатганча сойга қараб кетди.

Накуртнинг кўпқарисида жаловга ўн бир тана, уч той қўйилди. Одатан, бундай катта кўпқарининг бошида Қирғий тургич эди. Гарчи ўзга овулдан бўлсаям, шу офтобрўнинг оти чиққан кайвониси эди: одамлар ўзлари маррага раис қилиб қўйишарди. Ҳалолини, ҳаромини ажратишда сира фирромлиги йўқ эди, оға-инипарастлик қилмасди. Ётиб олиб олишса, олишаверардики, ҳалол ташлаганни ноумид қилиб қўймас эди.

Ўғил бу ерга отасининг ўрнини босиш учун эмас, аксинча, уни... отасини дараклаб келди. Бир қанча тенг-тўшларини учратди. Сўрашга ийманган бўлса-да, умид билан бирор хабар эшитарман, деб ўйлади.

— Отангнинг бир Маҳкам дегич қалин ошнаси бўлгич эди, Нуро-тада. Ўзи унча-мунча ўзбекни хушламайдиган тожик. Лекин отанг билан ҳеч нарёғи йўқ қалин эди. Тоза мучали туври келганиди-да бачча-гарнинг. Кўлда отбоқарлари бор: қозоқ, ўзбек, тожик—ҳар хил; икки юз, уч юз йилқиси бор деб эшитаман. Замон бундай булиб у ёқларга қўлимиз етиши қийин бўлди, ё қарияппизми, билмайман. Отанг тов ошиб, қироқлаб, Парандоз чўққиминан айланиб, Пангатдан тушиб Жўшнинг нарёғи, Чамбилбел дегич жой бор, ҳеч ким зиёрат қилмайдиган жой, отанг қайсар одам, бориб зиёрат қилади, Фирқўкнинг изини ўпади, ёзнинг чилласида бир оқшом-икки оқшом ётибам қолади, ҳозир ётмаса керагу, лекин шундай айланиб Нуромага тушган бўлса ажабмас. Юргандир-да икки мўйлов йилқи санаши-иб, сеники кўпми, меники кўп деб.

Уста Тиркаш отасининг бўйинсаларидан, Муҳаммад оқсоқол ўлгач, шунга кўп суяниб қолган эди Қирғий.

Устанинг гапи ўғилга обдон боп тушди. Кўзининг олдида келтирди-қўйди отасини: кўлнинг бўйида, қамишзор ёқасига икки чол ўтириб олиб, қозонга сазан балиқни ташлаб билқиллатиб қайнатиб, Гўрўғлининг достонидан айтишма-айтиш ўйнаб, нашавандлик қилиб ўтирибди. Йилқибоқарлар қўй сўйайликми ё бирор юмшоқроқ улоқни тандирга босайликми, деб қўл қовуштириб туришибди.

— Маккам тажик ўлди, — деди бир жиккаккина, соқоли сийрак сариқ чол. — Аллазамонлар бўпкетди бунга.

Ўғил зўрға отасини тирилтирган эди-ю, шу чол қайтадан бўғиб тинчитгандек бирдан ёмон кўриб кетди уни. Зингил солиб қаради, бироқ танимади, ҳар ҳолда отасига яқин юрганлардан эмас эди.

У бўлди, бу бўлди — сариқ чол Маҳкам тожикни билмас чиқди: ўғилнинг ичида чироқ ёнди. Қайдасан Нурота деб йўлга отланар бўлди. Биров Парандоз, Ҳаётбошидан айланиб тоғнинг орқасидан, Можрим билан ўт, деди. От билан айлан, деди. Биров Жиззахга тушиб автобусга ўтириб бор, деди. Биров от билан тўғри Қўшрабатга кесиб чиқ, деди: у ердан Нуротага автобус бор.

Шу таклиф маъқул келди, тузук-қуруқ манзилни ҳам ҳеч ким тайин айтолмади. Онаси Фозғонни кўп тилга олгич эди, нарёғида кўл бўлаймиш, кўлда ҳар бало бўлаймиш, ичида бир қуруқлик қамишзор бўлаймиш, тожикнинг отлари у ерда қишлайдикан, деди. Лекин тожик ўн йил бўлди қадам узганигаям, ўлмаган бўлса, бориб кўр, ўша ёқда бурундан қоғон эшонлар кўп, шуларгаям бир учраб ром очир, ўзингга дам солдир, деди. Оқ йўл деб фотиҳа ўқиб дуо қилди.

Кичик кампир:

— Опкегин-да болам, отангди, — деб ёлворди.

Ўғил ўғай онага термулди. Кўзларига туйқус ёш инди.

— Майли, олкеламан, — деб отини шартта бурди-да, хўнг-хўнг йиғлаганча кетаверди.

Кампирлар бунда умид-ла ўғилга ишониб туришсин-да, гапни Нуротадан эшитинг.

Ўғил йўл юрди, йўл юрсаям мўл юрди, отни Қўшрабатга бойлаб, бир кеча ётди. Иккинчи кун кечин-ола автобусда Фозғонга тушди, пиёда юрди, сўради-суриштирди, бошини эгди, гадой бўлди, жой сўради, чой сўради, Маҳкам тожикни топмай тоза сарсонни чиқди. Бир раҳмдил чиқди, ўзи чавандозман, деди, отангни эшитганим бор, кўлигинг бўлмаса, танкамда кўлга обораман, тожигингни топамиз, деди. Танкаси «УАЗ» машина экан, бир шилғирт экан, лекин кўлгача юриб борди.

Кўл бўйи, қамишзор, қоровуллар, гоҳида чўпонлар. Маҳкам дегани бор экан, лекин ўзбек экан, ўзбекнингам тоза туркменидан экан. У тожикни танийман деди. Бошқа тарафдан кепсан, Сентобдан ошиб келсанг йилқи уюрини кўрар эдинг. Жуда бўлмаса чўпонлари кўрсатар эди, деб ўкситди.

Ўғил ичидан эмранди. Не бўлди буёғи, деб гарангсиди, Маҳкам ўзбек чойдишда чой қайнатди, чайла-томда бир қур гапхона қилди, йигит бечоранинг дардини англаб раҳми келди, чўбирини бериб турмоқчи бўлди, лақмароқми, ё тирриқроқми, орада бир айниб олди, кейин берар бўлди, опкелиб берасан, бермасанг сир кўрасан, палондай бўлиб ўласан, бурнинг қийшайди, кўзинг оқиб тушади, деб ваҳима қилди, нонни ушлатиб юз марта қасам ичириб жўнатди.

Йигит Сентобни айланиб келаман, деб сарсони чиқди. Тоғ орасидаги тожиклар ўзбекчани деярли билишмас экан. Ағрайиб тураверади. Яна битта Маҳкам учради. Буниси тожик экану, бироқ бошқа экан, бир байталиб бор, бошқа отим йўқ менинг, деди. Лекин бойни танир экан. Ўзбекниям биларкан, уюрига борар йўлни қайта-қайта тушунтирди, адашсанг тикка шу ерга кел, деди.

Ўғил топди бойни. Бойни эмас, подасини топди. Отбоқарлар «бой шаҳарда, чоршанбагача кут, келади», дейишди. Чиндан чоршанбада келди бой. Бунгача ич-этини еб ўтирди, оз-моз чўпонлар билан гурунг қилиб овунди. Балиқ, қирговул овлади, ёввойи ғоз қувди, ишқилиб, икки кечани ўтказди.

Маҳкам тожиги қариброқ қолган чол экан, соқоли худди китобда ёзилганидай, кўксини ёпиб туради. Кўзи тийран, овози ўткир экан, қарилигини шу ёпиб тураркан.

— Отанг билан ўттиз йиллик биродар эдик. Гум бўлди, деб эшитган эдим. Охиригى ўн йил тоғда, кўпинча кўпқарида кўришдик. Сабаби, иккинчи онангга мен сабабчи бўлган эдим. Охириги пайтлар сенинг онанг сезиб қолувди, боришдан тортиниб юрдим. Ҳа, энди, Қирғийга керак эди-да яна бир хотин: ғайратли эди-да, жувормак... Ори қаттиқ эди, бировминан ёвлашса ўчини олмаё кўймасди. Бу офтобрўйда ундай синчи кишиям йўқ. Отга қараб нафас олишиданоқ сезарди зотини. Ҳозир миниб юрган қулуну ғунан бўлиб қолгандир, бизди уюрдан ушлаб опкетди. Ёввойи тойни миниб, тоғдан ошиб ўзининг отини еталаб кетди. Бир минишда ўргатгич эди ҳар қандай отни. Тилини билармиди, бир бало. Биларсан, йигирма-ўттиз йилқиси бор тоғда, шуларнинг беш-олтитаси жайдари чиқар, қолгани бари зот, болам, бари зот.

Ўғил отасининг феълини билмасмиди, бу таъриф-тавсифларни биринчи марта эшитаётгани йўқ. Маҳкамбойнинг гап авзоидан гўё у отасининг қаерда эканини биледи-ю, атайлаб гапни айлантираётгандек эди. Охири айтса керак, деб ўтираверди. Йийғи чиқиб кир бўлган дастурхонга тожик қушхалтадан икки косача туршак тўкди. Хуржун-

нинг бир кўзидан юпқадек букланган иккита патир чиқарди. Патирнинг катталиги ўзиям бир қулоч келса ажабмасди.

Қулочкашлаб қайишқоқ пишган патирни зўрға синдираркан:

— Биз тўқ, бола, сен ол, бу чўпонларди сухарисига шерик бўл, тоза тобинг қочибди-ку, — деди.

Ўғил туршақларнинг сап-сариклиги, тозалигини кўриб ҳайрон бўлди. Ўзиям ёнғоқдай семиз-семиз.

— Ол-ол, — деди Маҳкамбой ва ён киссасидан чиройли безалган носкодисини чиқараркан: — Сен ўзбеклар туршакни қуртлатиб, томга тўкиб, лойга, тупроққа буркаб ҳеч яратмайсанлар, мана, буларни кўр. қандай, еб кўр, мазасини кейин айт, — деди.

Ростданам туршақ бир мазали экан, бир мазали, ўғил очлигини сездириб дастурхондаги бор туршакни тушириб, данагини бир уйим қип ташлади. Устидан қайишқоқ патирни чойга бўктириб урди. Қорни тирсиллаб дамлади. Дам-бадам ҳамеш панасига бориб келаверди. Мез-бон кулди.

— Ўзбек туршакни ейишним билмайди-да, — деди. — Овқат эмас-ку бу, жўра.

Маҳкам тожик оғзига бир қултум совуқ чой олди-да дарчани очиб носини туфлади.

— Қирғий, баччағар қиёмат дostonчи, биласан-а? — деди қайтиб ўтираётиб.

— Дostonни кўп ўқиғич эди, эшон бобомнинг китоблари, деб беш-ўнта китобни халтага солиб илиб қўйғич эди. Авлиёларнинг китоби бўлса керак, деб қарамаганман.

— Эшон бобонгники бўлса, Жуманбулбулники-да. Бир ўқиганини кўз юммай қайтиб айтиб берғич эди. Бир йили, унда ёшроқ эканмиз, Нуротадан, бизнинг уйдан чиқиб қизиқ-қизиқ билан Қорақиссадаги Раҳматулла бахшиникига борганмиз дoston эшитгали. Ўзимизга ўхшаган майдагина чол экан, Қирғий ҳеч қўймади Гўрўғлини айтинг, деб. Қурмағур бахши ўзиям ўттизлар дoston биларкан Гўрўғли ҳақида. Қирғий тамом сел бўлиб эшитди. Бир йиғлайди десанг, «ай, жўра, бу бир эртақ, турқингга ярашадиган ишни қил», десам, яна сел бўлади. Раҳматулла бахши яна ийиб кетиб, «Рустам»ни, «Алпомиш»ни, ҳалиги Зулфизар пари ҳақидагини, Авазхон, Ҳасанхон — барини бир қатор айтаберди десанг. Уч кеча ётиппиз, отанг икковимиз нашани қип ётиппиз, икки тандир нон едик ўзиям, нашадан кейин қорин мой билан янчмич ай кетади-да. Қирғийнинг ўзиям тўрт-беш дostonни ёддан биларкан. Эшон бобомнинг китобидан ёдлаганман деб

Раҳматуллага айтиб берди. Бир эмраниб айтди энди, бахшиям қойил бўлди: кумқулоқ экан ошнангиз, офарин, деди. Келатуриб йулда хиргойи қияпти. Раҳматулла бахшиданам бир-икки дostonни ўзлаштирибди. Шунақа бир аломат-да отанг. Бундай одамлар камдан-кам туғилади. Элга оқсоқол бўлиш ҳазил гап эмас. Сен, мисол, ўзингнинг боланггаям мана бу фалончининг қизига уйлан, ё бўлмаса уришган одамнинг бўлса, яраш ҳозир, деб айтолмайсан. Ҳаққинг йўқ одамдай ийманасан. Отанг бундай қилмайди: айтганини қилдиради, қилдирмаса қўймайди. Одамгарчилигиям зўр, фирромлиги йўқ, нафс учун бадном бўлганини ҳеч эшитмаганман. Уста, уддабурон.

Ўғил отаси ҳақида кўп таъриф эшитган, аммо бу кишичалик ихлос билан тавсиф берганини бировдан эшитган эмас. Эшита туриб юраги орзиқди, отасини соғинди. Тўрт-беш кундан бери одинмай тиканак бўлиб кетган соқолини тирнай туриб ўйчан қотди. Йиғлагиси келди. Туйқусдан Маҳкамбойга: «отамни топиб берсангиз-чи!» дея зорлангиси келди. Шунча гапни билган одам жўрасининг қайдалигини ҳам биладигандек туюлди.

— Отамнинг жўрасисиз, отам десам бўлади сизни, — деди беихитёр. Кейин нима дейишни билмай ўйланиб қолди. Бу одам билан биринчи бор ички сир бўлаётган бўлса. Барибир: — Энди нима қилсак экан, ота? — деб сўради ағрайиб.

Маҳкамбой ўғилнинг нажот истаб турган ташвишли кўзларига қараб қолди.

— Оромижон дўстим бор эди-я, аттанг, — деб булкиллаб йиғлаб кўя берди.

Ўғил учун энди нажот қолмади. Ўзиям йиғлади. Қирқ кундан ошди воқеага, аммо йиғламаганди, йиғласа уйдаги аёлларга суянч бўлолмас эди. Энди бу оламда бир ўзи, ҳеч бир ҳимоясиз қолгандек ҳўнграб юборди.

— Сен бундай қилма, бачам. Мен-ку, бирор жўяли насиҳат айтолмаганимдан тўлиб турибман. Ўзи кейинги кезларда тоза кўргим келиб интиқ бўлган эдим. Худойим кўнглимга солдим, бир-икки туш ҳам кўрдим, ҳайрон бўлдим, Қизилчада бир чавандознинг тўйида шундай бўпти, деб эшитдим. Оллоҳ раҳм қилсин, бошқа нажот йўқ, бола. Сен менга ўкиндинг, бошқаларга бундай қилма. Айниқса, оналарингга. Сен энди ўша уйнинг устунисан. Худо раҳм қилган бўлса, омон бўлса, келиб қолар, агар келмас бўлсаям бундай ғариб юрма, отангнинг боласи бўл. Эл ичида ҳар хил одам бор: биров чиндан қуяди, биров ичидан хурсанд бўлади, сен бундай бошингни эгавер-

санг, яқин одаминг ҳам сендан қочади. Мундай қил: Форишнинг тоғида Давир чўпонда ўн олтита йилқинг бор, Накуртда Сирлибек чўпонда ё олтита, ё саккизта йилқиларинг бор, чўпонлар билан бориб муомала қилиб кўй. Ўзи йўқнинг кўзи йўқ деб, яна хомталаш бўп кетмасин. Тушундинг-а? Шундай қил. Элга аралаш. Отангнинг тутумини қил, кўрганлар отасининг ўғли, десин.

Ўғил бирров сергак тортди. Турмушда ота ўрнини босиш масъуллигини ҳис қилгандай бўлди. Аммо айни пайтда отаси уйининг соябони, суянган тоғи эканини ҳам кўнгилдан туйди, хароб бўламиз агар омон келмаса деб ўйлади.

Кечқурун Маҳкамбой «ўғли»ни тўйдириб меҳмон қилди: чайлатомнинг шифтига осилган анча-мунча қоқ гўштнинг барини қозонга бостириб қовурди. Бир шиша «Ройал» деган спирти бор экан, қуйиб бермоқчи бўлди, «ўғли» ичмади. Бошқа ёқлардан гаплашиб чақчақлашишди. Ётар маҳали ўғил ноумид бўлмай деб тортиниб сўради:

— Шу, Нурота томонларда эшон кўп дейди, ота, бирор яхши ром кўрадиғаниям борми?

— Ром харом нарса, болам. Бу бир. Иккинчидан эшонлар фол кўрмайди. Ўқиб қўяди, дуо қилади, дам солади. Касал тузатадиганлариям бор. Иккита мўлтони бор, номи чиққан. Қирғийни икковиданам сўраб кўрганман. Узоқда, қоронғуда, дейди.

— Ишқилиб тирик дейдими?

— Тирик дейди. Лекин ҳеч эшитганинг борми фолбин бирор йўқолганни мана деб топиб берганини. Жин-ажиналарнинг вазвасасига ўйнайди бари. Қуръонда, ҳадисда қораланган бу нарса. Агар фол очирмасам бўлмайди десанг, мўлтониларгаям, бошқаларгаям обораман, лекин фойдаси йўқ. Тавба, қандоқ қилиб типпа-тик юрган одам изсиз гум бўлса, шунақасиям бўларканми?

Маҳкамбой бир оз жим ётди. Кейин ўгирилиб ўғлига:

— Отанг бировга қаттиқ гапирса, гапирар эди, лекин қасдлашмас эди, чунки манфаат юзасидан кек сақлайдиган одати йўқ эди-да.

— Деви бор эди, дейишади, гапиришга гапирар эди, лекин ёқасидан олмас эди, айтганингиздай хусумат қилмайди-да.

У «хусумат қилмас эди» деса, йўқ одамни гапиргандай чиқмасин деб шундоқ, ҳозирги-келаси замон феълига мослаб якунлади. Сўнг хўрсиниб ўйга чўмди: йў-ўқ, душманликдан бўлмагандир, ишонгинг келмайди, одамнинг бирор ишгаям қўли бормай қоларкан, ҳозир шу ерга келиб қолса борми?

— Хўш, тожик, бормисан, деб кириб кел қолса-я, — деди Маҳ-

камбой худди «ўғли»нинг хаёлини ўқиб ўтиргандай. — Суюнчига шу чўбирингни опқолар эдим.

— Бу омонат, — деди ўғил. Кимники эканини айтгиси келмади.

Маҳкамбой йўлда чарчаган экан, туриб чироқнинг пилигини па-сайтирди.

— Ўчирсам нима дейсан, ҳеч ёруғда ухлаёлмайман-да.

— Ўчиринг, ўчиравиринг, — деди ўғил ҳам ва тескари қараб ётиб олди. Лекин ухлаёлмади, тонгга яқин қотиб ухлабди.

У Маҳкамбойнинг азон чақирганини ҳам эшитмади, пинак қоқмай мушукдек ётаверди.

Бой чўпонлар билан айвончада чойдиш қайнатди, емхалтага беш ҳовуч арпа солиб йилқисининг бошига илиб келди. Охири меҳмонни туртиб уйғотди.

— Туринг энди, чошгоҳ бўпкетди, меҳмон.

Меҳмон бошини бир кўтариб, керишганча тагин чўзилди. Устига ташланган яланг кўрпача тагида тиришиб ухлабди. Эснаб керишиди, тагин бошини ёстиққа кўйди, кўзлари секин юмила бошлади. Чўпонлардан бири кирди-да:

— Ҳў, меҳмон, чой қайнади, туринг, — деб уйғотди.

Уйда бўлганда ё хотини, ё онаси уйғотган бўларди. Отаси ўзи уйғотмасди, агар туравермаса, онаси оладиганини оларди Қирғийдан. Бу ер мусофирхона. Ота уй эмас. Иззатини билиши керак одам.

У йўл жабрининг бу қадар оғирлигини шунгача деярли ҳис қилмаган экан. Чўбирни қайтиб эгасига опкелгунча бўлари бўлди: чоти яғир бўлиб кетибди. Тагига қалинроқ жабдуқ тўшаб олмабди.

Ҳалиги чўпон ўзида йўқ хурсанд кутиб олди. Икки кун кечикканига отдан айрилдим, деб пушаймон бўлиб ўтирган экан.

Ўғил энди Қизилчага пиёда йўл юриб қайтди. Ундан бир юк машинасига илашиб Нуротанинг йўлига, сўнг қийналмай Кўшработга етди. Бу ерда тонг оттириб уйига жўнади. Пешин намоздигарга оққанида уйининг устидаги тикка қиядан ошиб тушарди. Айбдордай эди: ҳамма кутаётган отани «опкелмаётган» ди.

Аскар қайтгандек бўлди ўзиям.

У ҳамманинг олдида қарздор эди гўё.

Ўғил қарзни узолмади — жўяли бир гап ҳам айтмади, «тақдирга тан бериш керакми дейман» деди онасига. Она хўрсинди. Узоқ тек қотди. «Халққа нима дейсан?» Ўғил ҳам узоқ ўйланди. Аросат азобида қолди. Эрталаб тоққа равона бўлишни ўйлади. Маҳкамбойнинг айтганларини қилсам, тўғри бўларкан, деган қарорга келди. Боз устига

мана бу тангликдан бир-икки кун тагин қутулгандек бўлади. Кейин Худо пошшо.

Эрталаб чой ичар маҳали участкавой келди.

Уйга кирмади. Анови кундаги қоғозини чўнтагидан чиқариб ёза бошлади.

— Жўра, амаким бирор киши билан хусуматлашмаганмиди?

— Эшитмаганман.

— Ўша куни биров билан уришмаганмиди?

Ўғилнинг ҳам ори келди, ҳам газаби қўзиди:

— Шундан бошқа нарсагаям ақлинг етадими ўзи ё миянг шунга келиб тормозланиб қолганми?

— Мендаям началство бор, оғайни, билдинг, сўрайди улар нима бўлди деб. Сообщения бўйича дело қўзғалган. Сен бўлсанг на ариза берасан, на тузук гапирасан одамга. Мана, эртага жиноят қидирувнинг бошлиғиям келади, уям шуни сўрайди биринчи, жуда бўлмаса психический касаллиги бормиди, деб сўрайди.

— Уйда вино тутаган, командир. Энди биратўла отам топилганда келасилар, узоқ йўлга терговчиям келиб ўтирмасин, илтимос силардан.

— Сенинг винонга зор бўлиб келармиди келса. Берганинг билан ичмайдиам, ана кўрасан. Майна қиласан одамни! Миннат қилаётган бўлсанг, пулини тўлайман.

— Миннатам қилмайман, виноям бермайман, бўлдими, каллани қотирмасанглар бўлди. Етадими?

— Яхшиликниям билмайди бу гўрсўхта.

Милиса жаҳли чиқди шекилли, бу гал мотоциклини жойида ўт олдириб патирлатганча сойга қараб ғойиб бўлди.

Шу билан Қирғий қиссамизни тўхтатиб турайлик-да, гапни бошқа ёқдан, аниқроғи Тошкент деган шаҳри азимдан эшитинг.

Мен, пойтахт биқинидаги кўп тилга ҳам тушавермайдиган илмий текшириш институтининг оддий бир ходими—ўзим биладиган сабабаларга кўра, лекин ҳеч қутилмаганда, туйқус, биров билан қасдлашмай, бу ҳақда тасаввур ҳам қилмай, демакким, видолашув ҳақида бот-бот ўйласам-да, ўлим деган нарсани аниқ кўз ўнгимга келтира олмайдиган одам, барча ишларим ўлда-жўлда, орзу-армонлар, бир ўғил ва бир қиз гудагим, келинчак орзулари кўнглини ҳам, афтангорини ҳам ҳануз тарк этмаган жондай жуфти ҳалолим ортидан, яна уйда эмас, кўчада, фарзандлар оғушига шошиб келаётганимда,

дўстим, ҳа, азизу қадрдон дўстим ҳам қариндошим Абдумаликнинг ҳамроҳлигида, гувоҳлигида, ёрдамида ўлим отлиғ махлуқ билан кучоқ очиб кўришмоққа сазовор бўлдим, ҳа, сиз ўйламанг тагин беоқибат экан деб, Қирғий асли қариндоши бўлса ҳам хабар олмапти деб, йўл олис бўлса-да, икки ой бадалида икки карра уйдан хабар олганман,— биринчисида хотиним билан, иккинчи сафар ўзим, — борганда менга танишу ошно бўлиб қолган ҳовлиси адоғидаги эгик толлару адл тераклар, мевалари сап-сарик, шамолда тўп-тўп тўкилиб сой қўлмақларига тўлқин бераётган қатор беҳилар остида хўп хаёл сурганман, бу ҳодисанинг қандоқ юз берганини ўзимча мушоҳада қилиб, тагига етолмай, ҳайрону лол, оқибат Киччи энамга сабру бардош тилаб қайтганларим эсимда, қарзимдан жиндак бўлсин, узилганман, ҳатто амакимнинг ўғлига девордаги портретидан нусха кўчиртириб Тошкентдаги газеталарда бостираман деганимда, ўзига ўхшамайди, ҳозирги кўриниши бошқача, деб унамагани ҳам бўлган нарса, боз устига Қирғий амакимни чиндан-да Худойим қатордан олган бўлса, мен энди рўпарамда турган Ажали мутлоқдан ҳам сўраб кўришим мумкин, бироқ бунинг хабарини бировга айтиш имконим бормикан, ҳар нечук мен икки олам оявораси бўлиб нима биландир олишаётганимни. чиранаётганимни аниқ-тиниқ биладан, бироқ имкон тополмайман — мажол йўқ, қўлимда ҳам, оёғимда ҳам, чорлайман—дўстимни, ўғлимни, ҳали норасида ўғлимни: лоп этиб пайдо бўлади, юзи сутдай оппоқ, отасини ғаним қўлидан қутқармоқ бўлади, иложсиз, имконсиз, гўдак, эси кириб-кирмаган, хомсиқиб йиғлайди, хотиним қичқиради, шу қадар қаттиқ бўзлайдики, жоним оғриётгани, ўзи қаерим оғриётганини ҳам сезмай қоламан, гўё хушим ўзимда йўқ, уларнинг олдига қайтаман, дейман-у, яқинлашолмайман, тавба, дейман, бу қанақа ҳолат ўзи, мен зиммамдаги барча қарзларимни, булар олдидаги масъулиятимни яхши ҳис қилиб турибман, бироқ бояги чираниб олишувимдан сўнг бирдан чор-атроф қоронғилашиб кетди. хушимдан кетдим шекилли, деб ўйладим, бироқ шундай деб мулоҳаза қилаётир эдим: тушуниксиз, қандайдир енгиллик, оёғим ердан узилиб шифтга чиқдим, устимга энганган дўхтирни томонга қилдим, хотиним, қизим, ўғлим, Абдумалик, бариси ташқарида қолди, қизиқ, мен уларнинг ташқарида қолганини ҳам мулоҳаза қилмаяпман, туйқусдан бир кайфу сафо гўшасига тушиб қолдим, тушиб қолдимми, чиқиб олдим шекилли, қандоқ тушунтирсам: булутларга миниб сайр қиласиз-ку, ҳеч бўлмаса шуни тасаввур қиларсиз, орзулар оғушида қолганда, тахминан, тахминанмикан, қисман, ҳа, қисман

шунга яқинроқ, аммо буни сиз ҳис қилолмайсиз, вазнсиз учувчиларни кўргансиз, улар ҳам деворга урилса, бирор аъзоси азоб еса керак, меники эса, ҳеч қаерим оғримайди ҳам, масалан, бугга ўхшаб учиб юрибман — булут ҳам мендан оғирроқ, ҳатто туман ҳам, дўхтирнинг стерилланган пахта буюрганини, бир ҳамшира дарҳол чолқиллаб чиқиб кетганини, сўнг пахтани келтиргач, спирт аралаштириб пешонам. юзларимдаги қонларни артганини, қўйлагимни тортқилаб шошилиничада йиртиб юборгудек бўлиб ечиб ташлаганини, уч жойдан яраланганимни, энг катта ярам тиззамнинг пастида, болдирим ёнида эканини ҳам кўрдим, пешонамдаги ёриқ жуда ваҳимали эмаслиги ҳам кўриниб турибди, қон кўпроқ оққан эди, холос, аммо оёғим қаттиқ лат еган бўлса керак, дўхтир шошиб қайси бир ярамга биринчи бўлиб малҳам қўйишга гаранг бўларди, ҳушимдан кетганимдан бўлса керак, дастлаб пешонамнинг ёрилган этини тишлагич асбоблар билан икки тарафга йириб қаради, тиниқ, спиртмикан — у билан ювиб тагин қаради, суяк ичкарига ўйиб кирмаганмикан, деб кўрди, шекилли, аммо қизиги шундаки, мени бу ҳолатлар унча безовтаям қилмасди, энг оғир ярам оёғимда эканини билиб турардим — суягим синганиниям ҳис қилардим, бироқ буям мен учун аҳамиятсиз эди, тавба, нега аҳамиятсиз экан-а, деб қўярдим, қимир этмай ётган ўзимга қарадим: оппоқ, жудаям оппоқ, қонсиз эди юзим, ойнага қараганимга нисбатан чиройлироқ эдим, ўзимни билмас эканман-да, яланғоч гавдам хунук кўринарди, холос, қандайдир бесўнақай, оғирлиги билан операция столини босиб турибди, ие, менманми ўзи мен, нега унда шифтда сузиб юрибман, бориб ўзимга ёрдам бермайманми, — авратимни ёпиб қўйгим келди, — кучим етмади, бориб ўзимнинг қўлимни қимирлатишим керак эди, ўша қўл билан ёнда ётган қўйлакни олишим, бутимни бекитишим керак эди, бироқ қўлимга кучим етмади, у ёққа қараш учун қўзимни очишим ва бошимни кўтаришим керак эди — бунгаям кучим етмади, қийналиб кетдим, нима бало, иккитаманми мен деган хаёл ҳам пайдо бўлди, бироқ мен фақат шу нарсалар ҳақида эмас, бирваракайига ҳамма нарса ҳақида ўйлардим ва айни пайтда лаззатланар ҳам эдим: бундай майишат асло йўқ, тополмайсиз, очқайдиган қорним, ейдиган оғзим, ўпадиган лабим пастда ётибди бари, уларга эҳтиёж ҳам йўқ, зил-замбилдай қилиб нима қиламан уни, бирам оғир кўринадик у гавда, тагин ароқ ҳам ичволган: сассиқ, йўқ, у мен-ку ахир, ёрдам беришим керак, — ўзимга ўзим шундоқ масъулият юкламоқчи бўламан, кучим етмайди, қандайдир ўхшаши йўқ бир бўшлиқ, бориб қўлимдан ушласам орасидан синггиб ўтиб

кетаманмией, дўхтирларни ташвишлантирмай бирор марта нафас олиб қуяй дейман, — бу ҳам келмайди қулимдан, уят бўлди-да деб қўяман авратимга қараб, ҳамширага айтай-чи, зора ёпиб қўйса, бор овозда қичқираман, гўё ҳамшира эшитгандек дока йиртиб буклади-да, бир суюқликка ҳўлаб, — ким билсин, буям спиртми, — ўша жойга ёпиштириб қўйди, дўхтир бўлса дам-бадам кўкрагимга темир асбоб қўяди, ташвишланади, унинг ҳаракати сусайиб қолди, ташқарига бир неча марта чиқиб келди, кимнидир чақирди, уларнинг овозлари, сўзлашилари гўнғир-гўнғир бўлиб эшитиларди, яна бир ўрис дўхтир кирди, ўз тилида:

— Тамом, ўлибди, — деганини эшитдим.

Шундан сўнг ҳаракатлар тағин сусайди, ўзбек дўхтир қаттиқроқ ташвишланди.

Булар ҳаммаси мен учун аҳамият беришга сазовор ишлар бўлиб туюлмади.

Мўргдаги мурдашўйларни чақириб мени олиб кетишларини айтганда, бирдан дўхтирга эътибор бердим, ўлибман-да, деб ўйладим ва ўзим учун қайғургим, йиғлагим келди, бироқ бу шунчаки ўзим учун бир мажбурият экан шекилли, хоҳламай қолдим, ахир хоҳласам ҳам қилолмаяпман-ку, туйқус онамни ўйладим. жуда қийин бўлди-ку унга, дедим, шу ҳолатим алланечук эди, бор кучим билан ўлмасликка тиришдим, назаримда онам ҳаммадан кўпроқ қайғурадигандек эди, шуни негадир ҳеч истамадим, ҳозирнинг ўзидаёқ уни кўргим келди, кўргим келган заҳоти кўрдим уни, ёнида синглимнинг ўғли сақич чайнаб томоша қиляпти, қиқирлаб қуляпти, чорсисига тақилган туморни саждага бош қўйганда олиб ўйнаяпти, қаъдага турганда йиғлаб қоляпти, — шомни ўқиётир онам, — юзига, кўзларига қарадим, хавотир, алағдалик бор, хўрсиниб қўяётир негадир, намозни тугатиб узоқ дуо ўқиди, мени ҳам қўшиб дуо қилди, мартаба тилади, соғлик, хотиржамлик тилади, сўнг ўрнидан турмай ўйланиб ўтираверди: мени кеча туш кўрган эди, бағри ҳилвираб юрди кун бўйи, бир тилипон урсангчи, деб ҳеч қўймади укамни, укам акам ўзи яқинда келиб-кетди-ку, деб эринди, боргиси келмади. айна пайтда онам баттар орзиқди, мендан хавотир олди, юраги тўлиб кетаверди, укамни ташқаридан чақириб олиб калхўзди идорасига бориб бир гаплашиб кел ақанг билан, агар майиб бўлиб қолмасанг қил шу ишни, деди. Зарда билан тайинлади. Укам онамнинг кўзлари чўкиб қолганига эътибор берди: она ич-этини еётган эди. Бораман, бораман ҳозир, деди. Елкасига фуфайкасини илди-да, тўрт чақиримга пиёда кетди. Онамга жудаям ачиндим. Қайғурманг, мен яхши-

ман, дедим, оқи кўпайиб кўкиш сурат олган сочларини силадим, гўё бағримга босдим, бироқ тасаввуримдаги сингари эмасди, тушдан кўра ҳақиқат, ҳақиқатга қийёсланда тагин бўлакча эди бариси, ўзим ҳам ҳайрон қолиб, қайғуриб йиғлаб ё кулиб, ниманидир қаттиқ хоҳлаб, интилиб турганим йўқ эди, ҳолатимдан қатъи назар, ахир бу онам-ку, мени деб безовта бўлаётир-ку, деган хавотир айни пайтда мени тарк этиб-тарк этмай ётди, айни пайтда барчаси табиий, бўлиши мумкин ва, балки зарур ҳодисалар эди гўё. Ақл ўлчамларига тўғри келмас эди ва шу билан бирга ақллилардек ўйлар эдим ҳам: ахир, «бу онам-ку, онам-а» дея тергай олардим ўзимни, муштипаргина бўлиб, дарду дунёси, хавотири миясида минг айланиб ётган онамни ташлаб кетмаслигим лозимлигини андоқ ҳис қилиб, ақлим етиб турарди, лекин мен бу сергап дунёдан оғир, зил-замбил оёғимни узиб олган, эркин, шамолдай енгил бир нарса, балки руҳ эдим, тез кечган воқеалар, кузатиш, ҳис, ўйлар жараёнида «мен энди руҳ бўлсам кераг-а...» деган хаёл ҳам кечарди, ҳойнаҳой руҳлар олами ҳақида унча-мунча ўқиганларим-да кўз ўнгимдан кечган чиқар, ҳаракат ва эришиш мен учун муаммо эмасди, ҳозирги аҳволим нотабиий туюлмаса-да, онам, хотиним, фарзандларимга чандон қайишиб, ёрдам бергим келгани, уларга фойдам тегмаётгани ҳам у қадар алам қилмаётган, бу қандайдир кўшимча масъулият, мажбуриятдай бир ҳис эди, чамаси, бу масъулиятдан фориғ бўлгим келарди, бироқ бир аллақандай куч мени шу атрофда етаклаб юрганмикан, деб ўйладим, ҳар тугул жуда узоқлашиб ҳам кетолмаётган, балки бунга хоҳиш йўқ эди, қизиги, бирор жойим оғримас, қорним очқамас, қулогим эшитар, кўзим кўрар, энг муҳими, зил-замбилдай гавдани кўтариб юриш, унинг нафсига, манфаатига хизмат қилишдан тамоман қутулган эдим. Ажабо, дердим ва сархуш бўлардим.

Менга тегишли бўлган гавда атрофида ҳамон гивирлаб юрган дўхтирлар мен жисмимни ташлаб чиққанимга эндигина бутунлай иқроп бўлишган чоғи, ҳафсалалари пир бўлди, танада юрак урмас, қон айланмас, тобора совиб бораётганди. Юраги кўтаролмади, деб ўйлашди, яраларимни тикиб бўлишганди, бошқа нажот йўқ эди, бу ҳақда касалхона бош шифокорига ҳам ахборот беришди. Бош шифокор ҳам бош чайқади. Касалхонасидан ўлик чиқиши унгаям яхши эмас-да. Чамаси, улар гавдани ёришга қарор қилишди, аммо ўлик эгаларидан розилик олиш лозим, деди бош шифокор.

Менинг тепамда туриб жарроҳлик қилган ҳакам реанимация бўлими эшигига қапишиб турган Абдумаликни ичкарига чақириб олди.

— Оғир бўлинг, биз ҳаракат қилдик, бўлмади, — деди.
— Ўлдими? — деди Абдумалик.
— Акангиз эдими? — деди тагин дўхтир.
— Йўқ, жўрам, — деди Абдумалик. — Бўмапти-да бари бир?
— Иложини қилолмадик. Юрак кетган шекилли.
— Пороги бор эди, — деди Абдумалик.
— Ростдан-а, шунақа экан-да, бундай касалларни турғазиб юборардик бўлмасам, — деди дўхтир ва бош чайқади. Энди ўзингиз кўмак берасиз ювғичларга.

— Майли, — деди дарров Абдумалик.

Дўхтир ичкарига кириб кетди ва кўп ўтмай чиқди.

— Ичини ёрамиз. розимисиз?

— Ёриш керакми?

— Каттамиз шундай деяпти.

— Бўлмаса тезроқ ёриш керак-да.

— Ташқаридаги хотиними?

— Ҳа. хотини.

— Уям рози бўлармикан?

— Сўраса рози бўлмайди-да.

— Сиз-чи, розимисиз?

— Керак бўлгандан кейин ёриш керак, — деди Абдумалик.

Дўхтир унга ҳайрон бўлиб қараб қолди.

— Қариндоши эмас экансиз, хотинидан сўраймиз, ёзма равишда рози бўлса, ёрамиз.

— Хотини ҳали эшитгани йўқ, ўзини ташлаб юборади. Қоғозингиз бўлса ўзим ёзиб бериб қўл қўйдирардим.

Абдумалик бир кичик қоғозга хотинимнинг рози экани ҳақида тилхат ёзди.

— Мен ҳам ёзсам-чи? — деди Абдумалик.

— Хотини рози бўлмаса агар, сизнинг розилигингиз ўтмайди, — деди дўхтир.

Абдумалик ташқарига чиқди. Хотинимга қараб:

— Операция қилсак розимисизлар, деб сўраяпти, мен тилхат ёзиб бердим, сизам қўл қўйинг, — деди.

Хотиним аввалига ҳар тугул дегандай енгил хўрсинди ва қоғозга ёзмоқчи бўлди шекилли, тайёр ёзувни кўриб, ўқий бошлади, Абдумалик ўқиманг, деб қўл чўзган эди, важоҳат билан юлқиб тортиб олди-да, тагин ўқиди. тушунмагандай яна кўз олдига олиб борди.

— Ўлдим, қандоқ қиламан, — деб қоғозни гижимлади, Абдумаликнинг юзига икки бўлиб отиб юборди.

Қиёмат қойим бўлди хотиним учун. Мен унинг тепасига келиб юпатишга ҳарчанд уриндим, бефойда бўлди — ўзини қўйиб юбориб, зинада ўтириб бўзлайверди, ҳар замон аянчли чинқирди, қалтиради, ўғлимни кучоқлади, ўғлим ҳам йиғлади.

Мендаги туйғу ғалати эди: бари бир сармаст эдим. Аввалига қувурга ўхшаган жойга кириб қолдим, шамол учиргани янглиғ қувурдан ичкарига ихтиёрсиз шўнғидим, қоронғуликдан ёруққа — бир водийга ўхшаш жойга чиқиб қолдим. Менга халақит берадиган, қийнайдиган нарсанинг ўзи йўқ эди, барча қийинчилик, ташвиш, гурбатлардан бутунлай фориг эдим: на кийим, на қорин, на пул, на мансаб, на йўл юриш ташвиши бор эди, гўё кийимимни ечган каби гавдамни ташлаб мусичанинг юмшоқ юнги сингари, йўқ, ундан ҳам энгил равишда учиб юардим.

Кеч тушиб уйимизда қиёмат қўпиб ётганда, укам телефон қилиб ололмаган. Жиринглаган-у, хотинимнинг, қўшни аёлларнинг зўр йиғилари, шовқин-сурондан ҳеч ким эшитмаган чоғи, укам уйига телефон қилдим, ҳеч ким олмади, деб келди, онам бораман Тошканга, деб туриб олди. Кеч тушган, бефойда эди. Қишлоқда юриб турган машина бор-йўғи иккита, улар ҳам узоқ йўлга ярамайди. Укам ҳам бесаранжом бўлиб қолди, негаки, онам кўнглидан зил кетиб, неларнидир сезгандек, авзоидан менга бир гап бўлганини билдирарди. «Ҳай, эрталаб жўнаймиз бўлмасам», деди укам. Онам ухламади. Саҳарлаб йўлга тушишди. Калхўз идорасига Тошкентдан сим қоқишганда, у ёқда ҳам ҳеч ким олмади. Азонлаб хабар етказиш учун шаҳардан ҳам одам йўлга тушди.

Икки хоналик кулбам азахонага айланди.

Тўрт ёшдан ошган ўғлим, ишдан келганимда чунон қийқириқ отиб кучоғимга талпинувчи икки яшар қизим ҳам дам у одамга, дам бу одамга термулиб ҳайрон бўлишар, ўғлим ойисининг ёш боладан ҳам баттар бўзлашидан ваҳимага тушиб йиғлаб юборарди. Чамаси у ҳам айрилиқ нима эканини энди англаб етаётгандай, дадасиз яшаш оғирлиги ҳақида бот-бот ўйлаётгандай, эҳтимол, кун бўйи бирга болалик ўйинқароқликларини бирга баҳам кўргувчи қўшни болалар олдида тортинаётгандай, уларнинг уйларида ҳеч ким йиғламаяпти, дадалари тирик, меники эса... дея руҳи тушаётгандай, тақдирнинг камситаётган буюк кучини ҳис этаётгандай чўнқайиб икки тиззасининг

устига бошини қўйганча мунғаяр эди. Ўлим кўрган одам тез улғаяди, дейишади мўйсафидлар. Ўғлим, ҳали дарахтнинг япроғидек тез ўзгариб турувчи қалбига қисматнинг зил-замбил тоши аёвсиз текканидан безовталанаётган, жим сабр қилишга ақли бардош бера олмай гоҳ йиғлар, гоҳ юпанар, қорни очса чувиллашиб йиғлаётган аёллар орасидан ўтиб ошхонадан нон олиб ея бошлар, бу ердан тезроқ ўртоқлари олдига кетиб, улар билан ҳар кунгидай, ҳеч нарса бўлмаган каби ўйинга берилгиси, копток орқасидан тинимсиз чопишни, ўйинчоқ автоматида тариллатиб ўртоқларини «отиб» завқланишни қўмсарди. Бироқ ўртоқларининг «Жамшид, даданг ўлиб қопти-я!» дея болаларча ҳамдардликларини ҳам эшитгиси келмай безилларди. У дадасининг кучига ишонарди, дадасидан қаратэ, у-шунинг баъзи усулларини ўрганиб, яхшигина ўзлаштирганди, эрта-индин улғайгач, дадам мени Испанияга жаҳон чемпионатида олиб боради, у ердан чемпион бўлиб келаман, самолётдан тушаётганимда ойим, синглим гул билан кутиб олади, деб ишонарди. Буларнинг ҳаммаси дадасининг ҳикоялари, уни қизиқтиришдан туғилган мурғак, аммо завқли тасаввурлар эди.

Ойиси, бувиси, яна аллакимлар, дадасининг шаҳардаги ҳамқишлоқлари, қўшни, нотаниш аёллар гоҳ изиллаб, гоҳ пиқ-пиқ йиғлашар, бувиси гоҳида инқиллаганча йиғлаёлмай қолар, орқага ўзини ташлаб юборарди, ўзининг ойиси бўлса анчагача унинг устига ўзини ташлаб дардини баҳам кўраётгандай букилиб, тўхтовсиз йиғларди. Бошқа аёллар тезда икковиниям турғазиб доғ сув ичиришга уннашарди.

Бола шўрлик бу манзара ниҳоятда аянчли эканини тушунар, ҳозир ҳаммаси ёлғонга чиқишини, дадаси, нариги уйда кўрпага буркаб қўйилган дадажониси, «мен тирикма-ан!» дея туриб келишини, яъни ҳазиллашган бўлиб чиқишини чунонам истарди. Ростданам ҳозир дадам йиғламанглар, мен шу тариқа ўз ўйига ўзи ишонгандай аста мен ётган хонанинг эншигини қиялатиб очди. Оғзидаги нонини ҳам чайнашдан тўхтаб бир алпозда тўзғиб ётган сочларимга эътибор берди, таралмаса хунук кўринаркан деб ўйлади, шекилли, чунки юзим, танам кўрпа билан ўраб қўйилганди. У ўзига кўринган нарсанигина тасаввур қиларди, тагин у даданиннг бўйи бу қадар чўзилиб ҳам кетибди, деб қўйди, балки машинаси урилганда бўйи чўзилиб кетгандир, деб ҳам ўйлади. Лекин шу ётган гавданиннг мурда эканига ишонгиси келмади, бориб гўё ухлаб ётган отасини уйғотиб юборгиси келди.

Бу орада икки-уч хотин келиб уни суриб ичкарига киритиб юборишди, у тентираб йиқилаёзди, сўнг қараса уларнинг бири ўзининг

бувиси экан, у ўглининг юзини очди, бетига бетини қўйиб қўп изиллади. Айтиб-айтиб йиғлади, «султон эдинг, бек эдинг», деганларини бола эслаб қолди, «сен ўлганча онанг ўлса бўлмасмиди, болам-ей, бола-ам!» дея бўзлади. Бир хотин болани тортиб менинг юзимни кўрсатди, ярим юмуқ кўзларимга, шилинган бурним, пешонамдаги қон изи, қорайган чап юзимни кўрган заҳоти у бирданига «дадам ўлган экан-да» деган хулосага келди ва бўкириб йиғлаб юборди, кўзларидан ёш тинмасдан оқди, ўзи энги билан артиб ҳам улгурмасди, уни бувиси бағрига олди, иккаласи бир-бирига маҳкам бағир босишди, анчадан кейин ҳам бола хомсиқиб-хомсиқиб йиғларди. Энди унинг умиди буткул узилганди.

Эркин ва озод учиб юрсам-да, бу ҳолат мени безовта қилар, шундоқ йиғлашларини сира истамасдим, кечкурун отам, амакиларим, Тумановулдаги опам ва саккизинчи синфда ўқиётган кичик сингилларим келишганда уйим даҳшат ва аянч қамалиб олган зиндонга айланди. Ҳатто ўзим ҳам безор бўлдим. Ҳув ўша мени операция қилишаётган чоғдаги водий томонга учиб кетдим, парқув булутлар сингари суздим, бу шу қадар бир ошуфта ҳолат эдики, на бирор юкинг, на масъулиятинг, на жавобгарлигинг бор, биров сенга бундоқ қилиш шарт, дея зуғум ҳам ўтказмайди, на бировдан чўчийсан, на биров билан жанжаллашасан, хуллас, маза қилиб дам олаётганга ўхшардим, яна ғалати бир манзаралар, тушунтириб бўлмас туйғулар бор эди, шеърлардаги каби эҳтиросларни от мингандай миниб юрармидим, ушлаб бўлмас севгининг толаларига тирмашиб юрармидим, хуллас, шунга ўхшаш, йўқ, ҳеч нарсага қиёс этиб бўлмайдиган ҳолат эди, на қорнинг очқайди, на зориқасан, на орзиқасан, на жаҳлинг чиқади, агар шу жойда сиз ҳам бўлатуриб мени кузата олсангиз эди, ҳаваса ҳасаддан юрагингиз пақ этиб ёрилиб кетарди.

Эҳ, шу сафоли кайфият тугамаса эди. Бироқ қандайдир шамолгами, ҳавогами ўхшаган бир қатлам ёхуд мувозанатни бузиб турувчи бир камалак мисол, — шундоқ десам ҳар нечук тасаввур ҳосил бўлар сизда, — бир чегара борга ўхшар, гўё у мени таъқиб этаётгандай бўлаверарди.

Боя онам менинг юзимни очганда, йиғи-сигилар чунонам авжига чиққанда, ўғлим ўпкаси тўлиб йиғлай-йиғлай чарчаб қолганида, отамнинг, синглим, опам, хотинимнинг, укамнинг бўзлашларини кузатаётганимда, қандайдир зил-замбил бир куч, бояги куч мени ачинишга мажбур этди, ўзимга ҳам, қавму қариндошларимга ҳам ичим ачиди, шу кулфату қазо учун мен жавобгарман-у, лекин даҳлим йўқ кишидай саҳролардамийей, водийми, ҳавода ўз кўнглимни чоғ этиб

вақтихушликда кун ўтказаяпман. Ўша танага кириб олиб одамларни юпатгин деганга ўхшаш бир ундаш бор эди ўша кучда.

Туйқусдан берилган бу ҳурлик мен қизганишим лозим бўлган ягона бойлик эди, ундан айрилсам ҳамма нарсадан айриламан — шуни ҳис этардим. Шу боис сира хоҳламадим, қуюндан қочган капалак сингари бошқа ёққа учдим, суздим, оқдим, ва ҳоказо, ўзингиз тушунинг-да энди бу ёғини. Хуллас, қутулдим, қутулиб яхши қилдим.

Чошгоҳга чиқаришар бўлдим мени. Аввал уйдагилар қишлоққа опкетамиз дейишди, кейин бу учун ўзлари қийналишлари, хотиним ва болаларимни ҳам кўчириб кетишсагина бу иш тўғри бўлишини ўйлаб шу ерга қўйишга иқрор бўлишди.

Ишхонамдагилар, директорнинг ўзи ҳам келди. Маросим кичкина бўлмади. Абдумалик уларга югурдаклик қилгиси келди. Қайта-қайта келганликларидан хурсанд эканини уқтирди. Қизиқ, институтимизнинг директори менинг ўлимимни тан олиб, ҳамдардлик билдириш учун келгани ҳам Абдумалик учун катта сийловдай эди. Ўлганинда келмасаям нима қилардинг, дея ўйлайди у, бу одамлар учун ўлиш (ёки бировни қурбонлик қилиб юбориш) ҳам шараф. Агар, мабодо палакат босиб мен ўлмай қолган бўлсам, Абдумалик директорнинг ҳурмати учун бўғзимга пичоқ тортиб юбориб қайтадан ўлдириб юбориш шаштиям бор. Шундай одамнинг ҳурмати билмадинг, тинчина ўлиб ётсанг ўлармидинг, дерди у пичоқни жаҳл ила тортатуриб.

Директоримиз ҳам ажаб инсон-да. Шунинг учун яхши кўради Абдумаликни. Ўлмай юрганим учун ёмон кўрарди мени. Мана, ўлганим — унинг хоҳиш-иродасини амалга оширгани учун бор экансан-ку, оғайни, аввалдан шунақа қилсанг, ўлишингга ҳам ҳожат йўқ эди... деб кепти.

Дарвоқе, Абдумалик нима юмушлар билан банд бўлганига эътибор бермабман. Директор қандоқ одам эканини аксарият билиб қолдимку-я, Абдумаликнинг қандай инсонлигини тўлиқ тушуниш учун фоний дунёни тарк этишга тўғри келди. Мана энди аниқ билдим.

Раҳмат сенга, дўстим Абдумалик!

Бироқ, тан олиш керак, мени «жойлаб келиш» юмушига Абдумалик катта ҳисса қўшди. Қишлоқда бўлса-ку, ўлганингни бирор ташкилотга бориб, чиндан ҳам ўлди, дея тасдиқлатиб, сўнгра кўмишга рухсат олишингга ҳожат йўқ. Ҳамма кўриб турибди: ўлди, энди кўмиш керак, васаллом. Ва қабр қазини учун ҳам фалон сўмга келишиб ё тортишиб ўтирмайдилар, талаб қилгани савоб, жуда нари борса, кун-

лардан бир кун, гали келганда фалончининг жойини ўзим қазигандим, бошқаларникидан катта, икки уйлик, тик турса боши тегмайдиган қилувдим, туриб руҳлар билан нонушта қилсин, деб сгулик, ичишга, таҳоратига сув ҳам олқириб берганман, жойинг беҳишт бўлгур, гўринг нурга тўлгурнинг ишқилиб, ер бориб айтмасин, миннат қилди деб ўпкаламасин, дея кетаверишади.

Бизнинг қариндошлар шаҳарда яшамаган, расм-қоидаларнинг югур-югурдан иборат эканини тушунмайди, шу боис Абдумалик ўлигимга яради. Эҳтимол, барча ундан миннатдор бўлди, пачоқ бўлиб кетган «Запорож»имни ҳам у ё милисахонага, ё устахонага ташлаб келди, у машина энди қайтиб машина бўлмаса керак, деб афсус чеқди.

Шоир айтганидек, «Ўлган ўлди. Кетди.» Бунга кўникмай илож йўқ. Энди олдидан берсин. Қолганлар омон бўлсин. Бироқ болалари ёш, хотиниям ёш бева бўлиб қолди. Бирорта раҳмдил қарамоғига олар. Хоҳламаса, ким билсин, ёш нарса... Ҳали куйикнинг исн кетгани йўқ, Худо йўл кўрсатар.

Институтимиз шаҳарнинг бир чеккасида, архив ишлари билан шуғулланадиган илм даргоҳи. Архивнинг ўзи ҳам шу институтга қарайди. Бир яҳудий киши архивга бошлиқ бўлгач, уни институтдан ажратиб олиб мустақил иш юритган. Аммо бизнинг ҳозирги директоримизнинг қўли узун, узатган жойига етади, етмаса, бошқа чоралар кўради. Ҳолбуки, у тепада, жуда йирик лавозимда ишларди, нимадир бўлдию у ишидан кетди, уни аламзада бўлмасин, дея институтга директор қилиб қўйишибди, бироқ у архивниям бизга қўшиб берасизлар деб роса оёқ тираб туриб олгандан кейин марказда махсус қарор ишлаб чиқилган экан, архивнинг хўжайини эса бунинг ҳидини билиб, қарор чиқмасдан бурун унинг асоссиз эканини, бундай ҳолда архив хужжатлари талон-торож бўлиб кетаверишини исботлаб, қарор чиқиб кетишининг олдини олган, директоримиз ҳам боя айтилганидек ушлаган жойини қўйиб юборадиганлардан эмас, икки ярим йил сурункасига тортишиб юрди. Узлуксиз бизнинг номимиздан тепага, ҳар бир раҳбарнинг номига ариза ёздираверди. Раҳбарлар келганида биз архив бизда бўлмаса сира ишлаб бўлмаслигини, ҳозир кечаги ва бугунги тарихимизни холис яратиш сиёсатини оширишимизга архивнинг алоҳида ажралиб чиқиб кетгани қаттиқ тўсқинлик қилаётганини қаттиқ туриб «далиллашга» ҳаракат қилардик.

Ҳолбуки, галнинг очиги, бусиз ҳам доим архив эшиклари биз

учун очик эди, институтдан келди, дейишса, биз ҳеч сарсон бўлмасдик. Бояги архив бошлиғи Бениамин Самсонович деган киши шахсан аралашиб керакли ҳужжат ва материалларни топтириб берарди. Айтишларича, у жуда тажрибали, жуда билимдон киши эди, ҳақиқатдан ҳам илмий салоҳияти кенглигига ўзим иқрор бўлганман. Масалан, мен илмий ишимга керакли бўлган материалларни топишда ёрдам беришини сўраб ҳузурига кирганимда, у киши иш режам билан қизиққан, уни кўриб ишимнинг бошқа эътибор берилмаган жиҳатларини тушунтира кетган, мен тасаввур қилмаган материалларни тавсия этган, шундан сўнг иш режам деярли бутунлай ўзгариб кетганди.

Уни бир маҳаллар Америкада совет жосуси бўлиб хизмат қилган дейишади. Мен қойил қолганим — бу ерда иш интизомининг юксаклиги ва раҳбарнинг чин зиёли олим, муомаласидан «қорин тўядиган» одам эканлигида эди. Менга бу одам нафақат фан жонкуяри, балки ҳар бир шахс тарихидан хабардор киши бўлиб туюлганди ва бир меҳр, ихлос уйғонганди. У Шерали Ваққосович билан икки йил бадалида арқон тортишиб юрди, ниҳоят, тан берди, қийналиб кетди шекилли. Пенсияга ҳам чиқмади, оддий ходим бўлиб юраверди. Менинг илмий ишим йигирманчи аср бошларида ўзбек халқининг руҳий аҳволини тадқиқ этиш билан боғлиқ тарихга оид бир нарса эди. Ўзимнинг институтда ўқитган домлам гарчанд билими, савияси баланд, одамгарчилиги ҳам қойилмақом бўлса-да, фикрлари кўпинча кечаги кун билан боғлиқ, бугун ҳам кечагидай шароит бўлишини ичичидан истайдиган, шунинг натижасида бўлса керак, шоғирлари ҳам худди ўзи сингари домлаларнинг эшигини бўйлаб елиб-югуришини, роса таъзирини еб, сўнг бирор илмий даражага эришишини хоҳларди. Авваллари домланинг деганларига оғишмай амал қилдим, Бениамин Самсонович билан учрашиб, танишгач эса кўп нарсаларни асли ҳолича ўрганишга мушарраф бўлдим. фикрларим ўзгарди. Самсонович нуқтаи назарни тўғри англаб, шунга яраша йўналиш бера бошлади ва оз муддатда кўп нарса тўпладим, энди уларни саралаб, режага қараб қоғозга туширишгина қолди, сўнг, қарабсизки, иш тамом — вассалом.

Мен домламдан воз кечмоқчи эмасдим, ҳар ҳолда ишга раҳбар, ўзи охиригача ҳимоя қилади, бироқ архивга яқинлашганимдан сўнг аввалги ўзим берган ишим қайтадан кўзимга чўғ-оловдай кўринаверди. энди мен ишга доир материалларнинг таъриф-тавсифи, Маркс, Энгельс, Лениндан келтирилаверган, ҳар қадамда гуруҳдаги тошдек тишга қадалаверувчи кўчирмаларини эмас, ўша даврнинг ҳақиқий

ҳаётини, халқнинг турфа табақадаги вакилларининг кайфияти, маишати ва зор-нолон юришларини кўзим билан кўриб, қулоғим билан эшитгандек бўлдим.

Мен режани ўзгартиравергач, кутилмаган янги нарсалар топиб келаверишим, турган гапки, домламнинг ғашини келтираверарди. Ёмон кўриб қолмасмикан, деган хавотирда унга хушомад қилардим. Бари бир у кимдир менга оқил бўлганини сезиб турарди, ҳайтовур шу ҳам сабаб бўлдим, иш ҳадеганда юришиб кетавермади.

Бениамин Самсонович ўзининг ҳар балога ақли, илми етишини яширар, содда кўрсатарди ўзини, мен ҳам бундан илҳомланиб, тўғрироғи, ўзимга яқин олиб «Самсонич» деб мурожаат қилишга ўтдим. Бу унга оғир ботмади.

Кунлар келдики, Самсонич билан дўстона муносабатимиз ҳам менинг бошимга битган бало бўлди.

Бу бир ғалати ишхона эди. Олимлар ҳам, олимдан кўпроқ турли одамларнинг ҳам қадами сира узилмасди. Кейинчалик ходимлардан билиб қолдимки, бу кўча-кўйдан келган одамлар кўпинча ўзларининг қариндош-туққанлари ҳақида маълумот опкетишаркан, баъзан эса ўтмишда аждоқларига тааллуқли салбий маълумотларни йўққа чиқаришни, жуда бўлмаса сўралганда ёлғон маълумот беришни илтимос қилишаркан. Бир куни бу ҳақда Самсоничдан қизиқиб сўрадим. У ҳар бир маълумот даражасига қараб пул туришини, баъзилари фалон минг долларгача сотилишини очиқ айтди. Ҳайрон бўлдим, ихлосим қайтди домладан. Бу ишнинг бошида турган икки киши бор, Шерали Ваққосовичнинг мияси, аввал менинг муовиним эди, ўша, тағин бир холаваччаси — махфий ҳужжатлар бўлимининг бошлиғи. Улар Ваққосовичга ҳаддан ортиқ кўп суянишади.

Ҳолбуки асл нусхани йўқотдик, деб хурсанд бўлишлари беҳуда. У ким томонидан қаерга берилгани ҳақида тегишли одамлар хабардор бўлиб туришади ва асл нусха ҳужжатлар ҳам бу ерда эмас, бошқа жойда. Бу ерда эскириб, тўзиб кетган, холос. Улар бўлса асл нусхани йўқотганидан хурсанд, шаталоқ отишгани-отишган. «Мерседес»ини миниб бошқаларнинг аламини кўзитиб юришади. Мабодо менинг ҳам бирор марта шундоқ номаъқулчилик қилганимни кўришганида-чи, нақ жаҳаннам ўтига тикиб юборишарди, ўша заҳоти. Чунки Шерали Ваққосович дегани ёмон кўрган одамидан ҳар лаҳза ўч олишни пойлайдиган курашгир одам. Ҳеч ғайратини аямайди бу йўлда. Идорада менинг дўстим киму душманам ким — бу ҳаммага аён, бўлмаса у одам бир кун соғ кўймас эди, қўлга туширишга дастак тополмайди,

холос. Жуда бўлмаса ноинсоний йўллар билан ўч олишгаям қурби етади. Аломат раҳбар-да бу. Лекин, ўлай агар, шу одамда заррача олимпик фазилатини кўрмаганман. Бу институтда тарихни биладиган одам раҳбар бўлиши керак, чамаси, унинг ўзи шу ерни сўраган. Сиртдан қараганда жуда тинч, аммо жиноятнинг ҳаммаси шу ерда.

Домла нега бу гапларни сир тутмай очиқ-ошкор айтганига таажубландим. Ўзим ҳам шунга ўхшаган гапларни сиртдан билар эдим, — бари бир миш-миш кўп-ку, тўхтатолмайсан, — аёллардан кўпроқ гап чиқади. Улар Ваққосович билан илгари фалон институтда бирга ишлаган ёхуд бирга ишлагани билан қўшни, фалон синглизини билан борди-келдиси борлиги билан мақтанишади. Иложи бўлса тўшак воқеаларидан ҳам хабардору унияям ҳеч ким эшитмасин дея беш-олти сирдошига бу сирни фақат ўзи билганини билдириш, яъни оддий ожизона мақтанчоқлик юзасидан айтиб беришади. Аммо минбаъд ҳеч кимсага гулламасликни тайинлайди-ю, бу борада даставвал ўзи хол қўяди...

Бироқ Ваққосовичнинг котибаси бу миш-мишлардан зинҳор йироқ бўлса керак деб тахмин қиламан. Ҳеч вақт унинг иш юзасидан бирор ортиқча сўз ҳам айтганини кўрмаганман. Ўзи қўлдан ясалган кўғирчоқдек, томоша қилса қилгудек, ҳали турмушга чиқмаган бўлса-да, катталардан ақли бутун. Бўйчан. Худо билади, хўжайиндан ҳам чандон новчароқ. Кўзларида чуқур бир сир яширин. Бу сир, аминманки, ҳеч кимсага ошкор бўлмаса керак. Биз йигитлар ҳар нарсани тахмин қилаверамиз. Оғзимизга кучимиз етмай, Ваққосович билан боғлиқ ишратлар ҳақида ҳам валақлашганмиз. Бу қиз гарчанд хўжайин билан хуш кайфиятда ўрисча гаплашса-да ўзбекчани ҳам донна-донна қилиб шундоқ талаффуз этардики, зора шу йўсин бир оз сўзлаб турса дер эдингиз. Уни таърифлаганда китобдаги гўзаллар янглиг тавсиф ишлатиб бўлмаса керак, ҳозирги оврупача модада олти кунда олти хил товланиб кийинади, гоҳ бир ёғи қийиқ кесилиб тушган кўйлак ёки юбка, гоҳ икки ёғи очилган либос, — ҳамма қизлар янглиг оёқ ва почаларини бирров кўрсатиб кўйиш учундир, — сочини гоҳ ташлаб, гоҳ тикка қилиб, гоҳ ўриб юрадики, ҳеч маҳал шу ўзига ярашмабди-да, деб айтишга тилинг бормайди. Ўзи соф ўзбек эмас, дурагай бўлса эҳтимол. Аммо атлас кўйлак кийиб, сочларини ўриб ташласа ҳар қандай ўзбек қизнинг рашкини кўзитар даражада тагин очилиб кетарди.

Оппоқ ҳам эмас, лекин буғдой рангдан оқроқ, баъзилар шоколад рангига ўхшатишади.

Мен уни ифбатли ва маданиятли деб ҳисоблаган бўлардим. Бироқ тагин сирли бир гўзалликлари бор эдики, уни чизиб бериш, ҳайҳот, кўлимиздан келмас. Бир нарсаси аниқ-равшанки, тенгсиз жозибали у. Бу жозоба ҳар маҳал, ҳар қандай эркакнинг жунбушини кўзитмай қолмайди.

Абдумалик ўзи мени қора тортиб ишга келган бўлса-да, кўп ўтмай котиба қиз — Сабина билан тил топиша кетди. Аввалига мен уни қойидим, катта нима деб ўйлайди, оёғингдан осиб қўймасин тагин ва ҳоказо деб. Бироқ у менинг гапларимга эътибор бермади, ўз билганидан қолмай, тирғалгандан тирғалаверди қизга. Балки Сабинаси қурмагур келиб-келиб шу пачоқ ошнамга дил ёрадиган яқин бўлиб қолгани гашимни кўзитгандир, ким билсин, ўзим элломмаган бўлсам-да, рашкимни келтирган чиқар. Бу унчалик аҳамиятли эмас, муҳими, Абдумалик котиба орқали директорга йўл топди. Ҳайтовур бирданига ишлари ўнгланиб, диссертацияси ҳам дарров тайёр бўлақолди. Ва дарров ҳимояга ҳам ҳозирлик кўра бошлади.

Майли, қандини урсин, бундан хафаям, хурсанд ҳам бўлмайман. Хафа бўлмаслигимнинг сабаби — у дўстим ҳам қариндошлигимизам бор. Хурсанд бўлмаслигимнинг сабаби — бунақа тез эришилаётган илмий даража нимага ҳам татийди, деб ўйлайман, фан номзоди бўлиш билан фан номзодлигига эришиш орасида кўп фарқ бор, ахир.

Жуда бўлмаганда бу жараёнда ўнлаб, юзлаб китоблару материалларни титкилайсан, ўқиш, титкилаш асноси нималардир миянгга қаттиқ ўрнашади, умринг беҳуда кетмайди ҳар ҳолда. У бўлса, келдию шартта Ўзбекистон-Қозоғистон иқтисодий муносабатларига доир янгигина мавзунли олиб, тез кунда юмалоқ ёстиқ қилиб ташлади. Иккита илмий мақола ҳам чиқарди. Институтимизга янги директор келгач, пуллик ўқув курслари ташкил этилди, тушган пуллар ҳисобига уч ойда бир марта «Мозий нафаси» номли илмий-оммабоп журнал ҳам чиқа бошлади. Бош муҳаррир директорнинг ўзи. Ҳар сониди институтимиздан икки-уч олимнинг мақоласи узук-юлуқ бўлиб чоп этилади, қолгани чет муаллифларнинг, улар ичида юристлар, шифокорлар, лавозимли кишилар бор эди, илмга тегишли бўлган ва бўлмаган мақолалари пала-партиш босилаверарди. Аммо журнал қалин, ялтироқ, рангли муқовада, чиройли эди. Мен ҳам тўмтоққина қилиб ўн тўрт саҳифалик мақоламнинг икки саҳифасини чиқаролдим, холос. Ўзимга ёққан жойи чиққан-у, бироқ у бари бир далил билан асосланмаган. Шунгаям шукур қилдим. Акс ҳолда тобора ёмонлашиб бораётган бу муҳитда шунгаям эришиб бўлмасди балки.

Соат беш дегунча худди бирданига кўрсатма бўлгани сингари ҳодимлар дувва қайтмоққа шошади. Азбаройи ички тартиб қаттиқ ўрна-тилганидан ҳеч ким ақалли бир дақиқа бўлсин, аввал дарвозага яқин-лашишга журъат этолмайди.

Абдумалик билан одатдагидай бирга чиқамиз, у кутиб тур, дея янги танишию эски танишлари билан узоқ хайрлашади. Сўнг уни «Запарож»имга ўтқазиб Чилонзордаги оилавий ётоқхонасига ташлай-ман. Менга бутунлай тескари йўл. Сўнг қайтиб Қорақамишга келаман.

Уйга туш, деб кўп зўрлайди у. Уйига киравераман-у, шу хотини-дан юрагим безор. Доим қовоқ-тумшугига беш кило тош осилгандай бир алфозда юради, гап-сўзлариям зардалимией, кўзлари нуқул одамни тафтиш қилади, ўтирганингда кўзи қадалган жойларинг оғриётган-дай бўлаверасан киши. Тезроқ туриб кетгинг келади.

Абдумаликнинг хотин масаласида менда тиши бор. Биламан буни. Лекин бунда менинг айбим йўқ.

Яхшигулга мендан аввал у икки марта совчи қўйган. Биринчи гал ота-оналари хушламаган. Абдумаликнинг онаси кўярда-қўймай туриб олавергач бир-бири билан кўришсин, фарзандлар ўзлари ҳал қилади бўлмасам дейишган.

Ёшлар учрашганларида Яхшигул Абдумаликни жиндай кулмиш қилган. Улар жуда яқин қариндош бўлмаса ҳам оталари қалин дўст эдилар. Яхшигул Абдумаликларни кига, Абдумалик Яхшигулларни кига болалиқда бориб-келиб юришган. Дўстларнинг фарзандлари бўлган-ни билан ака-сингил ҳукмида бўлганлар.

Ўша учрашувда Яхшигул:

— Сиз менданам майдасиз-ку,— деб кулган.

Яхшигул буни тўғри маънода, мендан бўйингиз паст, мен уяла-ман, деган маънода айтган эдим дейди. Абдумаликнинг хафа бўлиши-га шу гап ҳам етарли эди, бироқ у мени ҳам пакана, ҳам майда феълли одам дея ҳақорат қилди деб тушунган.

Оталари шундан кейин тамом тескари бўлиб кетишган.

Қишлоғимизда шаҳарда ўқиб олий маълумот олган йигитлар учун совчиларнинг қуруқ қайтиб келиши ор саналади. Кечириб бўлмайди-ган ҳодиса сифатида қабул қилишади.

Мен азатдан тарихга, Абдумалик дўхтирликка қизиқардик. Ле-кин негадир ҳужжатларини мен билан бирга тарих факультетига топ-ширган. У йиқилди, мен кирдим. Кейин у армияга кетди, қайтиб келиб яна кўрди, кириб кетди. У киргандан бир йил ўтиб мен ўқиш-ни тугатдим у тўғри Тошкентга отландим. Бир муддат Ленин музейи-

да, кейин пединститутда, бир оз ўтиб университетда ишладим, кейин бошим айланиб архив институтига утдим.

Музейда ишлаб юрганимда уй олдим. Нимагадир тез навбат келиб қолган. Ўзим ҳам билмайман, ошкоралик даврининг тўфонларида бир омадим чошиб қолди шекилли.

Абдумаликнинг Самарқандда уч хонали уйи бор. У институтни тугатгач Самарқандда қолиб ишлади. Учиб-қўниб кўп жойда ишлади. Бир эшитганимда экстрасенс бўлиб одамларни даволаётганини билдим. Бунга ҳайрон бўлмаганман. Чунки ўша маҳаллар кароматгўй, учар тарелка тўхтатиб «пассажирлар» билан музокара олиб борувчилар, фолбин, сеҳргар, мундай, даражаси пастроқлари сеҳр билан масофадан туриб даволар эди.

Чамаси бу Кашпировскийдан ўтган юқумли касаллик эди. Абдумалик ҳам бу касалликка чалинганига унча ажабланмаганман. Ундаги мослашувчанлик қобилиятини билардим. Экстрасенсликни эгаллаш ҳам у учун оғир юмуш бўлмаган. Тўғри қилгандир балки. Айтишардики, шунинг орқасидан уйлик бўлди деб.

Яхшигулнинг онаси бир гал қишлоққа келганида онам Яхшигулдан оғиз очиб роса уни мақтаган, ҳайтовур мана бизнинг болаям эр етиб турибди, дегандай гўё оғиз солиб кўрган. Ўқишга энди кирди, ўргилай, берсак сизнинг болангиздай бир мўмин-қобилига берамизда дегандай юмшоқ дилдорлик ҳада этган онаси. Онам терисига сигмай ҳамма жойда айтиб юрган бунди. Бироқ айнан шу воқеадан кейин Абдумаликнинг уйидагилар ҳаракатга тушиб қолишди. Оқибати эса хунук тугади. Ҳолбуки, ўлай агар, ўша кезлар Яхшигулни кўрганимда танимас эдим. Сал қолди шу туфайли Абдумалик билан ҳам орага совуқчилик тушишига.

Мен охирги курсдалигимда у билан каталакдек бир квартирада ижарада турардик. Бир кун у негадир мени курашга чорлаб қолди. Армияда курашга қатнашган экан шекилли, роса тентиратди мени. Новчалитим фойда бердим, тош кўтариб машқ қилиб туришимми, ишқилиб бўй бермадим, уни у бурчакдан бу бурчакка силтаб ташлайвердим. Бир маҳал у сонимдан чунонам қаттиқ тишладик, нақ узиб олай деди. Жаҳлим чиқиб бетига шапалоқлайвердим. У сонимни қўйиб қўлимга ёпишди, энди бош бармоғимни тишлади, қаттиқ тишлади. Кўкариб кетди. Жуда жаҳлим чиқди. Башарасига бир мушт туширмоқчи бўлиб хезландим. Қарасам, кўзлари филтиллаб ёшланиб турибди. Ҳовримдан тушдим. Кап-қатта йигит курашдан йиғласа-я деб юмшадим. Негадир ёш болага ачингандай ачиндим.

Бироқ сонимдаги тиш излари ит гажиган каби қонталаш бўлиб кетибди. Кейинчалик ҳам ўша жой қоп-қора из бўлиб қолди.

Кунларнинг бирида онам айтиб қолди: Яхшигулнинг алами бу. Абдумалиқдан четроқ юрсанг бўларди.

Мен говбош сира парво қилмаган эканман. Ҳали Яхшигул сени рад этдию менга тегиб қўяқолдими, ол-а. Қанақа ичи қора одамсан?! Дунёда қизнинг тухуми қуриб кетувдимики, қутурган итдай ташланасан одамга.

Аммо у кейин менга бунақа ташланмади. Алами борлигини билиб мен ҳам бу борада оғиз очмадим. Ҳазил ҳам қилмадим.

Бунга ўн бир ё ўн икки йил бўлди. Яхшигул билан тақдиримизни Оллоҳ қўшган экан, мана, ўн йилдан бери иттифоқ бўлиб яшаймиз, неки турмушнинг аччиқ-чучугини бирга баҳам кўряпмиз. Нолимайман. Бировдан илгари, бировдан кейин. Шукур қиламиз. Баъзан менинг инжиқлигим, унинг бир оз лоқайдлиги боис сен-менга ҳам бориб қоламиз, бироқ у бу ҳақда ақалли энг яқин туғишганларигаям чурқ этмайди, уйдаги гап уйда қолади, зинҳор кўчага чиқмайди. Шундай кезлар унга беҳад меҳрим товланади. Нимадир олиб бериб кўнглини олиб қўймоқ таралдудида бўламан. У шуни ҳам хоҳламайди. Ишингизни тугатиб олинг, одамлар олдида юзингиз ёруғ бўлсин ёки ундан кўра болларга уни-бунни олиб берайлик, дейди. Ўзининг кийим-кечагидан нолимайди, қиш кезлари қўшни аёлларнинг фарчиллаган чарм плашларда, хотиним эса, тўйдан сал кейинроқ олиб берганим — ранги унниқиб қолган эски моладаги, оддийроқ матодан тикилган плашда юрса, ўнғайсизланаман.

Ҳар тугул аёл киши — аёл-да, бировлардан кам бўлишни хоҳламайди. Шунинг баробарида менинг қўлимга қараб турганини ҳисобга олган ҳолда, эртага ҳаммаси яхши бўлишига умид қилиб бир нарса демайди. Азбаройи тили қисиклик қилаётганидан мен ўзим ҳам гоҳи-да ўртаниб кетаман.

Бироқ, мен ҳам ишонаман, эртага яхши бўлади, яъни бировдан кам жойимиз бўлмайди. Худога шукур, бировлар тирноққа зор, бировларнинг ватаним деб оёқ узатадиган уй-жойи йўқ. Бизда эса ҳаммаси бор. Худо берган ўғил, қиз, уй, пачоқроқ бўлса-да, машинаям бор. Нолишга ҳаддимиз сиғмайди.

Дўстларим, улфатларим, таниш-билишларим кўп. Улар билан баъзи нарсаларда олди-берди қилиб турамиз. Бир мўлжалларимиз бор, агар амалга ошса ғойибдан бойигандек бойиб қоламиз. Ўғлим Сарварнинг суннат тўйини ҳам ўша яхши кунлар келиши биланоқ бадабанг ўтка-

зиб юборамиз. Бари бир диссертациямни ҳали бери ниҳоясига етказиб, ҳимоя қилолмайдиганга ўхшайман.

Режа бўйича ёзиб тугатиб домлага маъқуллат, оппонент топ, тақриз ёзди, мақола, брошюра чиқар, илмий кенгашга қўй, кенгаш аъзоларининг кўнглини топ, эҳ-ҳе, бари бошоғриқ. Мабодо кенгаш аъзолари ичида домланинг гаразгўйлари чиқиб қолса, тагин урди Худо. Тирноқ тагидан кир топиб расво қилади.

Ўзи абжир эмасман-да. Ҳар нрсани йўл-йўриги билан удаласа бўлади. Бу борада Абдумаликка ҳавас қиламан. У менинг домлам профессор Бешимовни ҳам қўлга олди. Илмий ишида оппонент бўлаган бўпти. Боз устига домлам директоримиз билан яхши муносабатда экан. Домламиз Москвада докторликни ёқлаётган чоғда директоримиз номзодликни ҳимоя этган, ўша пайтлар бир муддат мучали тўғри келиб, кейин ҳам узилишиб кетмаган экан.

Бир-икки марта директор қабулхонасида кўрдим домламни. Домлам ўзи камсуқум, айтиш керакки, хокисор, айни пайтда жуда гапга чечан одам. Қариликми ё ҳамма домлага теккан касалликми, менинг Самсонич билан яқинлашганимни у кўтаролмади, юрагига жуда оғир олди. Гаплашгиси келмай қўйди. Йўли тушиб келиб қолса ҳам тўғри биз ўтирган хонанинг эшигини тортиб очарди-да:

— Мавлонога саломларимиз бўлсин! — дерди. Хонада тўрт киши бўлсак, тўртталамиз ҳам учиб туриб домланинг қўлини олардик.

На бўлғай, шу ҳавас қиларлик ота-боладек меҳрли муносабатимизга пугур етди.

Бу аввало мен учун ёмон зарба бўлди, ишим қандоқ юришишини билмай қолдим. Ҳолбуки, агар энди ишимни ҳимоя қилсам, нақд катта воқеа бўлгулик эди. Каттакон хонамизда баъзилар эрталабдан то кечгача папирос бурқситганча шахмат суриш билан кун ўтказишарди. Мен эса тўпланган материалларимни саранжом қилолмай овора бўлардим. «Ишни уйда ёзадилар-да, мулло» дерди ҳар доим пичинг билан бухоролик Соат ака. Уйда ёзиш учун эса вақт керак. Мен кечаси фақат ўқийман, негадир шунақаман. Эрталаб эса худди заводга кечикаётган ишчидай шошиб чиқамиз. Кечга довр газета ўқиб, сигарета чекиб, гийбатлашиб вақт ўтказамиз. Бунақа интизом олим бўламан деганига ҳечам ёқмаса керагов.

Кичик айвонли, икки хона, икковиғаям бир даҳлиз орқали ўтилади, сирти деярли ёғоч билан қопланган, бўёқларининг ранги ўчиб

оқиш яшил-хира бир тусга кирган уй. Уйдан беш-олти одим нарида тагин бир айвон, тўғрироғи бостирма десак бўлади. Атрофи томга ёпиладиган қора тўл, айрим жойлари қалин салофан билан қопланган. Устунларга михланган тўл ва салофаннинг айрим жойлари шамол ҳамда тўзон таъсирида бўлса керак, йиртилиб тушган, мезон шамолдан елпиниб турибди. Айвон ичкарасида қуруқ ўтин, тезак ва саксовул шохлари бетартиб уйиб ташланган. Айвон устига ҳам тўл тўшалган, баъзи ерларига бир қулочлик тунукалар ётқизиблиб, устига тош ташлаб қўйилган. Айвондан икки-уч одим нарида ўнгир қазилган, унда тарвуз пўчоқлари, узум, суяк ва ёғ аралан овқат қолдиқлари, доғ бўлиб ётган қоғоз парчалари тапиланган, ари ва чивинлар уймаланиб ётибди.

Гарчанд сахро ўртасида жойлашган бу манзил куннинг тигида қуйиб. жизганак бўлиб ётса-да, термулиб турсанг нақ зимистоннинг ўзи.

Биз сахро бўйлаб елдек учиб келган «Жип»дан бошқа тагин қандай машина ҳам бу ерларга келиши мумкин. Бироқ менинг кайфиятим чоғ эди. Чунки тўрт томоним энди қибла. Аллақачон ўлиб-йитиб кетган одам учун бу манзилдан кўра ҳузур-ҳаловатлироқ, саранжомроқ, беташвишироқ жой йўқ эди. Боз устига...

Боз устига Худойимнинг мўъжизасини кўринг. Қирғий амаки шу манзилда, у тирик, у мен билан бирга. Бундан ҳам ортиқ бахтиёрлик бўладими?! Ҳаётда ўзи мўъжизалар кам, аммо, кўп деяверинг. Бунақаси фақат эртақларда ёки тўқима кинолардагина учраса керак.

Аввалига уни танимадим. Мени бу ерга опкелганларнинг бирорта чоракори. деб ўйладим. Ҳойнаҳой қозоқ амаки бўлса, эҳтимол, деб ўйладим. Чунки унинг бошида қозоқи қалпоқ бор эди. Шуни ҳам ечмасдан ичкарида чўзилиб ётган экан.

— Мудраппан, кўз кетиб қопти, — деди у туриб ўзини ўнглаб ҳам олмасдан.

Қарасам, оҳ, не кўз билан кўряпманки... Қирғий амаки.

— Ассалому алайкум, — дедим деярли бақироқ овозда ҳушимни ўнглаб ололмай. Кетидан «тирик экансиз-қу», деб юбормоқчи бўлдим. Ўзимни базўр босиб қолдим.

Афтидан, шерикларимнинг ҳаммасини у яхши билади, мен бегона эканимни сездим, бир қараб қўйди бепарво. Аммо ўрнидан тура-тура ялт этиб қаради, кўзлари чақнаб кетди. Бироқ тагин ўзини танимаганга олиб ташқарига йўналди.

Бир замон қўлларини ювиб, артиниб-суртиниб кириб келгунча мен ўзимча шерикларимнинг кимлиги, Қирғий амакимнинг тутқун экани ҳақида ўйлаб ўтирдим. Биз бир-биримизга таниш эканимизни сездирсам, иш расво бўлишини тасаввур қилдим.

Шерикларим машинанинг орқасидан икки пилак сув, қоқ нон, тарвуз ва ҳар хил егуликларни туширишни буюрди. Қирғий амаки билан уларни даҳлизга жойлаштирдик. Улар уч киши эди. Даҳлизнинг чап томонидаги эшикни калит билан очиб киришди. Ичкари қоп-қоронғу, бир оз салқин эди. Шу ерга мени қамаб қўйишмаса-ку, деган хавотирга бордим. Йўқ, улар дам олишмоқчи экан. Сочлари тикка, гарчанд юзи ва қорни думалоқ, бақалоқ қозоқ башара киши Қирғий амакидан молларнинг тугал-тугал эмаслигини суриштирди. Ўрисча, ўзбекчани аралаштириб чапараста қилиб гапираркан. Бироқ, мен кутганимдек, амакини у дўқ-пўписа қилиб сўкмади, урмади. Мени кўрсатиб:

— Помощник бул сизга, — деди.

Ҳамма нарса аён бўлди. Улар кетгунча амаки билан бир оғиз гаплашмасак ҳам бўлади.

Мен севинганимни сездирмаслик учун ташқарига чиқдим. У ёқ-буёқларни кузатиб, томоша қилдим. Нарироқда ертўла қазилган, усти ердай қилиб хода билан ёпилиб, тупроқ ташланган отхонани кўрдим. Бориб қарасам, икки-уч от сиққулик жой. Қаламага бир тўриқ арқонлаб қўйилибди. Охурда дағал емиш, бостирма шипига емхалта, лаган, қамчи осилган. Эгар-абзали олиб қўйилган тўриқнинг устидаги яғир, ундаги дашт чивинларининг уймалашганини кўриб бир нималарни ўйладим.

Қирғий амаки отдан тушмай минаркан-да, ё бўлмасам молларнинг подаси роса олислаб кетиши мумкин экан, деган хаёлга бордим.

Амаки примусни ёқиб чой қўйди. Шира ва кирлардан дағал бўлиб кетган дастурхонни ёзди. Қоқ нон, қоқ, лекин пишган гўшт, шакар қўйди. У қариб қолибди, озиб, ажинлари зўрайибди. Кўзлари ҳам алланечук ботиб, ўзиникига ўхшамай қолган, аниқроғи, тешиб юборгудай аввалги кўзлардан энди асар ҳам қолмаган, тамом ғам-ғусса, ёлғизлигу қарилликни бўйнига олиб қўйибди.

Қирғий қафасда қолибди.

Бироқ мен эркин, енгил куш эдим энди.

Амаки билан бир оғиз гаплашсак-да, ҳамма нарса тушунарлидай эди. У менга бир муддат термулиб туриб хўрсиниб қўйди. Чамаси юзим ва бошимдаги яраларни кўриб у боягилар роса тепиб-тепкилаб-

ди, деб ўйлади. Ҳадеб қулимсираб шодланаверишим эса унинг гаши-ни кўзитаётганини билиб турибман.

Охири сабрим чидамай:

— Тирик экансиз-эй, хайрият! — деб юбордим.

Юзида бирор ўзгариш сездирмади.

— Тирик мурдаман-да, бўталоғим, — деб қўйди ниҳоят ва оғир сўлиш олди.

Қулдорлар, — ҳозирча шундай атаб турайлик уларни, — уч соатча ухлаб ётишди. Сўнг туриб, юзларини ҳам ювмай, хайр-хўшсиз жўнаб қолишди.

Ҳар ҳолда Қирғий бово мендай бир ҳамроҳ келганига шуқр қилгандир, аммо у бари бир ич-ичидан менга ачинаётган эди. Мен-ку, умрини яшаб бўлган одамман, сен ҳам менга қўшилиб чўлда чириб кетасанми, бўталоқ, деган каби надомат сезилиб турарди. Бироқ у мендаги қаноат ва ҳатто севинччи кўриб тонг қотди. Эҳтимол қутқаришга келган, деб ўйлаган чиқар, лекин булар билан бирга келганимни кўриб бари бир ҳафсаласи пир бўлди.

У ўз одатича камгап одам. Аммо бу ютиб юбораман, деб турган чўлда Қирғийдай эл кезиб юрувчи одам нақ ёрилиб кетмаганига таажжубланасан одам. Озиб-тўзиб кетгани шундан бўлса керак.

Кун қайтиб аср кирди. Биз отга мингашиб, ҳув ясси тепалик ёқалаб, бу ердан саккиз-ўн чақирим наридаги кўл ёқасига бориб, молу йилқилардан хабар оладиган бўлдик. Икков тўриққа мингашиб жўнадик.

Ҳамон индамаймиз бир-биримизга.

Бу сукут ғалати эди. Узоқ муддат олди дамбаси берк турган ҳовузнинг бандига ҳар хил лойқа ва балчиқлар ўрнашиб олади. Ҳадеганда унинг кўзи топила қолмайди. Бизнинг дилимиздаги дард ҳам анчайин шунга қиёс этгулик эди.

Биз оёқнинг тагидаги нарсалар ҳақидагина бир-икки оғиз гаплашдик ва бундан иккимиз ҳам қониққанамиз йўқ.

Чордаранинг суви деб гумон қилдим — тўлқинланиб, атрофга салқин бериб турибди, кўл бағрига туртиб кирган ярим орол шаклидаги қуруқлик чакалакзорга айланган, қамиш қалин ўсган, пояси ҳам қуриб қолган, моллар бўйи етгулик жойгача баргини шилиб олган, қолгани дарахтдай сўппайишиб турибди. Кўл устида оқ қушлар гирён учиб юришибди. Бир ён чўл, бир ён кўл. Ҳар на бўлгандаям озодлик ва хилват яхши. Менга маъқули шу.

Бироқ бу Қирғий бовомизга ёқмайди. У — тўданинг одами. Қа-

фасдаги қушдай гунгсифат бўлиб қолибди. Кўзларида илгаригидай шиддат йўқ. Балки ростдан ҳам қаригандир.

Кавш қайтариб ётган сигирлар яқинлашишинг билан ҳуркиб тура қочишади. Тоғ ҳайвонлари сингари ёввойи бўлиб кетишгани шундоқ кўриниб турибди. Бир эшитганим бор эди: Нурота тоғининг орқа томонида Ҳайдар кўлда моллар шундоқ ёввойилашиб кетганки, эгалари баъзан уларни саришта қилолмай, ноилож милттиқ билан отиб опкелишар экан. Бир ёқда Орол ҳансираб ётибди, бу ёқда, эсингга келмаган чўлларда туш кўрмаган денгиз пайдо бўлаётгир. Табиат одамнинг ноинсофлигига чидаркан, аммо ўзининг адолатини ўтказаркан-да.

Ҳаётнинг бу каби ажиб тақдири бошимда тургани етти ухлаб тушимга кирмагандир.

Мен чиндан Гўрўелининг ҳолига тушдим. Ҳолбуки дорулфано билан хайр-хўш қилганим аниқ эди ва бу менга ҳолатан сархушлик, енгиллик, беташвишлик билан бошланган гўзал лаҳзаларни ато этган, ҳаёт қайғусидан тамом фориғ этган эди. Одам танани кўтариб, нафсини қондириш, эришиш, эришиш ва яна сазовор бўлиш илинжида шу оғир гавдани ҳарчанд зўрма-зўраки бошқариб юришни ўшанда нақадар тиниқ ҳис этдим. Бу каби гўзал, айтиб, таърифлаб бўлмас даражадаги илиқлик, юмшоқлик, эркинлик Сиз билан яшаётган тупроқда зинҳор учрамайди. Чунки Сиз билан мен шу гавда, шу бир қоп гўшт ҳавасини тўйгазиш учун жуда қийналиб, заҳмат чекиб ҳарчанд уринаверарканмиз. Қиёс учун бир нарсани айтай: гавдангиз билан тўшакка қапишиб ухлаб ётган бўлсангиз ҳам менинг бир лаҳзалик беқиёс оромимга тенг ҳолатга асло тушолмассиз.

Ростини айтсам, шу кунларда мендаги ғайри бир ҳолат сизга қизиқ туюлади: мен «нариги ёқдан» қайтиб келганим учун ҳақиқатан ҳам хурсанд эмасман, таққослаб кўриб қаер афзаллигини ўзим ҳис қиляпман. Яна - тағин тақдир мутлақо мен кутмаган манзилларга улоқтирганини кўринг. Қирғий амақини тириклар, қавму қариндошлар ўйда-қирда излаб, дараклаб тополмай юришибди-ю, мен у кишини нақ «нариги дунёдан» қидириб тополмай бу дунёдан тўппатўғри бориб топиб олгандайман.

Яшириб нима, бундай тасодифлар ҳам кейинги пайтда мени чандон довдиратиб қўйди, нима десам экан, ҳаммасига ақлим етавермагач, ҳатто дийдам қотди.

Бир нарсага хурсандман: менинг танамга қайта жойлашишиму яна эски, яъни «собик» домумла бўлиб тирилишим, қабрдан чиқиб

бу гўшаларга дарбадар келиб қолганимни бирор таниш кўз учратмади. Ҳайтовур ўзим бирортасига кўриниб қолмадим, деб ўйлайман.

Билганида хотиним, онам, отам— шулар билишарди, чунки улар то худойи ўтказгунга қадар узлуксиз ҳар куни тонг саҳарлаб мозор бошига бориб туришди. Шу воқеани бўлган деб айтиб берсангиз, эҳтимол, ўзим ҳам ишонмаган бўлардим. Аммо, на илож, бўлган-қўйган саргузашт шу.

Яъни...

Камина «бахтлар водийси»да чунон ҳузур-ҳаловат ила қўним топган мисол юрган, учган, тумандай сузган, армонлар талқондай ушала кетиб, сармаст, тентак, бир довдираш, эсанкираш ила ошуфталик ҳолатимда мисоли ҳаводаги заррани бир куч билан итарган каби боз-бояги «қувур»га зўрлаб ҳайдади, мени ўша танамдан узилиб чиққан дастлабки палладаги сингари (эсингиздами, мен гавдамга бот-бот яқинлашган эдим) зўрлаб киритмоқчи бўлди, тамом қаршилик қилдим: ўламан саттор, мени қўй, йўлимни тўсма. Бироқ мен саргашта, ҳавойи, тийиқсиз бир жон на олдга, на ортга ўзимча интила олардим — икки дунё сарсонни овора-сарсончиликдан ўша босим куч қутқараман дейди, лекин жон-кўнгил водийни дейди.хоҳиш зўр, интилиш бор, аммо чинакам интилиш йўқ, негаки, атрофингдаги ўн дона, юз донадир, ҳаракатланувчи «жисмларим» кимнингдир ихтиёрига ўтиб қолди. Шундан-да каминани гавдага қайта жойлаштириш осон кечмади, ўхшатиш жоиз бўлса, яйдоқ ўтлоқдаги подани тор бир қўрага қисталанг ила қамоқлаб келган каби...

Хуллас, ўша, зил-замбил жисмга кирдим у тонг қотдим! Бу ўзи илгаригидан ҳам ошиб тушди: қамоқланиб гавдага сингганим жазоси етмагандай, танаю руҳи жоним гўристонда тиқилиб ётибман.

Чама-чамадан билдимки, ҳали тонг отмаган экан. Инсоннинг ўлишиям осон эмасга ўхшайди. Бошим ва оёғимнинг қақшашидан қўра тупроқ остида ҳавонинг етишмаслиги заҳмати оғирроқ туюлди, зўр бериб юмшоқ жой ахтариб тепага қараб тирноқ ила кавлайвердим.

Хотинларнинг бирин-кетин изиллашиб йиғлаганини эшитиб қолдим, тирмалашни тўхтатдим, овозларини танишга, ажратишга уриндим. Онаминг зориллаб сел бўлиши, гарчанд бошқача бир овоздай туюлса-да, жигаримни тилиб юборди. Тезроқ бирор тирқиш топмасам бўғилиб ўлишим аниқ эди. Бўғиқ бир овоз инқиллаб, гоҳ йўтал аралаш ноумид бўлларди. Хотиним! Тўрам деб зориқишларини эшитганман, аммо бу бечора тамом беҳол, паришонхаёл эдики, акам деб бўзлар эди.

Жўш томонда бурноғи йиллар бир мархум чолни кўмиб келишса, эртаси куни кечаси кафан ила уйига арвоҳдай кириб борган, уни кутиб олган келинининг юраги дош беролмай ўша заҳоти жон таслим қилган экан. Чолнинг куни битиб бир гал «тагин» ўлибди. Тасодифни қарангки, бу гал ҳам у ростакамига рихлат қилмаган экан. Арвоҳдай бўлиб тагин кечаси уйига кириб борибди. Бу сафар ўзининг қизи...

Чолнинг хосиятсизлиги бир қур гап бўлган, оғиздан-оғизга кўчган, оқибат у дорилбақога мангу сафар қилганида, бу гал дарға-заб бир оқсоқол қабрдаги «уйи»га қўйиш асноси мурданинг бўйнини ниҳоятсиз жаҳл билан қайириб синдирган экан...

Ўлиб-тирилишнинг фазилати шу бўлса, тирилмай қўяқолган маъ-кул эмасми? Албатта, мен ўшанда бояги чол воқеасини аниқ эслаган бўлмасам ҳам, ҳар қалай, гўрдан чиқиш истаги туғишганларимга кўринмаслик истагидан устун эмас эди.

У бўлди, бу бўлди, камина гўр ўғли бўлдим. Гўрўғли каби гўрдан чиқдим! Гўрдан чиққанда тун хуфтонга оғди. Чиқиб қарасам, қандайдир қабримга кетмон урилганга ўхшайди, тупроқлар нарёққа уюлган, азбаройи менинг чиқишимга кўмаклашгандек қимдир. Аммо кейин ҳужрабачча бир йигитдан сўраб билсам, янги майитларнинг ҳам қароқчилари бўлармиш, агар тилла тиши бўлса, кечаси очиб, тишни қоқиб кетишармиш... Хуфтонга азон айтилганда кафанга ўралиб қабристонга яқин мачит девори бўйлаб пуса-пуса «гуноҳкор» бўлиб тирқишлардан мўраладим. Кун салқин, намоз охир бўлди. Бир тўда намозхонлар хуфтонни ўқиб тугатиб чиқишди. Икки-уч йигит орқада қолди. Тусмоллаб билсам, булар шу ердаги ҳужрада ётишади. Бирини, холи қолгач, чақирдим. Овлоқ ҳужра сўрадим. Не бўлмай, меҳрибон шу йигит кўмагида нақ саккиз кун шу ерда хилватнишин бўлдим. У мақсадимни билгач, бажонидил ҳомийлик қилди: кийим-кечак, кам-кам егулик, охириги куни йўл ҳаржини ҳам аямади. Ҳойнаҳой мачитнинг эҳсон пулидан бўлса ажаб эмаски, буям майли, таги андижонлик бўлган бир қирчиллама табиб ҳам пайдо бўлди, мудом оғриқларим босилгунча у тинимсиз малҳам босиб, қайта яраларимни боғлаб турди. Шуйтиб биз гарчанд уйимизнинг ёнгинасида пусиб яшадик, пусиб даволандик, пусиб овқат еб, керак ҳолда пусиб нафас олдик: азбаройи тириклигимиздан тортиндик, худдики, биров хабар топиб қолса бизни обдон гуноҳкор қиладигандек. Индаллосидан келганда, ўлдингми бола, ўлдинг-да. Нима қиласан тагин шунча даҳмазадан кейин қайтиб келиб, биз адашибмиз, дебми, Худо адашди дебми, нима деб оқлайсан ўзингни ахир?

Мачит ҳужрасидан чиқиб кетишимга бир кун қолганда уйимиз

атрофини хўп айландим. Тун эди, бирор шовир сезмадим. Ҳойнаҳой куни бўйи чарчаб сўнг донг қотиб ухлаб қолишгандир. Айниқса қизимни шунақа соғинган эдимки, гулни ҳидлагандай бир ҳидласам эди, армон қилмас эдим.

Қабримни тезда тузатиб гумон қилмайдиган даражада чимларини яхшилаб босиб қўйгандим, токи чиндан мурда тирилиб чиқиб кетгани сезилмасин. Ким билсин, сезилмаган чиқар. Ростини, иккинчи кундан бошлаб мазор бошига чиқаётганларни ўзим ҳам кузатдим. Шундай кезларда негадир улар билан қўшилиб ўзим ҳам йиғлагим келди. Лекин зинҳор ҳужрадан чиқиб уларнинг бағрига ўзимни ташлаш нияти туғилгани йўқ. Улар ростакамига бу жудоликка кўникишларини хоҳладим. Ҳойнаҳой кўникишди ҳам. Балки совиб ҳам улгуришган чиқар. Аммо мен энди беқарор, бир телба аҳволда қолдим. Миямга урдик, шундан пиёда неча кун юриб бўлсам қишлоққа бораман. Шунини қилдим. Лекин йўлга чиққаннинг учинчи куни даштда тутилдим. Мени боғлаб, олисдан қувиб овра бўлишганим йўқ. Уларнинг ниятларини билдим, ортиқча ташвиш туғдирганим йўқ уларгаям, ўзимгаям. Ҳайрон қолишди ўлариям. Менга шуниси маъқул эди, нимага қиламан ҳозир қишлоққа бориб. Қолаверса, ёлғизлик менга ёқа бошлади. Одам ўлса ёлғизсираб ўлмайди. Ёлғизликда фикринг тиниқлашади, дунёни тийранроқ тушунасан.

Қўшимча турли ахборотлар келавермагач, хотиранг ҳам анча жонланади. Менинг аҳволимдаги одам-ку буни хоҳлаб эмас, мажбур бўлиб идрок этади, холос. Бошқа иложиям йўқ. Шундаям ўзига мақбул йўлнинг мақбуллигини ўйлаб қаноат қилгиси келади.

Пешонанинг олти қаричлигини кўринг, келиб-келиб Қирғий бовага дучор бўлганимни қаранг. Хонаси келса, мақтансанг — Қирғийнинг ўғлигами, хотинигами ёки бирор қариндошим, кимгадир, сизлар шу ерда туриб тополмайсизлар-а, мен нақ нариги дунёдан келиб, мана шу ердаги одамни топиб бердим сизларга десанг, суюнчи олсанг. Э-ҳе, тил икки қарич бўларди-ку, аммо тақдир... ҳар иккаламизни ҳис-ҳаяжонимизни-да ногирон қилиб ўтирибди. Бу бир юзи қаролик иш. Одам руҳан мағлуб этилса, унда алам қолади. Аламли одамни тўсатдан озодликка чиқарганингдаям унинг ҳадеганда ичи ёришмайди. Чунки аламнинг ери бўлак, озодликнинг ери бўлак.

Илмий ишимда руҳоний ҳолатларга асосий эътиборни қаратганим ҳам шундан. Мисол, юз йиллик мустабид тузумда яшаган бўлсак, истибдод қирралари шу қадар тармоқли, кўламли, мураккаб эдики, даб-

дурустан сенга ўзи нима ситам ўтди, деса шошиб жавоб беролмасдинг. Энди зулм йўқ. Аммо ўшанга ўхшаган зулмга кўникма бор. Шунинг учун дўппини ҳадеганда осмонга отгимиз келмайди. Кечаги куннинг «ижобий томонлари» тўғрисида биров куйиб-пишиб гапира бошласаям, уни беҳафсала инкор этамиз, инкор этгимиз келгани учун эмас, инкор этиш керак бўлгани учун. Ўт йўқ, чўғ йўқ кўнгилда. Нега? Дил кафолатни ёқтиради. Кафолатни сўрайди. Ўша учун, биродар.

Кишилар шунинг учун жонларини нисор айлашадики, ўлсангу, ўлишга арзиса шу иш, аксинча, ўлганинг ҳам бир ортиқча гавда янглиғ увол бўлиб кетаверса, кимга қизиқ?

Бир гал Шерали Ваққосович менинг орқамдан гап пойлаётганини сездим. Аммо сезгунимча вақт ўтиб бўлган экан.

Кези келганда одам танламайман. Абдумаликни ўзимча ихтиро қилганимни яширмайман. Айтайлик, одамни иймон ва ирода ушлаб туради, кишиларда баъзан ўша қатъий принципаллиликни кўрамиз, биз уни ўжар деймиз, ётсираброқ қараймиз, долбуки зингил солиб кузата берсангиз, унинг ҳаётида шу ўжарлиги муҳим ўрин тутганини пайқайсиз, ҳатто уни сақлайди шу хислат, охир-оқибат, кези келганда у ютиб чиқади, мабодо салбий қобилига томон бурканиб олмаса. Албатта, у омадга эришади. Бу хусусийлик. Умумийлик касб этганда у миллатга хос дея таъриф берилади.

Миллатнинг, демакки, унга мансуб одамларнинг феъли ўзгармайди. Ўзбек ҳам худди шундай. Аммо дунёда қариётган миллатлар бор. Миллатнинг қони тозариб, яъни бошқа миллатлар қони билан қўшилиб боравериши керак.

Диссертация ишимга киритган бу тахлит фикрларни Абдумаликка оғзаки айтиб беравераман. Бир гал унга директоримизнинг фан доктори тугул оддий зиёли ҳам эмаслигини тушунтирдим, олифта, дедим, ишқилиб, кўнглимга яқин олиб каттани ёмонлайвердим-да. Бошқа кимгаям ёмонлайман?

Аммо...

Илмий конференция бўлаётганди. Шерали Ваққосович негадир алам билан навбатни ҳеч кимга, ҳатто илмий ишлар бўйича ўринбосаригаям бермай илм ҳақида ваъз ўқий кетди. Ваъзиям шу, ўзининг бошидан ўтказган бир талай «қийинчиликлари»дан тузилган Масков чўпчаклари эди. Икки қўл шимнинг чўнтагида. Ўзи пакана бўлишига қарамай кўзининг ости билан безрайиб, бақрайиб қарайди залга. Бу сафар у залга эмас, кўпроқ менга қараб гапирди. Тўсатдан савол ташлади:

— Ичингларда қайси биринглар билимдон? Ким билимдон, ман бир кўрай-чи?!

Ие, бу ёғи неча пулдан тушди, дейман донг қотиб: бешикдан то қабргача илм изла дейилади-ю, бари бир поёнига етмайсан, қизиқ, ким билимдонман деяоларкан, шуюм олим кишининг саволи бўлди-ми? Энсамиз қотиброқ турган эди, директор тескари ўгирилиб, кўлининг кўрсаткич бармоғини ҳавога қия бигиз қилиб ўқталди-да:

— Билимга келганда любойингни синдираман, — деди тўсатдан.

Оббо, Суқрот бобо эшитмайди-да, дейман шу гапларни, нақ гўридан тикка туриб келармиди, олам донишмандлигини ўзида тўла мужассам этган пайғамбарсифат зот «шунча ўқиб нимани билдингиз?» деган саволга ҳаётининг поёнида «ҳеч нарсани билмаслигимни билдим», дея жавоб қилган экан. Суқрот амаки бу анжуманда қатнашганда директоримиз унинг «билимсизлигини» юзига солиб тоза изза қилган бўларди-ёв. Суқрот домла бошини қуйи эгиб мулзам бўлганича, яхши, хўжайин, энди кўпроқ ўқиймиз, деб бош эгиб чиқиб кетарди ҳойнаҳой. Билимлининг қошида икки карра бош эгмоқ дуруст. Суқрот бобонинг бунга фаросати етарди, албатта... Эҳтимол Суқрот бобо «билимсизлиги учун» Ваққосовичнинг пўписаси билан институтдан ҳайдалгандир. Шунингдек, Ваққосовичда шундай шижоат борки, сўзсиз Улуғбек, Фаробий, Навоий ҳам бу даргоҳга қадам босиши мумкин эмас. Биргина сабаби — Ваққосович улардан зўр, зўр бўлгандан кейин билганини қилади-да.

Шуларни хаёлдан ўтказиб зап нашъа қилаётувдим, миямга чақмоқ янглиғ бир нарса урилдию ичим тамом музлаб кетди: шу одам бир тузук-куруқ зиёлияммас, хулигани кўргандай бўламан шуни учратганда— Абдумаликка айтган гапларим эсимга тушиб бошимдан совуқ сув қуйгандай бўлдим. Ичим совигани бир ҳол қўл-оёқларим ҳам ишламай қолди-ёв. Гўё биз очик жанг қилдигу у ғолибона ҳайқирар эди. Икки кўзини уккиники сингари менга қадаган кўйи давом этаётир. Не аҳволга тушганимни у сезиб турибди: кўзи ва мийиғидаги ғолиб истеҳзосидан билинаётир бу.

Шартта Абдумаликни қидирдим. Ён томондаги столда тирноғи билан тахтага шакл соляпти. Дўстимнинг сотқинлиги шу маҳалда, бир анжуман тўла одам ичра электр токи янглиғ фақат уччаламизнинг этимизни жиз-жиз куйдириб ўтар эди.

Гүрүғлининг отаси Равшан кўр қайноғаси Гаждумбек билан қизил-бошлар юрти Хунхордан узоқ йшлик тутқунликдан сўнг даштда қочиб келар эди. Равшан кўр Гаждумбекка:— Қани, бир Хунхор томонга назар ташлаб кўр-чи, тинчликмикан,— деб шу сўзни айтди.

*Кўрман, кўринмайди ҳеч зот кўзима,
Товдан ел урилар келиб юзима,
Энди боқ, Гаждумбек, менинг сўзима,
Хунхор элга қара, у ён тинчликми?*

*Баҳоркордан келар тўрғай садоси,
Узоқлашган ўхшар Хунхор ороси,
Кўринмайми ҳеч ниманинг қораси,
Хунхор элга боқ-чи, у ён тинчликми?*

*Ҳилолойман янгам қолди Хунхорда,
Кечгача омонат ғайри диёрда.
Тоқат йўқ унгача сену мен зорда,
Хунхор элга боқ-чи, у ён тинчликми?*

*Юрагим ҳавл олиб, дурсиллаб ёнар,
Шу ёнмоқлик билан яшаб ўртанар,
Кўз ёшим дарё бўп дурни қизғанар,
Хунхор элга боқ-чи, у ён тинчликми?*

*Равшан шўрли ожизликдан оҳ урар,
Дўстлар дийдорини маҳшарда кўрар,
Юрагим ўзидан ўзи ҳавл урар,
Хунхор элга боқ-чи, у ён тинчликми?*

Хунхор тинчлик эмас эди. Гаждумбек Равшанга:

*Булут келар чўқтарилиб ё тиркашиб,
Соат сайин қалинлашиб буркашиб,
Кам-кам яқинлашар дўнғлардан ошиб,
Қибла бетдан келган туман не бўлди? — дея берди.*

Равшан кўр Гаждумбекдан бу сўзни эшитиб:— Бўлмаса, бизни арвоҳ урибди. Бирор баччагар бизни кўрибди. Дарҳол Хунхоршоҳга хабар бериб-

ди. Хунхоршоҳ орқамиздан қўшин юборибди. Бу тўзанг Хунхоршоҳ қўшинларининг от туёғидан чиққан чанг. Энди, Гаждумбек оға, иш кўнглимиздагидай бўлмай, чапга тушибди. Ҳилолой билан янгамга боролмайсан. Тақдир шу экан. Оға, энди улар Хунхорда кўзидан осилиб қоладиган бўлди,— деса, Гаждумбек қўрқиб кетиб:— Равшанжон, сен Ҳилолой билан янганнинг ҳасратини ейсан, ҳали ўзимиз нима бўламиз, ҳали замон қўлга тушиб ўламиз,— деб қалтирай берди. Шунда Равшан кўр Гаждумбекка:— Оға, энди нима бўлса, бўлди, қўрқма, ўзимизни бу от қутқаради. Нима бўлса ҳам шундай индамай қочиб кетганча, шу ерда тўхтаб турайлик. Хунхорнинг қўшини келгандан кейин уларга мана турибмиз, отингга ишонсанг, қувиб етиб ол, дейлик, бари бир етолмайди, шуйтиб қизилбошларни бир ҳасратда қолдириб кетайлик, деди. Бир нисла Хунхоршоҳнинг ўттиз минг қўшини от йўрттиришиб, Гаждумбек билан Равшан кўрнинг яқинига етиб келди.

Равшан кўр:

*Гайри дин қизилбош, қолма армонда,
Орқамдан ета олсанг, ҳайда отингни.
Етолмадим дема, бўлма армонда,
Қувалаб тута олсанг, ҳайда отингни.*

*Қойил эмасман баҳорингга, ёзингга,
Туркман кўринами сенинг кўзингга,
Амр айла ҳар қандай чавандозингга,
Орқамдан ета олсанг, ҳайда отингни.*

Деб Кўктомир отнинг жиловини олға қўйиб кетаверишди.

Бир вақт Равшан кўр Гаждумбекдан:— Орқамизда бир отнинг шобири келаётир, у не тусли от, деб сўради. Гаждумбек:— Ўзи ола, буйи тиккатоб, ўқдай бир бало,— деди. Равшан уни дарров эслаб:— Бўлмаса, қўёшга қараб ҳайда,— деди. Гаждумбек Кўктомирнинг жиловини дарҳол қўёшга буриб ҳайдаган эди, ола тулпор шафақ экан, қўёшга қараб чопа олмай, орқада қолиб кетди. Энди икки от қувиб келаяпти. Бу икки отнинг бирови оқ бўз от эди. Шундоқ бўз от юлдуздай оқиб, Гаждумбек билан Равшанга етай-етай едб қолди. Равшан кўр яна Гаждумбекдан:— Орқамизда бир отнинг шобири чиқади. У қай тусли от?— деб сўради. Гаждумбек:— Оқ бўз, бамисоли юлдуз,— деди. Равшан кўр бу отни ҳам эслаб:— Бўлмаса, тошлоққа қараб ҳайда,— деди. Гаждумбек Кўктомирни тошлоққа қараб ҳайдаган эди, оқ бўз отнинг оёғи тошга ярамас экан, тошлоқда оёғини тош ирғаб, оқсаб у ҳам орқада

қолиб кетди. Гаждумбек отни ҳайдаб, энди Бадбахт тоғининг тубига келиб қолганда, ҳалиги орқада келаётган бир от қувиб етишиб қолди. Шунда Равшан кўр Гаждумбекдан:— Орқамизда яна бир отнинг шобирри бор, у не тусли от?— деб сўради. Гаждумбек:— Қора чавқар, товуши заҳар, узун буйин,— деди. Равшан кўр:— Агар шу от қора кўкиш бўлганда, бизни қувиб етар эди. Бунга шу ерда Кўктомирни бир тўхтатиб, кейин ҳайдаб юборсанг, иложи шу,— деди. Гаждумбек Кўктомирнинг жиловини тоққа тортиб тўхтатган эди, Қора чавқар етиб келиб, у ҳам таққа тўхтади. Гаждумбек отни ҳайдаб юборган эди, Қора чавқар шу тўхтаганича тўхтаб қолиб кетди. Шуйтиб, Гаждумбек билан Равшан кўр душманнинг қувғинидан қутулиб, Бадбахт тоғига чиқиб кетди.

Бадбахт тоғининг бу бетини Асқар тоғи дер эди. Шу тоғнинг бу ёнида туркманлар элати эди. Гаждумбек билан Равшан кўр тоғдан ошиб, бир яйпонга тушиб, Ҳилолой билан Гаждумбекнинг хотини Хунхорда қолиб кетганига ҳасрат ва надомат қилиб йиғлашиб ётдилар. «Бош қаттиқми, тош қаттиқ», «Бошга тушганни кўз кўрар», деб Гаждумбек билан Равшан кўр кўникмакдан бошқа илож топмай, шу тоғда оқшомни ўтказдилар. Эрта билан Гаждумбекнинг ўзидан-ўзи бир оз ичидан санчиқ бўлиб чиқди. Дарров тушиб, иккови мингашиб, тоғдан бериги бовурга тушиб, текисликда тулпор оёғида кечгача юриб, Кўклан деган туркманлар уругидан ўтиб, такани оралаб, Ёвмитга етдилар. Кечқурун бир ерга келиб тушмакчи бўлдилар. Шунда Гаждумбек мени отдан суяб ол, деб бир сўз айтди:

*Қизил гуллар очилмайин сўлибди,
Ё билмайман, паймонам ҳам тўлибди.
Тақдир ҳукми билан Ёвмит элига
Гаждум оғанг тупроқ тортиб келибди,
Аста мени суяб олгин, Равшанжсон.*

*Албатта, дунёга устун бўлмайман,
Чирогим, рози бўл, тирик қолмайман,
Эсим оғиб, ақл-хушим билмайман,
Аста мени суяб олгин, Равшанжсон.*

*Узоқ-узоқларга кўзи сузилди,
Кўзда ёши мунчоқ-мунчоқ тизилди,
Равшан кўрнинг тиззасига бош қўйиб,
Шуйтиб Гаждумбекнинг жони узилди.*

*Ҳай аттанг, Равшанга бўлди қиёмат,
Дод айлаб чекади оҳу надомат,
Қулликда қутқарган Равшан шўрлини,
Қаёқдасан энди Гаждум валломат.*

*Равшан ўзи кўзи ожиз фидойи,
Ҳам кўришининг, ҳам ёрининг гадойи.
Бу кимсасиз чўлда нима қилади,
Не савдога дучор этди Худойи.*

Шуйтиб Равшан кўр Гаждумбекнинг жасади олдиди ҳайрон бўлиб ўтирганида, уч бозорчи шу ерга келиб қолиб, Равшан кўрга ёрлашиб, йўлнинг бошидан битта гўр кавлашиб, улай-булай қилишиб, Гаждумбекни расмлаштириб, шунда кўмдилар. Равшан кўр бозорчилардан ўзининг Жағалибекнинг ўғли ва Гаждумбекнинг Оғалибек ўғли эканини яшириб, Қизилбошга асир тушиб кетган туркманларданмиз, қочиб кетяпмиз, деб қўяқолди. Равшан кўрнинг кўнгли учун уч бозорчи шу ерда тунашиб, эрта билан Равшан кўрни ўз отига миндириб, отни етаклашиб, чошгоҳ вақтида Ёвмитнинг бозорига етиб келдилар, Равшан кўр ўйлаб: «Арди-сари ишим чапга сўққан бахтсиз йигит чиқдим. Энди туркманга келдим, нима бўлдим. Менга от энди нимага керак», — деб ҳалиги бозорчилар билан от бозорига бориб, Кўктомирни харидорнинг сўраганига сотиб юборди. «Гаждумбек нималар қилмаган, энди унинг йўлида худойи, хайрия қилиб, дастурхондан элга ош бераман, десам, кўзим йўқ, ўзим бир мунгадек бўлсам. Кел, Худо кўрмас жой йўқ. Шу отнинг пулини бозорда сочиб юборай, буюрган кишилар олар», — деб тангаларини от бозориди сочиб юборди.

Туркманда бирор воқеани тезда унутиб юбориш одати бор. Шуйтиб Равшан кўрни ҳеч ким Жағалибекнинг ўғли эканини билмай: «Бу бир ажойиб савдойи дарвеш экан», — дейишиб, Равшан кўрга:— Сен художўй бўлсанг, хонақога бор, — деб эргаштириб, бировлари хонақога келтириб қўйдилар. Ана шуйтиб, дарвишнинг бошқа ватани йўқ, Равшан кўр шу хонақода қолди. «Мен энди бу шайхларнинг овқатига текингина шерик бўлмайин», — деб, самоварда дамловчи бўлиб шу хонақода бир ўлмас кунини ўтказа берди.

Қирғий амаки билан ота-бола мақомида, балки улардан авлороқ бўлиб, э, бор Худоё, кўрсатган кароматингга балли, деб кунни тунга, тунни кунга улаб яшаб ётибмиз. Амаки бир туркум дostonларни

навбати билан менга айтиб турибди. Бахши эмас, баъзан илгари ёд олган айтимлари шартга ёдидан чиқади. Шарт пешонасига муштлаб, қолган давомидан куйлай беради. Оҳ, бу кумқулоқликнинг хосияти нақадар зўр экан, дейман, ҳавасим келади. Жибасини келтириб бир нарсалар айтиб берайин мен ҳам деб қоламан, сўнг нўноқлигимдан ўзим уялиб юраман. Қирғий амакига Худо юқтирган экан-да, дейман. Ўзи айтиш санъатиниям эгаллаш керак экан. Қадимдаги дарсларда ўқишдан кўра ёдлашга кўпроқ эътибор қилингани бежиз эмас экан-да. Сўзга чевар деб шуларни айтади. Сел бўлиб кетди-я амаки.

Бир кун ўтди, икки кун ўтди. Қирғий амакининг рангига ранг қўшилгандай бўлди. Достонларниям у азбаройи кўнглида хотиржамлик ўрнашгани учун тўлиб-тўлиб айтаётир чамаси. Кўзларидаям алла-нечук ўт чақнаётгандек назаримда.

Гурунг қиламиз, билган овқатимиз — қоқ гўштни қайнатиб шўрва пиширамиз, унга бўлкадан тайёрлаган нон-қоқиларни бўктирамиз, устидан чойни бостирамиз.

Бизнинг тутқунлигимиз эркин тутқунликка ўхшарди: устимизда камчисини ўйнатиб турган назоратчининг ўзи йўқ, сахро бўйлаб пойипиёда кетаверишинг ҳам мумкин. Бироқ азбаройи чўлнинг ўртаси бўлгани учун қаергача бориб тинка-мадоринг қуришини билмайсан, ит ўлимига йўлиқмасам, деб қўрқасан, холос.

Қирғий амаки энди ном-нишонсиз ўлиб кетишига мутлақо ишониб, ёзуғим шу экан-да, дея рози бўлиб ўзини ўзи чўктириб қўйган экан. Жони кириб қолди балодай.

Мезоннинг ҳам охирлари эди чоғи, аҳён-аҳёнда шу овлоқ чўллардаям юзингга мезон урилади. Менинг «қазо қилганимга», ҳисоблаб кўрсам, йигирма бир кун тўлибди. Қирғий амаки шароитга тоза мослашган, чекишга носиям бор, батареяли радиони қўйиб, турли қўшиқлар эшитамиз, ётиш олдидан оғзини каппа очиб ясама тишларини олади-да, белбоғи билан артиб-артиб ёстиғининг тагига қўйиб ётади.

Қирғий амакининг бу ердан қочишгаям ҳафсаласи йўқ эди ёки буни ўзи хоҳламай қолган эди. Ўзининг айтишича бошида икки-уч кунлик йўлларниям чўбир отда бир кузатиб келган, бефойдалигига иқроп бўлган, сабаби қайси йўл билан борилсаям бари бир адашади одам, адашмаган тақдирдаям муқаррар қўлга тушади. Чўл бўрилари ўлжаларини бировга текинга топшириб қўярмиди, дейсиз...

Амакининг тахминига кўра мени ҳам, у кишини ҳам тутқунга олиб келган кишилар бу яқин ҳудуднинг эгалари, чорвани тамом тасарруфларига олган. Гўшт, зотли моллар билан савдо қилади. Қирғий

амакини улар бир синчи керак бўлгани учун бу ерга опкелишган. Ҳамсо-ям Сондибой айтиб чиқди уйдан, сойга оптушиб шуларга дуч қилди, мени мошинага босиб бойлаб, кўзимга белбоқ тортиб аллапаллалар бир мошиндан иккинчи мошинга алмашиб икки кун деганда келдим, дейди амаки, ҳомуза тортаркан. Қарийб беш ойдан ошди келганимга, энди тирик кириб боришимга биров ишонмайди, куёв. Тирик қочдим, уйга бордим ҳам дейин, шу овозадан, бу шармандаи шармисорликдан сўнг яқин одамларимнинг ичида қандай яшайман? Ўзи буёғи кўп қолгани йўқ. На қилай, жигарларимни, айниқса невараларимни қучоғимга босгим, қариликнинг гапги-майшатини сурсам, дейман. Аммо биз ҳаётда кўп оғирликни кўрдигу бундай абгорликни кўрмадик. На ўлигинг, на тиригинг оилаб йўқолиб кетса... Э, Худо одамни на у ёқ, на бу ёқ қилиб аросатга солмасин экан. Шуйтиб, менинг борганимнинг қизиғи йўқ. Кимларгадир керакман, бийтиб ўлиб кетаман, деб хаёл қилмаганийдим, на чора, шу қисматда бор экан, рози бўлмоқ керак, сен лекин кўнглингга олма, сени Олло икки дунё орасида асраб, раҳм билан қайтарибди. Бунга пешгирлик қилиб бўлмайди. Шаккоклик бўлади. Боришинг, қутулиб чиқишинг керак. Шундай бўладиям Худо хоҳласа, кўнглим сезиб турибди. Бироқ ўшанда мени ўлган деб айтасан, ўлигини кўзим билан кўрдим, дейсан. Мен одамлардан розиман, улар ҳам мендан рози бўлиб аза очсин, шундоқ бўлгани тузуқ.

Қирғий, демак, ҳануз руҳан қаримаган, орияти чидамаяпти. Бундан кўра ўлган афзаллигига иқрор бўляпти, холос.

Кези келганда Қирғий амакига Абдумаликнинг баъзи қилгуликларини, айниқса охириги кунги қилган душманлигини ҳикоя қилиб бердим. Абдумалик ўша кунни ростдан ҳам рўпарадан келаётган самовалнинг тагига машинанинг рулини куч билан буриб юборган, юк машина мен томонга гурсиллаб урилиб босиб кетган эди. Билмадим, эҳ, билмадим, бу не бало ахир...

Ўзубирга мингашиб чиқиб молларнинг саноғидан хабар олишга кетяпмиз. Пешин оққан, ҳамон кун иссиқ эди. Қирғий амаки мезонларни телпагидан олар экан: «Ай, Абдумуталнинг тарвузпалагидан чиқиб қомаймизми ҳозир, а?!» деб юборди. Пешонадан куёшнинг иссиғи уриб турибди. Чанқаганмиз икковимизам. Кўлнинг суви шўр. Чучук сувни фақат ичишга ишлатамиз. Муздаккина бир катта тарвузни ерга уриб ёриб то тўйгунигча еб, икки палласини икки томонга улоқтирмайсани. Оллоҳ табиатга, одамларга не неъматлар бермайди. Бироқ ўша неъматлар кимларнингдир оёқлари остида ириб-чириб ҳам ётгандир.

Оролда асосан тўқай: қаёққа қайрилишингни билмай шошиб қоласан. Қуруқ буталар чирмашиб уй каби узун йўлак ҳосил қилган жойда Қирғий амаки отни тўхтатди, қайрағочга нўхтани илдирди-да, шу йўлак бўйлаб мени бошлаб кетди. Кетавердик-кетавердик, рўпарамиздан бир тепалик чиқди. Тепаликнинг энг устки қисмида бир кавланган жойни кўрдим. Амаки бормади-ю, ўзим қизиқсиниб бориб қардим: қабр...

Нима гаплигига тушундим: оқсоқол ўзининг «гамини ўзи еб қўйибди». Яхши ит ўлигини кўрсатмайди...

Не гаплигига тушунганим майли-ю, туйқус эт-вужудим музлаб кетди. Неча вақтдан бери имкон бўлгандай қишлоққа бормайдиган, ўзининг тирик эканини билдирмайдиган одамнинг мақсади шунчаки гап эмас экан. Амакининг дадилланганини кўриб, бу гаплар шунчаки чўпчакдек туюлаётган эди. Аммо... тавба, шунанасиям бўладими? Бу иймоннинг кучлилигиданми, ориятданми, нимадан?

Бирдан ўпкам тўлиб йиғлаб юбордим. Қирғий бовони қучоқлаб бағримга босдим.

Энди гапни Гўрўғлининг онаси Ҳилолойдан эшитайлик.

Ҳилолой билан Гаждумбекнинг хотини бир неча кун Равшанбек билан Гаждумбекнинг йўлига қараб, охири шаҳарга келган баъзи туркманлардан воқеанинг аниғини эшитиб, жуда ҳам ғамгин бўлишиб ўтирганларида Ҳасанбек кириб келди. Шунда Ҳилолой шўрли Ҳасанбекни кўриб тўлиб ўтирган эмасми, бирдан дод, деб йиғлаб, Ҳасанбекка қараб бир сўз деди:

*Қабо фалак жафо солди бошима,
Душман оғу қўшди ичган ошимма,
Янгам йўлдош бўлди кўзда ёшимма,
Туганмас савдога қолдим, акажон.*

*Шумлигимдан қайғу келди бошима,
Дард ўти туташди ичу тошимма,
Ҳолим сўраб ҳеч ким келмас қошимма,
Шундай можарога қолдим, акажон.*

*Ғайри юртда мойтарилдим, тойирилдим,
Уча бошлаб қанотимдан қойрилдим.
Ҳам оғамдан, ҳам тўрамдан айрилдим,
Дарди бедавога чиқдим, акажон.*

*Шаҳар ичида нелар ўтди, билмадинг,
Ё билсанг ҳам унда парво қилмадинг.
Бўри уясида улоқдай бўп боғланиб,
Синглинг қолди кўзи тўрт, келмадинг,
Ғам ютиб жафога қолдим, акажон.*

*Ҳилолой зор йиғлар бунда нотавон,
Бошимни қоплади айролик туман,
Дунёда жудолик жуда бир ёмон,
Ҳажр отли балога қолдим, акажон.*

Ҳасанбек «Ғаждумбек билан Равшан қочиб, орқасидан ўттиз минг Хунхоршоҳнинг қўшини қувалаб, улардан қутулиб кетган эмиш. Равшанни Хунхоршоҳ кўр қилиб, кўзининг хунига бир от берган экан, у от тулпор чиқибди. Шўйтиб Ғаждумбек билан Равшан кўр қизил бошларни тоза армонда қолдириб кетибди», деб эшитиб ўтирганида, Хунхоршоҳдан Ҳасанбекка одам бориб, «Ғаждумбекнинг бола-чақасини олиб кетсин. Ҳовлиси, моли подшоликка олинди», — деган хабарни етказди. Ҳасанбек бундай ҳодиса-хабарни эшитиб, Ҳилолойни ва Ғаждумбекнинг аёлини кўриққа кўчириб кетиш учун икки туя билан дарров жўнаб, Ғаждумбекнинг ҳовлисига етиб келган эди. Ҳилолойнинг бу нолишини эшитиб: — Хафа бўлма, бўлар иш бўлибди. Энди дод-вой қилганинг не фойда. Ғаждумбек бўлмаса, мен бор. Сенга Ғаждумбек ҳам, мен ҳам бирдаймиз. Балки ҳали бир сабаб бўлиб ўзимиз ҳам вақти-соати келиб Ёвмитга борармиз. Худо ўлдирмаса, ўшанда бир-биримизни кўрармиз, — деб Ҳилолой билан Ғаждумбекнинг хотинига дилғирлик бериб, туяга миндириб, кўриқдаги туркман овулига олиб кетди. Кўриқда Ҳасанбек бу икки муштипарни ҳам рўзғорига қўшиб, катта оила бўлиб яшай берди.

Ҳилолойнинг бўйида ҳомила бор эди. Тўққиз ой, тўққиз кун, тўққиз соат, тўққиз дақиқа ўтиб, Ҳилолойга тўлғоқ пайдо бўлиб, жуда тўлғоғи қаттиқ бўлиб, қийналиб, гоҳ ўзини билиб, гоҳ ўзидан кетиб алаҳсиб, сандираб, Равшанни йўқлаб, Равшан, қўлимдан тут, деб шу сўзни айтди.

*Ҳар доим толиқдим, тутгин қўлимдан,
Қувватим-мадорим кетди белимдан.
Йироқлашмасдинг-ку менинг олдимдан,
Кўринмайсан, қаёқдасан, Равшанжон.*

*Вафо деган шундай-шундай бўлами,
Еридан ўзини йироқ қилами,
Ё бунда киришни уят билами,
Товушинг йўқ, қаёқда сен, Равшанжон.*

*Доимо айладим сенга вафони,
Ўзинг билан кўрдим завқу сафони,
Лозим кўрасанми менга жафони,
Йўқса агар қиёматдасан, Равшанжон.*

*Ё кетган эдингми акамман овга,
Томоша қилгани Бадбахтдай товга.
Меҳрим айлар сенга битта ул совға,
Ҳа демайсан, қаёқдасан, Равшанжон.*

*Мен эдим муштипар, мунглиқ, бечора,
Тортқилаб айлади момо овора,
Раҳм айласанг-чи бунда мен зора,
Билмайсанми, қаёқдасан, Равшанжон.*

*Эшитгин Ҳилолоининг оху зорини,
Олдингда сарф этсин ҳарна борини,
Одам шуйтиб ташлармикан ёрини,
Билмай қолдим, қаёқдасан, Равшанжон.*

Шу аҳволда Ҳилолой қийналиб, туғолмай, охири ҳалок бўлди. Ҳасанбекнинг кўзи қоронғилашиб, оғир мусибатга қолди. Ҳилолоининг тавъзиясига кўриқдаги барча туркманлар йиғилиб келди. Ҳаммасининг мусофир бу юртда мотами янги бўлиб, кечқурун Ҳилолоини тупроққа топшириб қайтдилар. Шундай қилиб, туркманлар Ҳасанбекникида Ҳилолоининг ошу сувини қилиб тарқалишдилар.

Туркман бир ёғи дарёобод, бир ёғи даштлик жойда ўтирар эди. Уларнинг гўристонни дашт бетиди эди. Ҳилолой кўмилгандан кейин гўрда туғди. Одамнинг одам бўлғуси келгандан кейин ҳар нима баҳона. Бир

чимнинг орасидан гўрнинг ичига оз-моз шонглах тушар экан. Ҳасанбекнинг бир улоғи ўлиб, савдойи бўлиб қолган эчкиси, қўй, эчкилар билан ёйилиб, Ҳилолойнинг қабрининг устидан бориб қолиб, оёғи чимни ўйиб юбориб, ўзи қабрнинг ичига тушиб кетди. Ичкарида Ҳилолой туққан чақалоқ йиғлаб ётар эди. Уздан-ўзи эчки чақалоққа меҳрибон бўлиб эмиза бошлади. Шундан бошлаб эчки ҳар куни бориб чақалоқни эмизадиган бўлиб қолди. Шуйтиб, орадан не вақтлар ўтгандан кейин бола ўрмалаб, гўрнинг тешигидан ташқарига чиқиб, эчкини эмадиган бўлди.

Кунлардан бир куни чўпон молларини ҳайдаса, ҳалиги эчки дим ҳайдовга юрмай, гўристонликка қараб қоча берди. Чўпон эчкини қайтараман деб борса, гўрдан бир бола чиқиб, эчкини эма берди. Чўпон яқинлаша бергандан кейин бола Ҳилолойнинг қабрининг тубига ўрмалаб бориб йўқ бўлди. Чўпон бориб кўрса, Ҳилолойнинг гўрининг бир томонида бола чиққудай тешикчаси бор экан. Чўпон бу воқеани бориб Ҳасанбекка билдирди. Бу куни Ҳасанбек икки туркман билан бирга чўпонга эргашиб, гўристонликка бориб анғиб ётди. Чўпон ҳалиги айтган эчкини қабристонга ҳайдаб юборди. Эчки юзуриб, Ҳилолойнинг гўрининг тубига бориб манг-раган эди, қабрдан бир қип-яланғоч бола чиқиб, эчкини эма берди. Ҳасанбек қошида бирга борган туркманлар билан болани ушлаб олмоқчи бўлган эди, бола ўрмалаб қочиб Ҳилолойнинг гўрининг тубига бориб, бола сиққудек бир тешикдан кириб кетди. Ҳасанбек қувониб, шунда бир сўз деди:

*Шукур этайми, учган қушим,
Яна қайтиб қўнар бўлди.
Биздан қочиб кетган давлат,
Қайта бошдан дўнар бўлди.*

*Эгам ёндириб чироғим,
Кўкарибди кўриқ боғим.
Бузилган кўнглим чортоғим,
Ўз жойига қўнар бўлди.*

*Дунё ўтар қарвон-қарвон,
Ҳилолой эди бенишон.
Ўрни ўчмаса на армон,
Энди кўнглим тинар бўлди.*

*Бу гўдак Ҳилол боласи,
Олтиндай сочин толаси.*

*Бўталиб кўнглим қоласи,
Бахт-чирогим ёнар, бўлди.*

*Ҳасанбек ғамим олмади,
Ҳосил суяк ушалмади.
Бахтли Ҳилолим ўлмади,
Дарахтим пойдор бўлди.*

Бу сўзни айтгандан кейин Ҳасанбек ўзи билан бирга борган туркманларга, — энди бу болани билайлик. Эртага беш-олтита ошиқ билан иккита қўғирчоқ келтириб кўрмоқ керак, деб қайтдилар. Бу кунисига Ҳасанбек қишлоғидаги барча туркманлар беш-олтита ошиқ ва иккита қўғирчоқ олиб, қўғирчоқни бўлак ерга, ошиқларни бўлак ерга қўйиб, кечагидай чўпон эчкини ҳайдабди. Ҳасанбек барча одамлари билан қабрларнинг панасида пусиб ётди. Эчки бориб манграб, Ҳилолойнинг гўридан бола чиқиб, эчкини эмиб, тўйиб олиб, ўрмалаб ўйнаб юриб, қўғирчоқларни кўриб қолиб, қўли билан тутиб чангаллаб, икки тарафга икковини отиб юбориб, кейин ошиқларнинг ёнига келиб, ошиқларни ушлаб, шу ерда жуда кўп андармон бўлиб ўтирди. Ҳасанбек туркманлар билан болани: «Ўғил бола экан», дейишдилар. Шуйтиб, Ҳасанбек ва барча туркманлар болани тутиб олмоқчи бўлиб ҳар томондан ёпирилишган эди. Болага Ҳилолойнинг қабри яқинлик қилиб, бола тешикдан кириб кетди. Ҳасанбек туркманлар билан:— Эртага эгар олиб келиб қўяйлик. Бола эгарга андармон бўлиб қолган палла бировимиз писиниб бориб, тешикка бир нима тиқиб қўяйлик. Ундан кейин болани очикда ушлаб оламиз, — дейишиб, маслаҳатлашиб қайтдилар. Бу кунисига бир яхши қизил эгарни олиб бориб, Ҳилолойнинг қабридан тўрт-беш қадам узоққа қўйиб, ўзлари яна кечагидай қилиб пусиб ангниб ётдилар. Чўпон молларини ҳайдаб келди. Ҳалиги эчки Ҳилолойнинг қабри ёнига бориб манграган эди, бола тешикдан югуриб чиқиб эчкини эмиб, тўйиб олиб, ундан кейин шу ерларда ўрмалаб ўйнаб юриб, эгарни кўриб қолибди. Бола эгарга осилиб миниб, жуда мириқиб ўйнаб қолди. Шу вақтда биров пусиб бориб, қабрнинг тешигига бир нима тиқиб қўйди. Ундан кейин туркманлар ўраб олиб, болани тутиб олдилар. Бола жуда ҳам тибирлаб йиғлай берди. Шуйтиб шунда туркманлар маслаҳатлашиб, қани нима қилар экан, деб тешикни очиб, болани қўйиб юборишган эди, бола ичкарига кириб кетди. Бола шу киришида бу одамларни онасининг устига тўхтатиб, энасини дим туртиб қўймади. Унда Ҳилолой тилга кириб, боласига бир сўз деди:

*Жоним болам, турткиладинг, қўймадинг,
Мендан бошқа одамларни суймадинг.
Шунчалар ишорат қилдим, туймадинг,
Тинчимга қўй, жоним роҳат уйқуда.*

*Мен бу ерда жуда сенга алағда,
Бўлмаса, кетардим ҳур бўп шу чоғда,
Сайр этиб юрардим яшнаб гул боғда,
Тинчимга қўй, жоним роҳат уйқуда.*

*Сени излаб келган одам тоғандир,
Мени бунда ташлаб, болам, энди тур,
Тириклар манзили бўлмас қора гўр,
Тинчимга қўй, жоним роҳат уйқуда.*

*Бор тоғанга, энди сендан тинайин,
Ҳур бўп беҳишт ичра бориб қўнайин.
Маҳшарда отанга шарбат қуяйин,
Тинчимга қўй, жоним роҳат уйқуда.*

*Ҳилолой дер, ҳали гўдак боласан,
Тоқайгача қора ерда қоласан.
Тоғанга бор, шодланасан, куласан,
Тинчимга қўй, жоним роҳат уйқуда.*

*Бу сўзни бола энасидан эшитиб, ўзидан-ўзи худди онасининг гапи-
га тушунгандай эшикдан қайтиб ташқарига чиқди. Ҳасанбек болани
ушлаб, кўтариб уйига олиб қайтди. Ана шуйтиб, Ҳасанбой ҳовлисига
бориб, бир катта боқма қўйни сўйиб, тўй қилиб, барча туркманларни
чақириб, болага нима деб исм қўйишни сўради. Шунда туркманларнинг
кекса бир бобойи: -Бу боланинг оти ўзи билан— Гўр ўғли бўлсин, деган
эди, барча маъқуллаб болага Гўрўғли деб исм қўйдилар.*

Қирғий менга азбаройи суяндими, кўнгли ёлғизликдан кўп зо-
риққанми, кун сайин тиллариям бир бийрон бўлаверди. Ўйладимки,
одамнинг ўткирлигиям, удабуронлигиям, шунинг орқасидан орт-
тирган обрў-мартабасиям одамлар туфайлидир, агарчи одамлар бўлмаса
эди. у ким бўларди. Мана, у ёлғизликда ва тутқунликда ким? Қул

десак ҳам ярашади. Ҳаётда инсон эгилгиси, сингиси келса осмондан сабаб ахтариб овора бўлмоққа ҳожат йўқ экан.

Биз кунига, кунига бўлмасаям кун оралаб баъзи онлар бир-бири-мизга маънисиз термулишиб қолар эдик. Мен унга, у менга ачинардик. Бировнинг арпасини хом ўрмадик. Бу—тўғри. Аммо икковимиз ҳам муштарак хиёнатнинг қурбони, ўлжасимиз. Қирғий бобо кетишни хоҳласа керак, ори қўймайди. Мен бўлсам, негадир ўзим кетгим келмаяпти. Ноқулай, жудаям ноқулай.

Қирғий амаки келган кунимдаёқ мени кет деб ундаган эди. Бора-бора ўзиям ўрганиб қолдим, қистамай қўйди. Кейинчалик хаёл жойига келавергач, бу туриш-турмушимиз тушнинг ўзгинасига ўхшаб қўри-наверди. Эҳ, биродар, ҳали тақдир ҳукмингда яшамоқ, интилмоқ, хуллас, ҳаёт аробасини ҳали тортмоқ заҳмати ёзилган экан-ку.

Отақул Қирғий деганлари ҳаётнинг аччиғию чучуғи, паст-баландини етарли сифатлари билан қўриб бўлган. Умрнинг оқар сув, зинҳор у ортга оқмаслигини бизга нисбат бериб айтилса, тажрибасига биноан юз карра яхши билади. У яшамоқ истайди, албатта. Ҳаётни, ҳаётнинг лаззатини биз каби ширин кўради. Аммо унинг каби ҳамма давраларда ҳам обрўсини мудом тўкмай азамат виқор билан келиб, сўзи шамшир каби кесиб юрган мартабали одам бир аҳволда, яна денг, ўғирланган, қаролсифат, аллақандай чўл безориларига аллапайт текин ишлаб берган киши туйқус... йўқолди, ўлиғиям бир талай вақт топилмади деган надоматларни кўтариб юриш... ҳай-ҳай... киши белини эгмас, балки қирс этиб синдириб юборар.

— Сенга танбеҳ бераман деб ҳеч қулайини тополмадим, — деди бир куни Қирғий бово. — Нега энди қитмир дўстни қабатингга оласан, демоқчи эдим. Қарасам, ўйлаб-ўйлаб қарасам айбни сенга тўнкасам бўлмас экан. У бўлган-бу бўлган, шуллуқдай сенга қапишиб ўрнашиб олган. Алами ортиқ экан-да сенда. Қўролмаслик ёмон нарса, бунинг устига уйланаман, деганини сен илиб кетдинг. Бу кечирилмас ишдир-да, энди у учун. Отаси майда феъл одам-да. Ўзи пакана одамнинг алами ёмон бўлади шекилли. Сен «ўлиб» у ниятига етгандир, бошлиғинг билан байрам қилаётгандир, бу номарднинг иши. Лекин, билмайдики, бу билан у бари бир бошлиқ билан оғизбурун бўлиб кетолмайди. Чунки бошлиғинг сени, сен уни ёқтирмайсан, холос. Сен билан курашиш, олишиш нияти йўқ эди унинг. Абдумалигинг бўлса худди бошлиғингнинг нафсини тўла қондиргандай керилади. Ҳақ бермайди у бола. Бошлиғинг энди бу боланинг

қўлидан хиёнаткорона ишлар келаверишини билиб олди. Бунақа одамни ҳеч ким дўст тутмайди. Кўрасан, қараб тур ўзинг.

Амаки энди мени кетишга чинакамига даъват қилди. Ўйлаб қарасам, қачонгача бундай дардисар, дарбадар юраман. Қирғий амаки бу ердан қочган маъқулмикан, деган маслаҳатни берди. Лекин менга маъқул келмади шу таклиф. Негаки, камина бу ерга қийин-қистов билан келмаган одамман. Отнинг юганини ечиб қўйиб юборсанг даштга улоқади, аммо у хонаки ҳаётни қўмсайди. Бизнинг ёввойилигимиз ҳам вақтинча. Отам, онам, қизим, ўғлим, хотиним—бариси бир-биридан муштипар бўлиб кўз ўнгимдан кетмай қолди. Мен ортга, шаҳарга эмас, қишлоққа бормоқни ният қилдим. Амакига айтдим: бу хулиганларингиз мени судраб опкелгани йўқ-ку. Илтимос қилсам, кетай десам, йўқ демас.

Амакининг шубҳасидаям жон борга ўхшайди: булардан ҳар балони кутса бўлади. Бари бир ҳам сўраб кўриш лозим. Менинг сизларга фойдам тегмайди шекилли, деб узр сўраб бошлайман. Шоввозлар бир ойда икки-уч карра келишаркан. Мен ўйлаган эдимки, аввал бир кишига етадиган егулик ташлаб кетишарди, энди у икки баробар қўп бўлди. Шу ишни бир кишиям бажараётувди-ку, жавоб берсақ берибмиз-да, деб қўйиб юборишса зора. Тўғри ўйлаган эканман, ёхуд улар ўзлари кет сен деб айтишга тайёр туришган экан, келган заҳотиёқ дарров кўна қолишди. Қирғий бовоём ҳайрон қолди. Лекин бир оз ўтиб шоовозларнинг феъли айниб қолди: кейинроқ кетарсан, дейишди. Ялинавердим, худди йиғламоқдан бери бўлиб. Бўтти, кетавер, деди охири корейсга ўхшаган қийиқ кўз, хўппа семиз бири. Аммо бу ҳансираб ётган адоқсиз чўлнинг ўртасида туриб қаёққаям бораман бир ўзим.

Хуллас, аканг қарағай бир пасда йўлга отлана қолдим. Амаки билан хўшлашдим. Кетмайсизми, дедим. Кўзларидан сезилиб турибди, жуда кетгиси келяпти чолнинг. Нечундир ёш бола каби илтижоли термулаётгандай туюлди менга. «Ўша гап» деди.

«Ўша гап» шу эдики, мен амакининг уйига бориб «бовонинг ўлигини чўлда кўрганим»ни айтиб қўйишим керак эди.

Амаки билан хийла бўшашиб хўшлашдим, туриб-туриб хўрлигим келдими, билмайман, хўнграб ёпишиб қолибман. Қарасам, эмранишиб қолиб кетадиганман, апил-тапил «Жип»га чиқиб олдим, йўлдаям гўдакка ўхшаб анчагача шўрқиллаб бурун торта-торта кетдим, аммо ўзимни тутиб олдим, қайсидир белгиларга қараб бу ерни мўлжал олмоқчи эдим. Аммо йўлнинг бирор хусусиятини тополмайман. Охири

умидимни узар чоғим олисдаги қорамтир-кўк чизиқни пайқадим. Де-макки, у сув. Ҳайдаркўлнинг чек-чегараси кўринмайдиган суви. Сув мўлжал қилинади. Йўлда на бирор дарахт, на бирор из кўринади. Юрган изинг изгиринда тагин кўмилиб кетаверади. «Жип»нинг масофа ўлчагич рақамига қарадим. Йўлда икки канистр бензин қуйиб олишгач, рулга бошқаси ўтирди, роппа-роса беш юз етмиш тўрт километр юрилгач, қош қорайиб қолган чоқда мени бир асфальт йўлга чиқиб туририб қолдиришди. Мен ўнг томонга қараб кетсам Жетисой тарафга чиқарканман, улар тўғрига, қаёққа кетишди — билмай қолдим. Аммо машина рақами хотирамда қолди.

Камина энди нариги дунё тутқунлигидан ҳам, бу дунёнинг қамогидан ҳам қутулганимга шукур қилиб йўл пойлаб турибман. Жетисойга бир соатча юриларкан, ундан Мирзачўлнинг маркази — Гагарингача етиб олдим. Бу ёғи марра бизники. Аммо энг ёмон хавф бор: каминанинг тириклигини ўзим бориб бицирмаслигим керак. Бунинг ҳам йўлини топдим, кечаси шу ердаги меҳмонхонада тунагач, эрталаб автобекатга чиқдим. Кўринишимдан бирон киши аллазамонлар аввал зиёли зот бўлганимниям тасаввур қилолмас: бир абгор аҳволдаман.

Ўйлаб қўйдим: такси тутаман, ҳайдовчи билан тўғри қишлоққа бораман. Уйдан бир чақирим бери тўхтатиб бирорта болани таксига ўтказиб юбораман-да, суюнчи олиб тур, орқаларингдан бирор ярим соат ичида етиб бораман, дейман. Ҳар ҳолда «ўлган» одам тириклардан кейинроқ боргани, ҳовлиқмагани маъқул...

Албатта, бундай дардинг борлигини такси ҳайдовчигаям, йўлдан чиққан бошқа йўловчигаям батафсил тушунтиришинг шарт эмас. Аввал одамга малол келади, сўнгра ғайритабиий бир ҳодиса. Мўлжалимдагидай бўлди. Жиззахдан ўтгач, ҳайдовчидан бошқа йўловчи олманг деб илтимос қилдим. Фақат йўлда бир тўхтаб тарвуз сотувчи деҳқонлардан бир кичикроқ тарвуз сотиб олиб едик. Оҳ-оҳ, Қирғий амаки билан палак бошида, қўлинг билан палакдан узиб олиб сўйиб ейишни қанча орзиқиб эслаган эдик. Лалми қайроқи тарвузлар мезон еган, ширинлигига таъриф йўқ. Бай-бай, лаззатнинг чек-чегараси бормикан?

Бироқ юрагим ҳапқириб, ўпкам тўлиб кетаётир. Чўкиб қолган ота-онам, хотиним, ўғлим, уларнинг нафасини сезиб турибман. Эҳ, адойи тамом бўлишган чиқар. Кетган одамнинг келиши, бу — бир афсона. Узилган умид иглари, дард, фиғон, фақат сабрга таяниб кечилаётган фойдасиз бир ҳаёт.

Шундай ҳолатда мен ҳам ўзимни, ҳам уларни асрашим, авайлашим керак. Қишлоққача етишга сабр қилмадим, бир қишлоқ берида

тош йўл чеккасида янтоқ чопаётган икки йигитни кўриб, бирини чақирдим. Қишлоқ жой, мен уларни танимасам-да, улар мени кўрган заҳоти тахта бўлиб қолишди. Аҳволни қисқа тушунтирдим. Бировларнинг мошинага чиқиб бориб шундай деб тушунтириб турсанглар, дея илтимос қилдим. Йигитларнинг икковиям мошина кабинасига уриб кириб кетишди. Бундай ғаройиб воқеа учун суюнчи олиш... ҳали кўрилмаган иш. Ҳам завқли.

«Волга» мени чанг-тўзонга ботириб олға кетди. Орқасидан кетяпану на чангу тупроққа, на почаларимга, оёқларимга урилаётган ёввойи ўтлару чала тўшалган қайроқ тошларга парво ҳам қилмас эдим. Алланечук бир вазнсиздай эдим.

Аслида дунёнинг ўзи бир ғоясиз кўринди. Нуқул кўз ўнгимда Яхшигул жилва қилади. Негадир унинг биринчи марта менга розилик билдириб хат ёзганию хатни почтага ташлагач, худди бу «оят иши»ни ҳамма кузатиб тургандай уйига довур «қочиб» боргани эсимга тушиб йиғлагим келарди.

...Бозор кунига айтиб қўйишган экан «қирқ»имни. Икки кун аввал кириб бордим.

Тўрт кун зўрга чидадим. Қандайдир уяласан, тортинасан одам: армиядан, жуда бўлмаганда қамоқдан келган бўлсанг ҳам майли эди.

«Қирқ»имга Абдумалик келмади. Ҳар ҳолда узоқ йўл, балки кечроқ келар, деб кўп кутдим, келмади. Ўсал бўлдим. Хафа бўлдим. Худди ундан қасос олиш учун тирилгандай эдим-да. Шундай бўлгач, дунёнинг телбалиги га тагин бир иқроор бўлгани маъқул-да.

Абдумалик дунёга тез эга чиқишни хоҳлайди. Аксарият кўп ишнинг удасидан ҳам чиқади. Аммо бу сафар... менинг ҳаётимга шумғиядай ёпишиб олиб... панд еди. Худо панд берди.

Уйдагиларга айтдимки, тириклигимни шаҳардаги ўртоқлар ҳам билсин. Боз устига ҳамма жойлардан менинг фамилиям устига қора чизиқ тортилиб қавс ичида «ўлган» деган ёзувларни тиркаб қўйишгандир. Ўзимнинг тириклигимни исботлаш учун ҳам бирмунча тиришишга тўғри келди. Балки чиндан ўлиб-чириб кетмаганимни аниқ исбот этиш учун комиссия туздилар. Файриодатий бунақа текширув қанақа бўларкан. Бирор-бир қолипга, бирор-бир қоидага сиғмайди-я. Комиссия охири хуноби чиқиб бундан кўра... ҳамманинг тинчини бузгандан кўра... ахир бизниям тушунинг-да дўстим, деса-я. Ўлиб-тирилди, дея қайд этиш ёқимсиз иш эмасдир-ку, тажрибада йўқ воқеа-да. Ғалати.

Ҳечқиси йўқ, буниям Абдумаликка қўйиб берсак эплайди...

Худди Абдумаликнинг ўзига...

Гап бор-да: мен энди унинг тириклик дунёсидаги барча ғалабалари билан қутлаб, бундан буёқ ҳаётига би-ир берилиб томоша қилмоқчиман...

Ахир, ҳаётда бундай бемисл томоша учрарканми?..

Ҳеч ҳам учрамайди!

Кайвони оқсоқоллардан тўрт киши қўшилди. Кетаётганда йўлда Яхшигул нечукдир менга бир нарса дегиси келиб, яна ютиб юбораётгандек эди. Бу воқеанинг туш эмаслигига энди зўрға ишонаётгандай эди. Ахир бир марта эмас, тўрт кеча ухлаб турди, ҳар эрта мени жони бор кўрди,—ишонса бўлар.

Одам — омонат.

Жон ҳам омонат.

Бунга Яхшигулдай чуқур фаҳмлайдиган йўқ ҳозир.

Фақат у ҳар сафар мени ушлаб-ушлаб кўришга тортинарди, холос.

Бироқ айтар гапи бор экан, сезмабман. Боргандан сўнг жўрангиз билан алоқангизни узинг, лекин гапирманг, уришманг, демоқчи экан.

Яхшигул билан қовушган ўша узун ва сўлим кечаларда унинг ота уйи, боғи ва албатта, қисқа муддат бирга яшаган бўлсак ҳам бизнинг қишлоқдаги ҳовлимиз, оталар, оналар, сингиллар, укалар, янгалар, уларнинг феъл-атворлари, қилиқлари ҳақида гурунглашиб, эслашиб ётамыз. Сўлим кунлар эди. Яхшигулнинг ўша мен борганда чиқмай ноз қилишларини эслатаман. Ростини айтсам жудаям сиз томонга шошилиб, кўргим келиб турардим, аввал ойнадан кузатар, томоша қилмоқчи бўлардим. Аммо дарров пешвоз чиқақолсам, сиз нима деб ўйлардингиз... дейди.

Ҳа, дарвоқе у ҳечам ўз тилидан розилик бергиси келмасди. Сукут ва баъзи аломатлари ила розилигини сезиб росмана ўзимники деб ўйлардим, холос. Аммо бир оғиз гап йўқ, бари бир хавотир турарди кўнгилда, ахир отаси отамни икки марта, акамни бир марта «айланиб келинглар» деб қайтариб юборишган. Йўқ ҳам дейишмаган. Кейин анча палла уйдагилар у ёққа қадам босишга товлари келмай юрган. Бу орада бизга қиз бергувчилар кўпайиб, баъзилари ҳатто онам орқали оғиз солиб кўришган. Куёвга совчи бўлиш... Тавба. Шундан сўнг камина буларнинг тагида бир фитна борлигини сезиб ғоз туриб айтганманки, ўзимизнинг қишлоқда бизга тўғри келадигани йўқ, олиб берсанглар ўша — Яхшигул тузук экан, бўлма-са қўяверинглар, деганман.

Бир куни Яхшигул дугонаси билан Жиззахга тушган. Шаҳарлар аро телефон тармоғига кириб менга, ишхонамга сим қоққан.

— Мен Яхшигулман, — деди у.

— Ие, — дея ҳовлиқиб ҳол-аҳвол сўрай кетдим.

Лекин у бирор гапимга жавоб ҳам бермай, индамай тураверди. Нима бало, узилиб қолдим, деб трубкага пуфладим. Бирдан унинг йиғлаб сираган овози эшитилди:

— Розиман.

Шу билан телефон узилиб қолди «тут-ут»лаб. Қувонаримни ҳам, хафа бўларимни ҳам билмай қотиб қолдим. Кейин-кейин кўнглим ёришди. Уйга бир энлик хат ёзиб юбордим — «Яхшигулга совчи бўлиб боринглар» деган мазмунда. Аммо, негадир уйдан на хат, на бир хабар бўлди.

Абдумаликнинг онаси онамга Яхшигулни роса ёмонлабди. Кейин онам совчи жўнатишга кўнгли бўлмай эзилиб юраверибди. Охири ўзим қишлоққа бориб бу гапларга эътибор бермай акамни совчиликка жўнатдим. Хуллас, масалани бир ёқлик қилиб келдим.

Яхшигул ҳар замон эслаб кулади:

Ўша телефон қилганимда шундай уялиб кетдимки, худди биров пойлаб тургандай телефонни кўйибоқ кўчага қараб қочдим. Кўчадаям одамлардан уяламан. Ҳамма мени томоша қилаётгандай, масхара қилаётгандай бўлаверади. Автобус бекатида Зарифа кутиб турган эди. Унинг олдида келиб ўзимни туголмай йиғлавордим...

Чунки, — дейди у яна, — Абдумалик акадан ўша кунлари деярли ҳар куни совчи келди. Яна бошқа ёқлардан ҳам кела бошлади. Менга... сиз маъқул кўриндингиз.

Абдумаликнинг онаси ўша кунлари совчини у ёққа жўнатиб, бу ёққа ёлғон ғийбат ташиш билан овора бўлган.

Бор-йўқ совчи тарихимиз шу.

Лайли-Мажнун, Кумуш-Отабек бўлмадик. Лекин тинч яшадик. Бир-биримизга тамом қовушиб, ўргандик, нафас олишимизданоқ фикри-зикримизни тушунадиган бўлдик. Бирин-кетин ўғлимиз, кейин қизимиз туғилди. Энди бизни боғлаб турган ипни биров узмас эди. Узиб юборади деб хаёлимизгаям келтирмасдик.

Саргузашт бу қадар катта бўлиб кетади деб ўйламасдик. Ақалли тушимизгаям кириб чиқмаган.

Қисса сўнггида айтиб қўяверай: дўсти содигим Абдумалик ҳали «танам совимай» Яхшигулга оғиз солишгаям улгурибди. Бундан ортиқ тубан кетиш бўларми?!

Менинг ҳали-ҳамон тирик вужуд эканимни, ўшанда «адашиб» ўлганимни, кечирасизлар, тағин тирилиб қолди, деган маънода расмий ҳужжатлар тайёрлашнинг атайлаб унинг гарданига юкладик.

На илож, «пешонамда бор экан шул ҳам».

Бу ёғи тағин ҳаёт, демакки, яна — кураш.

Чамбилбел даштларини бирров ҳазиллашиб кезиб чиқдим-да.

Сизларни суяман, мунис одамлар. Шунинг учун келдим. Мен ҳам бир гуноҳкор бандаман. Орангиздан жой беринг...

ИНҚИЛОБ КЕЧАСИ

Йигирма йил кечикиб қилинган дийдиё

Аввалига ўша кунлар, ўша жойларни эсладим у юрагим гупуриб кетди: оҳ, у кунлар! Жой эса... жой ўша осойишта, имиллаб ўтувчи, бироқ севги, рашк, демакки, юракда тўполонга тўла кунларни беихтиёр ёдга туширувчи восита, холос.

Хўжалик марказига қарийб ўн қақирим масофадаги, овлоқ дейиш гарчанд ўнғайсиз туюлса-да, атроф-жавонибда доимий истиқомат қилувчи бирон одам ё оила учрамас, қип-қизил чўл ҳам эмас, аксинча, теварагинг пахтазор, ғалладан бўшаган ангори ерлар, бедазору жўхоризор, квадрат тушган каттакон экин майдонлари атрофидаги лоток ёқаларида ёввойи тол, ўрис дарахтлари солланиб соя ташлаб турарди — жойимиз шу.

Дарвоқе, гоҳо пахтазор четларида туйқус полизларга дуч келиб қоламиз. Эси бор деҳқон одатда қовун-тарвузини биз каби очофат ҳашарчилар келгунча йиғиштириб олиб аллақачон омборига юклаб қўяр ёки тезроқ пул бўлсин дея бозорга опчиқарди. Аксинча бўлса, яъни ҳали қовун-тарвузи палагидан узилмаган бўлса ва биз каби офатилар назарига тушиб қолса борми, нақ ўлат тегди деяверинг, ўлат десак, қўполроқ эшитиларкан, мисол, чигиртка босди, шунга ўхшаш деб қўя қолайлик. Томоққа текин ширинлик тегиб турганда на кеча, на кундузни биламиз. Комиссар, командир ва бир неча домла чўпонлик қиладиган подага айланиб кетамиз.

Домлаю командирлар масаласида, мана, орадан бир йили кам йигирма йил ўтиб ўпкалайдиган, гина сақлаб турган жойим йўғ-у, аммо ажаб таассуротлар қолди. Ўзи гап ҳам айланиб, шуларга тақалади.

Соат бешда азонги хўроздай самоварчи Шурик бутун баракни «подём»лаб бошига кўтариб юборади. Соат олтида эгат бошида бўлишимиз даркор. Олтида-я, олтида. Аскарлардан қаеримиз кам?

Асли исмини эслаёлмаётибман, Қорин домла дердик, етгилардан ўтиб уйқудан турарди, ўгил болалар ҳожатхонасини нақд қирқ минут

банд қилиб тургач, ҳар гал домлаларга мўлжалланган қўл ювгичда сув тополмай, самоварчига бақира кетар, юз чайди-қўл чайди иримини қилгач, бизларни линейкага чорларди. Саҳар мардондан линейкага жамланган болларга кеча кечқурунги штабда деканимизни роса тузлашганини ўзича туюқиб уқтирар, тўрт-беш боланинг фамилиясини айтиб пўстагини қоққан бўлар, ундан ҳам қизиғи, атай оғиз жуфтлаб, тайёрланиб, ахир тушунсанглар-чи, пахтадан порох тайёрланади, дерди. Кейин гўё гапи мўлжалга етиб бормаган сингари бошқачароқ, дадил оҳангда: ҳей болаларим, фарзандларим деб айтигин, тушунинглар, бу пахтадан порох тайёрланади. Космик кемаларга ишлатиладиган жойлариям бор. Бунини алоҳида тушунтириш керак. Неужели тушунмайсанлар! Тушунинглар керак! Ўртоқ комиссар, сиз бунинг ҳар бирига якка, якка тушунтиринг ахир. Шунинг учун сизни комиссар қип қўйипмиз. Бўлмаса, қўлдан келмаса йиғиштиринг. Туёнгизни шиқиллатинг бу ердан, дерди.

Бу билан у гўё биринчи уринишда баландликка сакраёлмай, иккинчисидан ёхуд ниҳоят, учинчи галда сакраб ўтган спортчининг мақомида бўларди. Менгзаса бўларди дейман-да: жиллақурса комиссарнинг мулзамлиги унга роҳат бахш этарди.

Кейин комиссаримиз худди эчкию улоқларни қувлаган сингари баримизни улоқиб кетишимизнинг «олдини олиб» эгатнинг дам нарёғида, дам берёғида юрган куни эди.

Талабалар далага тарқалишгач, Қорин домла бир товоққина гўштни ошпазга қовуртириб нонушта қилиб олиб тагин пичагина пинакка кетиб олар, домла пинагини тамом қилганда Жалол нашаванд ҳам асл уйқусини баравар тамомлаб на юз-қўлни ювиш бор, на бир пиёла чой ичиш бор, ёғли пахмоқ сочлари тиккайганча елкасига этакни ташлаб судралиб эгат бошига жўнайди. Бу олифтага на Қорин домланинг, на бошқасининг гапи ўтади. Домлаларни шунчалик одам ўрнида кўриб атай пахтага келганига хурсанд бўлишимиз керак эмиш комиссарнинг айтишича.

Нашавандни пахта бошида Ситора деган қиз кутади. Унга деб пахта теради, унга деб егулик кўтариб юради, унга деб елиб-югуради, у ҳақда кимдир ёмон сўз сўзласа тикка туриб олишади. Тузуккина, сугга чайгандеккина оқ-сарикдан келган бу шаддодроқ қиз нимасиниям яхши кўради нашаванднинг — ҳамма ҳайрон. Олифта, ювуқсиз, нашаванд, бирор марта иримига бўлсин, китоб ўқимаган, бундан кейин ҳам ўқимади, ўқиганларни оёғининг учида кўрсатади, шу туфайли у учун ҳамма нарса, шунингдек, Ситорадек туппа-ту-

зук, момиқдай қиз ҳам ҳайф. Ситорани у оёгининг остидан чиққан-дек кўради, ошириб сўкади, шу ҳолида Ситора уни севади. Худди Александр Блок ароқхўр Россияни севгандек севади.

Буям айтса арзигулик бир гап-да, энди сирасини айтганда узумнинг сувидаккина, беданадай чулдираб турувчи қизларнинг кони эмасмиди бизнинг даргоҳ. Аммо сатта камбағалдан чиқаётган, қорни нонга тўяр-тўймас-у, тумшугига шоти билан чиқиб бўлмас ўр, олифта бир бало эканмиз. Қадрига етмаганмиз у қизларнинг.

Орзуимиз ҳолимизга яраша эмасди. Чунки бори келажак олдинда чайқалиб, ялтираб ётарди, бугун-эрта ёки индинга албатта у бизники бўлишига зарра гумон йўқ эди дилларда.

Биздан бир поғона юқорида ва биздан бир поғона паст курсда ўқиғувчи рус гуруҳлари ҳам бор, одатдагидек бу гал ҳам улар билан бир баракда, икки қават нараларда остма-уст, чойшабу одаялу фартуқлар билан ўралган «кулбаларимиз»да кечаларни ўтказардик. Ҳа, узун ва қисқа кечаларни.

Биздан бир ёш кичик руслар орасида Марина дегани бўларди. Аломат гўзал эди бу қиз. Сочи белига етақа, қўнғиртилла, кўзлари бирам чуқур, юзи каби бирам тиниқ эдики, бизнинг ҳар қандай ўжарлигимиз, ҳар қандай гайирлигимиз иплари Маринанинг маҳлиё эғувчи жозибаю ҳусни қошида титраб ечилиб кетаверарди.

Ҳамманинг сочи кир бўларди, ҳамманинг сочига хас, барг ёпишарди, бироқ ҳеч қачон Маринага гард юқмасди. Унинг кийимларига-да чанг ўтирмас, ҳатто қуёш ҳам урмасди. Овози ҳам дилбар ва маъюс қизларга хос, шу боис у фақат эркалашга, эркаланишга, ўзини адл тутиб юришга муносиб, ҳа, муносиб эди. Энг ғаддор шоиримиз ҳам бу масалада лойга ботган машина сингари чунон чайналиб қоларди. Мароқ билан сўзлашга уни недир қўйиб юбормасди. Тақдирни қарангки, шоир кунларнинг бирида, ҳа, кунларнинг бирида тўсатдан ҳақ бўлиб чиқса ва бу исботини топса...

Маринамиз ҳозирча тинч тура турсин.

Ҳамма завқ, ҳамма қизиққонлик еттинчи ноябрга довури бўлади. Еттинчи ноябр. Ул замон шундай замон эди: еттинчи ноябргача деб кўп ваъдалар бериларди ва аксарият улдасидан чиқиларди. Улдасидан чиқилмаса, биз бахти қаро талабалар каби саксон икки кунлаб Сирдарёнинг бир чеккасида кундузлариям қоронғулашиб кетган кунларида эгнию бутларини битларга, соч-соқолини сиркага тўлдириб олиб юрган кунлари эди.

Хўп, аввал еттинчи ноябр келсин.

Байрам туфайли ҳамма табрикланади.

Қизлар-да атир, жуда бўлмаганда атир совун билан сийланади. Бир-икки стакан шампан қуйилади. Ҳайтовур биз каби бўз йигитлар ҳам томоқ ҳўллаш қиламиз. Кимларнингдир ортидан одам келиб сийлов тегса денг, Худо ана берди! Ана берди!

Комиссаримиз Маҳмуд ака афғон урушида бўлиб қайтган, чап қулоғининг ярмини ўша ёқда қолдириб келган, биздан уч-тўрт иштон аввал адо қилган ҳамтенглариининг ривоятча белида, болдирида, бошида қиёмат ўқи ялаб ўтган жойлар бор.

Комиссарнинг ҳарбий дарслардаям соч олдирмай қулоғини кўмиб юришларининг маъносини энди тушунамиз. Бир ғазоби кўзғаса тўхтамай, яъниким жаҳли тушиши қийинлашиб қолишига-да маъно берамиз: афғон касаллиги — контузия. Биздан икки поғона қуйида ўқийдиган Гуля — ўзининг ҳамюртини яхши кўрармиш акам, буни биз унинг гап-сўзидан биламиз, ҳаракатидан сезамиз. Аммо ўзи доим ҳам ўралашавермайди у қизга, баъзида пахтасини кўтаришган бўлади, ўша кунлари иккови орасида жикқамушт уруш чиқади, талаба эли, биласиз, томошага ўч, ажаб кўрғазмали урушга гувоҳ бўламиз.

Бу шунчаки уруш эмас, иккови анча жойгача бориб қолади, кейин анча муддат гаплашмай тумшуқ қилиб, ҳар бир талабага бир-бирини обдон кўпиртириб ёмонлаб юради. Бироқ кунларнинг бирида қарасанг, комиссаримиз инқиллаб-синқиллаганча пахта уйилажак тележка томон парининг икки фартугини елкага осиб кетаётган бўлади. Ҳамма билади: ўша куни ёки эртасига тагин жанжал чиқади. Комиссар яна мулзам, яна домлалардан дакки эшитган, обрўйи тушган, партияга ўтиш умиди узилган ва ҳоказо.

Бу қизга қандай муомала қилишга ҳайрон, боши қотади. Гуруҳимизнинг энг босиқ, айтиш мумкинки, ягона мулоҳазакор қизи Дилоромдан сўрабди: ўзи Гуля мени яхши кўрармикан, а, Дилором, агар яхши кўрса, бунинг аломати қандай бўлади, айтинг, жон синглим, тоза қон бўлиб кетдим!

— Қон бўлиб нима қиласиз, Маҳмуд ака. Гуляни бир кучоқлаб ўпиб олинг, тамом, сизни яхши кўриб қолади.

— Ие, вой, Дилором, ўзингиз гапиряпсизми шу гапни, қандай, ўй, уялмай-а, акангиз қатори кишига-я. Оббо Дилором-эй! Мен аммо сизни ҳеч бунақа деб... йўқ, сиздан бунақа гап чиқади деб ўйламаган эдим. Балли-е...

— Қизларга ўхшаб, қанақа, унақа, бунақа, нега, деяверасиз. Сиз қаториларнинг икки-уч боласи бор. Севдим, ўламан, деяпсиз. Гуля

шаддод қиз, уни ҳеч ким ўпмаган. Биринчи бўлиб сиз ўпсангиз сизни, бошқаси ўпса бошқасини севади-қолади. Қиз бола шундай мўрт нарса, ака. Ҳе, довдирашини...

— Йўғ-э, астопурулло, астопурулло! Шундай деб ўйлаяпсизми, а? Ростдан шунақами? Оббо...

Маҳмуд акамиз контузия бўлган бошини обдон қашилаб нари кетади. Кетади-ю, узоққа бормади. Шўри чиқиб кетган шляпасини бостирганча тагин келади.

— Дилором, — дейди. — Мен бу ҳақда ҳеч ўйламаган эканман. Қаранг-а, вей. Сизга анақа... кўнглингизга олмайсизми, бир гап...

— Сўранг. «Бошингиздан ўтганми» демоқчисиз-да?

— Ҳа-ҳа, шунақа демоқчийдим, роса топдингиз-да аммо.

— Бешинчи синфдалигимда бир бола кўчамизнинг бошида велосипедни тузатаётган экан. Бориб унга ёрдамлашвордим, танирдим уни — тўртинчи синфда ўқирди. Раҳмат демоқчи бўлдими, ишқилиб миннатдорчилик билдиргиси келди шекилли, чўлп этказиб ўпиб олди. Яхши кўриб қолдим, ака. Ҳеч хаёлимдан чиқмайди. Мана, Йўлдош уканинг ҳар куни бир қулоч хат ёзади. Маҳмуд ака, жуда таъсирланаман, Йўлдошга кўнгли кўйгим келади. Лекин... кўнгли у ёқда. Наҳотки йигирма олти ёшга кириб ҳалиям қиз боланинг кўнглига йўл тополмайсиз. Ҳаммага томоша бўлиб жанжал кўтарганингиз-чи. Тавба қиламан-да. Қотаман, Маҳмуд ака, шуям иш бўлдими?

Маҳмуд ака шундан сўнг ҳаммаси расво бўлди деб юрди. Шунақаям қип-яланғоч бўладими, қиз бола бўлатуриб, мендан олти ёш кичик бўлатуриб, қаранг, толиб айтган гапини. Мен энди... шу ёшга кириб... оббо, ҳеч беш кетмадим. Беш кетмадим бу ҳолатгаям, Дилоромигаям, ҳаммасига. Қойил аммо, қойил.

Бош чайқаб ҳайрон бўлганча Дилоромдан ҳам, худди ўпиб қойил қилиб қўйгандек, йўғ-э, уят иш қилиб шармисор қилгандек Гулядан ҳам қочиб бошқа эгатларда бошқаларга ҳайқириб юрди.

Еттинчи ноябр, яъни орзиқиб кутган кун эди ҳаммага. Эл қатори, гарчи дала шароити бўлса-да, байрам жиддий қабул қилинарди. Худо билсин, ўша 7-8 ноябр кунларида терган пахтаданга икки ҳисса ҳақ тўлашни ваъда қилишарди. Бу нарсанинг уволиям, савобиям биз каби ўртачалар учун татимаган, сабаби, энг кам терувчи шаҳарлик бир-икки нозик хонимқиз ҳамда баскетбол турнирларида мақтов эшитувчи, бироқ ҳарчанд уринса-да, эгилса қўли ердаги пахтага етмовчи Андрей, Славик, Тарас Шмидтлардан ўн беш-йигирма кило ошириб

терардикки, уларга теккан калтакнинг учи мудом бизгача етиб келган эмас. Ўзимизча шумлик қилгандирмиз-да.

Лекин байрам куни кам термоқ имтиёзи йўқ эди. Қорин домла одатича эрталаб пахтадан порох олинишини яна икки ё уч қайта таъкидлаб, сўнгра космик кеманинг ҳам, ҳатто шундай катта домла бўлсада, аниқ билмайдиган бир жойига ишлатилиши, бинобарин бу жиддий иш, ҳазиллашиб бўлмаслигини уқтириб бўлгач, бутун кечқурун, ниҳоят, қирқ бешинчи куни ош бўлишини баландроқ пардада айтардики, байрам учун айтилмаган ура-уралар ош учун кулоқни қоматта келтирар даражада янграб кетарди. Бир юзу ўн бир килоик Андрейимиз митти темир косачасини кўтариб ошпаз боланинг олдига уч-тўрт қайта келишини дарров кўз олдимга келтираман, бу дароз-гўдак билан доим овқат жанжали устидан чиқасан. Қорин акам бўлса эринмасдан уни шу масалада койийди, терган беш кило пахтаси икки пиёла чойгаям етмайди, деб кулгу қилади. Андрей аввал қизаради, ерга қарайди, ўлчами қирқ олти ёхуд қирқ саккиз кирза этиги билан ийманиб ер чизади, охири бўлмагач, СССР конституцияси ва меҳнат кодексларида балоғат ёшидагилар саккиз соатдан ишлашлари ёзилганини айтади. Қорин акамиз бўлса ўша заҳотиёқ тутаб кетади, саккиз соат тугул ўн олти соатда еган-ичганингни оқлаёлмайсан-у, сен яна қонун талашишингни қара, дейди. Мен жўрттага юрибманми иссиқ жойимни совитиб, шаҳарда юрган эдим. вақтида ошимни еб, вақтида чўмилиб, шуям ҳаёт бўлдими менга, роса кетгим келади маниям, мана, ҳозир наварам кўз олдимга кевотти, дейди ва филтиллаб кўзига ёш олади. Шимининг орқа чўнтагидан румолчасини чиқариб кўзини артаркан:

— Ничево, чидаймиз! — дейди мағрур. Партия, шахсан Леонид анақаевич... анақа... Ильичмас, ҳа, Ильич Брежнеппинам Шароп акам Рашидуп бизга кўз тикиб туришибдики, қачон шулар олти милён қиларкин, майли биламиз, ёмғир, қор тагида қоп кетвотти мани студентларим, жа қийналишвотти, аммо бир дона чигиттиям далада қолдирмиймиз дейишвотти. Мана, биза ўшанга анақа қивопмиз, тундундиларингни?

(Брежний бува қазо қилган кейинги йилиям домла Қорин хабар бергич бўлган. Ўшандаям Сирдарё далаларида пахта териб тургандик. Йў-ўқ, ўша куни қор ёққан, баракка биқиниб, дийдираб ётгандик, мухтарам Қорин домла ҳаммамизни ташқарига — мотам митингига олиб чиқиб, билмадим, ростдан эди шекилли, бурни шўрқиллаб эълон қилган, чинақамига оғаси ўлгандек йиғлаган эди, биз ҳам йиғласак

бўларди, лекин шунақа одам ҳам ўлиши мумкин экан-да дея танг қотиб тураверганмиз, аммо сукут сақлаб «доҳий»нинг ҳурматини қилганмиз. Домла бўлса бизнинг ҳам йиғлашимизни кутган, ватанпарварлик туйғумиз етишмади, шекилли, безрайиб тураверганмиз. Радио, телевидение ҳам уч-тўрт кун мотам куйи чалиб роса эзган. Домла Қорин магнитофон қўйдирмайди, қўшиқ айттирмайди, роса қон қилувди. Бу ёқда қор. Ташқаригаям чиқолмайсан. Тириклингингизга-ку ҳамма чидаб турувчи, лекин ўлиб ўлигингизни бунча ташлаб олдингиз, Брежнп бобо, дейишимизга сал қолган.

Домла, ахир, пахтадан порох олинади-ку, — дея чигирткадай чийиллаб қолади сурхондарёлик Муяссар деганимиз.

— Во, беш санга қизим. Борганда сўрамасдан зачётингни қўйиб бераман. Мана, кўрвотсанларми, бу қизимиз ўзи бургадай келади, лекин манави, ким эди, ҳа, Абдилаким тракторчининг тракторидан кўп теради. Ўрнак оларинг.

— Домла, ўтган йили манга зачёт қўювдийз, ака-ука Люмлар бор-ку, анави французлар, ўшалар кино олишни бошлаб берганини айтиб берувдим.

— Ўзи ман пақат шуни сўрайман-да. Аслида шуни билмаган одам умрбод киношунослик фанини эплаёлмайди. Малик Қажумов, масалан, шу нарсанинг тегига обдон етган. Оббо, бўлди, қуёш чиқиб кетвотти. Ҳамма далага! Ош бўлади бугун, шуни билларинг. Кўп терган болларга тагин сурприз бор, обедда эълон қиламиз.

Домлани на шаҳарда, на далада бўлсин, ҳеч ким ёмон кўрмайди, ахир теримдаям, дарсдаям ҳеч кимни қийнамайди, ўзиниям сира хафа қилмайди. Дарсда ака-ука Люмлар кинони кашф этишганини, улар французлар эканини сўзлайди, албомлар, расмлар кўрсатади, кинога тушамиз дейди, кейин биз кинога тушамиз, синов маҳали ака-ука Люмлар асли французлиги, кинони кашф этишганини билган одам борки, тикка туриб ўтиб кетаверади.

Домланинг фан номзоди бўлиш жараёнида бўлак китоблар, жумладан, Ленин, Маркс, Энгельс кабиларнинг асарларини-да титкилаганига шубҳаланмайман. Бироқ... ҳай-ҳай, қорни хунук — ичи тўла сув ёки ҳаво, шунчаки қорин эмас бу, эҳтимол, Люмлардан бошқаси хаёлдан фаромуш бўлиб кетаверилмигаям қорин анча-мунча монелик қилар-ов, сабабки, шу тахлит фикрларни Гюгоми, Бальзакми (ҳар қалай Люмлар эмас) айтган. Балки Сталиндир. Камю бўлишиям мумкин. Ҳозиргина айтганимдай асло Люмлар эмас. Балки ака-ука ихтирочилар бундан-да доҳиёна фикрлар айтишга қурблари етарди,

бунга-да гумон қилмаймиз, аммо Қорин аканинг ўзи у зотларни бизга шу қадар қашшоқ қилиб кўрсатиб қўйганки, гўё Люмлар ҳам бутун умр «порох-порох» деявериш билан порох кашф этилгани каби «кино-кино» деяверишгач, кино ихтиро бўлиб қолгандек. Каллани совитиб ўйласа-ку, бундоқ эмас аслида, шунақа тасаввур ва фаразлар уйғонган-да одамда — шуни таъкидлаётирман.

Дарвоқе...

Ҳа, дарвоқе, байрам эди. Байрамнинг ҳам улкани эди. Акс ҳолда бу телба-тесқари, бирор қолипга сиғмайдиган, бинобарин бир-бирига сира қапишмайдиган (ўзи пировардидаям обдон елимласанг ҳам ёпишмайди) бир-бирига чунон урсанг-да, ишқаласанг-да, уйқаш овоз чиқармайдиган одамлар ҳақида сўзлашнинг ўзи бир малол келадиган юмуш.

Байрам эди, кун қуёшли эди, қуёшли кунда ҳаво жазирама иссиқ эди, ёмғир ёғарди — ёғса арқондек эшилиб, қирқ ўрим сочдек солланиб ёғиб ётарди, қор ҳам ёғарди — ёғса ростдан-да гупиллар эди, кўрпадай қоплаб қоларди, чинакамита ариқлар, йўлаклар ва қулоқларни музлатиб қўярди.

Назаримда ҳавоям, домла, комиссар, командир, шоир, Марина каби рўй-рост сўзлар эди. Ҳа, худди шундоқ.

Пахта қарталари ҳаддан ташқари катта ва шу каби кўп, қара-аб турсанг, нарёғини кўз илиб-илмайди. Комиссар ҳарчанд у ёғу бу ёқдан улоққан талабаларни қайтариб эгатга солсин, бефойда — бари-бир эплаёлмайди. Боз устига жуда кўп қарталар одам тугул мошина оёғиниям кўрмайди, қор босиб қолади, белинг оғриб фартуқ узра чўкиб осмонга қараб ётганинда ўзи эгаси кимакан бу жойларнинг, деб хаёл сурсанг ҳам бўлади. Яхшилаб суриштирсанг кимлиги дарров маълум бўлади-ю, шарт эмас — шундайи маъқул, бепоён, ястаниб ётсин дала дегани, пишиб, тўкилиб, оқиб ётсин ҳосили. Юракни кенгроқ қўяберган яхши деймиз-да.

Ҳадемай мезон оралайди. Мезонда қуёш еган мева шира бойлайди, қишга чидайди. Барак аҳолиси бу учун қайғурмайди албатта, аммо билган дуруст. Хуллас, ўша кун эрталабдан ёмғир шивалади. Ёғибам ёлчитмади, ари-сари қилди, очилиб ҳам кетмади ҳаво: безрайган бир кун бўлди. Муяссаримиз шу хўлгарчиликдаям анъанасига тамом солиқ қолиб тушгача юз етмиш кило топширибди. Офарин! Бургадай бўлса-да ҳаққост рост — трактордан кўп теради. Мана, байрам кун тракторлар шпинделларини ювган қўйи қолаверади, эгатга оралашга иложлари йўқ, демак, трактордан Муяссар афзал. Ўзи бурга деб кала-

ка киламиз-ку шу қизни, — баъзилар ҳатто у ўқишга эмас, пахта теришга кирган, бўлмаса Сурхонда обрў тополмай ўтиб кетарди дейди... Аслида биз каби яратмас-ёлчитмасларни шу қизга пишириб берган одам савобга қолади. Гапнинг индаллосиям шу.

Ҳа, бизга қолса, ҳаммаёқ бир пасда ивиб лой бўлиб кетсину баракка бориб ётиб олиб китоб ўқисак, шахмат, қарта ўйнасак зерикканда ҳаммани безор қилиб, баракни бошга кўтариб, хўр ва жўр бўлиб ҳеч келишмаган кўшиқларни бўкириб куйласак. Кўйиб берса, чўнтак кўтарса, тополсак қўлтамиссиндан ҳам урамиз-у... Кўрмайсизми, ғайрат зўр, бироқ қўл калта.

Қорин аканинг кўнгилчанлигиям бор. Байрам куни кечқурун юз граммдан ичишга, ҳа, ичишга рухсат бериб юборди. Сирасини айтганда буям бир мардлик. Тушда айтаман деган сюрпризи шу бўлиб чиқди. Биз пул йиғиб берадиган, ошпаз ёрдамчиси Мансурвой Абай совхозидан келтириб берадиган бўпти. Пул йиғдик, пул бермаганлар ичмас бўлди.

Кейин эшитдик: домла ўша кўк «Жигули»сига бир фартуқ гўнг ортибли-да (ҳа, адашмадингиз — бизнинг ризқимиз) Абай совхозидан ўнта ароққа алмаштириб келибди. Йиғилган пул ёнига қопти. Бу, энди, эшитар қулоққа гап, ким келиб-келиб домла билан суришиб ётади дейсиз. Бизга не увол-савоби бор бунинг. Шахсан менга кўйса ўша одам «порох-порох» деб шу ерда юрганиям маъқул. Акс ҳолда...

Институтга кирган йилимиз бир заҳаролуд декан ўринбосаримиз бўларди, эсимдаки, нормага еткизолмаганларни ярим кечада тракторнинг чироғи ёғдусида пахтазорга оралатган. Бундай жарима каминанинг чекига ҳам талай марта тушган ва даргоҳдан неча маротоба ҳайдалмоқни бўйинга олишга тўғри келган эди, айниқса ўрис гуруҳидаги ўн-ўн беш чоғли қизу йигитлар безиллаб йиғлай берганди, айтишардики, чет элнинг анча оғир колонияларида ҳаёт бундан юз карра енгилроқ деб. Тавба, нима қиласан тортишиб, мана, етмиш-саксон кунгина экан, замдеканга ёмон кўринганинг қолди. Билдинг, у на этагингга, на зарингга, на зўрингга эътибор беради. Худонинг боқиб қўйган бир балоси.

Аммо нечукдир ҳар иккиси-да шоирларни хуш кўрмайди. Сабоқдошимиз, шоири замон ҳам шеърларида рамз ва ишоралар ила домларга салбий муносабатини изҳор қилиб кўярди-да — асли ўздан ўтарди, кўй, шулардан яхшиси йўқ-ку, ёзсанг, Есениннинг бобоси айтган янглиғ сулини ёз, бия ҳақида ёз, нима қилардинг буларга илакишиб. Сал оёғинг тойса, суяб қолгувчи шулар, суямай кўйса —

кетдинг. Яхшиси севги ҳақида ёзақол — ҳеч кимга малол келмайди, ҳеч кимга тегиб кетмайди. Уфф, бунинг севги ҳақида ёзишиям бир гапва. Ўзи-ку жамаласоч, қирқ ўримсоч, қоши қийғоч, лаблари бодом, ёноқлари қирмизи олма қизни, — борми ўзи шу зот шу ҳаётда ё шеърга кириб қолган, ҳавойи образми — Худо билсин, — яхши кўради, шунга монанд келмаган ҳамсабоқ қизларимизни жуда ёмон қилиб ясаб кетади-да. Кейин бечоралар ёзғириб юришгани. «Шоир бўмай кетсин, шунақаям кўпол бўладими? Вой, ел олсин-а, ел олсин!»

Мисол, ёши ўтинқираган қизларни эркаклаган сабзиларга қиёслаган жумласи бор эди. Хўш, у кимга тегишли: Рўзигул опа, Санам опа, Гавҳар опа, қолаверса, Дилором, Саида, Раҳима — ҳаммасига тегмайдими? Энди улар шу кунгача эрга чиқиб кетмаганига гуноҳқорми, масхара қилиш керакми? Тавба, «эркаклаган сабзилар» эмиш. Шоир деганиям шунақа хунук ўхшатиш қиладими? Боз устига, биласиз «эркаклаган сабзи» дегани бултур полизда қолиб кетган ичи ёғочга ўхшаб қотиб қолган сабзи, уни уч кун қайнатсанг-да на пишади, на таъми чиқади. Шу энди шеърга, шоирга ярашиқли гапмиди? Ҳай, майли, гап бундаяммас, шоирда.

Қорин домланинг шоирда пича тиши бор. Эсда борида айтиб қўяверай. Бултур қайсидир бир байрамда нариги гуруҳдаги комиссарликка даъвогарлик қилиб юрувчи Собит институт комсоргининг машинасини миниб Тошкентга кетганди, уч-тўрт кун юриб қайтиб келди, кечаси эди, домлага хушомад учун бир пакет кўтариб келди. Иттифоқо у шоир билан менга дуч келди. Пакетнинг ичида иккита ароғи бор экан. Ароқни чиқариб негадир бизга тутқазди-да ҳозир чиққунимча қараб туринглар илтимос, деди. Аввалига энсамиз қотди. Машинасининг капоти устига қўйиб гурунглашиб турувдик, Тошпўлат соқол келиб қолди, «ие» деди. Ҳой жонивор, қаердан чиқди? Собитники, дедим мен, ҳозир чиқиб опкетади, домлага опкелган экан. «Бу-ку майли, — деди. — Тош мени кўрсатиб Шоирга. Бўлган тургани шу, сиз нега индамай турибсиз, бутун дунёнинг лаззатини увол қилиб». Шоирга бу таклиф шунақа боп тушдики, дарҳол: — Олдик, кетдик! — деб юборди ҳаяжонланиб. Уч киши эгат оралаб қоронғуликка шўнғидик. Кўп ўтмай Собитнинг товуши эшитилди: — Йўлдош, ҳой, Йўлдош! Ҳазиллашмаларинг, домла кутиб қолдилар.

Шундай бўлишини билардик ва вазиятни сурбетларча ўзимизнинг фойдамизга ҳал қила олдик. Яъни қултомиссини очиб, бемалол навбатма-навбат «сен ол, мен ол» қилиб қултиллашиб ютабердик, газাগига кўсакни ёриб ҳидладик. Сўнг кимнингдир фуфайкаси

чўнтагидан битта бош пиёз чиқди. Шоир қалампир егувчи эди, ўзи уни газакка олди. Охири Тошдан ғоя чиқдики, қўлтиққа икки бармоқни юбориб ҳидласаям бўлаверади, бизларнинг қирқ кун сув кўрмаган қўлтиғимиз жа-а боп тушади — кесади ароқни.

Ароқни кесиш-кесмаслигини билмадигу, бу айни жинниликдан бошқа нарса эмаслиги аён. Қизиги шунда эдики, бу вазиятда Собит ҳамон умидвор овоз билан бизни чақирарди. Буям етмагандай Қорин домланинг ҳам бир неча марта марта овозини эшитдик. Уям астойдил гоҳ у томонга, гоҳ бу томонга қараб:

— Қаттасанлар, ў, Шоир, ў, Йўлдош, бўйинларингни узиб олмасам агар...

Шундаям фирт этмадик.

Демак, сурлигимиз ўзимизга етарли экан.

Аммо бари бир одамнинг виждони қийналиб тураркан. Бизни овунтириш учун Тош айтдики, домла кассир Қадамбой билан бизнинг терган пахтамызга тўланадиган иш ҳақимизни туя қилади, Қадамбой уч сўм еса, бу беш сўм ейди, гўштан, сариёғдан, гуручдан уради, сотади, уйига элтади... Одамни сал ёмон кўрсанг, унга пича зуғум қилсанг-да унча юрагинг эзилмайди.

Эртаси кун Собитга айтдикки, сени кутавериб тоза қийналиб кетдик, охири ароқларни машинангнинг капоти устига қўйиб биз нариги баракка кетдик, нима, биз сенга чоракорми, эрталабгача ароқингни қўриқлаб чиқсак!

Собит балки кечирса кечиргандир-у, аммо домла кечиролмади. Ёмон томоғи тушган экан. Шоирни, айниқса душманидай кўриб қолди. Нега деганда, шоиримиз теримда ёмон эмасди, балодай терарди, аммо домладан дакки эшитгани-эшитган эди, жуда бўлмаганда кийим-бошига, борингки, овқатни чапиллатиб чайнашигача масхара аралаш танбеҳ эшитиб юрарди, Шоирнинг ўзи бўлса бунга кўпам эътибор бериб эзилиб юрмасди, аксинча унгаям ўз муносабатини орқаваротдан билдириб, салбий бўёқларда таърифлаб шеърларига киргизиб юборар, ҳар оқшом ёки кун ора уюштирилувчи базмларда баъзи шеърларини тинглаб турган онгли инсонлар у ким ҳақида, қайси муносабат билан битилганини англаб, бошлабсан, деб кўйишар, баъзи ўзига тегиб кетадиган жиҳатларини билиб турганлар асарнинг анчайин бўшлигини изҳор этиб, шу боладан ҳам шоир чиқиши мумкинми ё йўқлиги хусусида мулоҳаза қилишиб, охирида ёғ босиб кетган бошини ва шунингдек, шохлаб кетган кир сочларини иссиқ сувда кир совун билан бўлсаям ювиб турса кони фойда, зора шоир бўлиб кетса,

дейишарди астойдил. Лекин афкор талаба борки, чуқур тушунар эдики: бошни илиқ сувда кўп-кўп ювишнинг даҳо шоир бўлиб етишмоққа нафи кўп эмас. Қаҳҳор домланинг ўғитига чунон амал қилиб хулоса қилсак, ўн фойиз истеъдодга тўқсон фойиз меҳнат зарур, оқибатда, яъни Қаҳҳор каби ишласалар маймун ҳам бинойидай ёзувчи бўлиб етишади.

Байрамнинг шодиёнаси бўлакча. Биздан бир ёш катталар ичида кечасиёқ уч юз килодан пахта дўндирган икки ўғлон бор. Албатта, улар чиндан ҳам ухлашади, кечаси колхозчиларнингми ёхуд нариги факультет талабаларининг хирмонидан ташиб бир ерга тўплаб қўйгани кам деганда ҳар бирига уч юз килони ташкил этади. Улар кундуз куни далада кўпам ўралашишмайди, қайсидир қуюқ сояли бир чеккароқ жойни мўлжал қилиб жўнаб қолишади. Тушуниб турибсизки, ул теримчиларнинг ҳеч вақт қўллари қабармайди, жуда кўп келса беланги бўлишади, холос. Аммо, очиқ гап, уларга ҳавас қилса бўлади: кун бўйи бекор юришади, уйқуни уришади, қартабозликнинг-да додини беришади, бироқ бундан-да жилла фойдали ишга зинҳор қўл уришмайди, албатта илмда, ёхуд ижоддаям шу даражада уддабурон бўлишганида борми, шу ғайратларига яраша ўлдим деганда Маяковский каби шоир бўлишарди.

Аммо ноумид бўлмаслик лозим. Теримчилик ҳам ўта юксак мақом. Қолаверса, ҳаммаям Маяковский бўлиши шарт эмас. Мана, кунлар келиб яхши ва ёмон ғоялар шартта иккига ажралди. Маяковский бечоранинг қанча хизматлари бекор кетди. Зукко шоир балки бу фоний дунёда тамом адашганини охир оқибат англаган чиқар — ва шу туфайли ўз кўксига тўлпонча қадагандир. Бу ҳам ўзни кечирмасликка киради.

Майли, бу биз муҳокама этадиган масалага кирмайди. Биз учун муҳимроқ ҳангомалар ҳали олдинда.

Руслар сув парисини Русалка аташади. Ҳеч шубҳа қилмайман: Марина барагимизда етмиш нафар йигитнинг ҳар қайсисидан шу эркатой таърифни эшитишга муносиб эди. Аммо ҳаммаям ботинавермасди. Биз кабилар боз устига рус тили бобида анчайин бадбахт эдик. Шу боис ҳануз ўзимизни кечиролмаймиз. Биз қўйи курсадаги бир Олга деган қизга мулойим илтифот кўрсатишга ярардик, сабаби у кўпроқ жайдари халқ ичида ўсган: ё Хатирчи, ё Оқтош, ишқилиб ўша томондан, инқиллаброқ ўзбекчани гапира олар, биз каби ишқибозлар унинг сўз бойлигига икки-учта сўз киритиб қўйиб, гўё шу муносабат ила табассум совға олиб, бутун мурод-мақсадимизга етган

каби юрт бузиб юрар эдик. Қишлоқилик ҳам қуриб кетсин!

Ичимизда Тоҳир ака деган ёши анчайин улугроқ кишимиз бор эди. Папиросни сўраб чекса-да, кетини узмай чекадиган хилидан. Аммо шу қадар усталлик билан сўрайдики, беихитёр қайта-қайта сигарет бериб юбораверасиз, то қораси ўчиб кетгунча уни ёмон кўргингиз ҳам келмайди, шу қадар галга уста, гипноз қилиб ташлар эди. Шу, уч фарзанднинг отаси, ўттиз бешни уриб қўйган одам, хотинининг ҳам аллатовур илмий даражасими, лавозимими, бор десангиз, Маҳмуд акага келиб: — Маҳмуджон, сиз шу қадар тиниқ севмоқдасизки, беихтиёр менинг ҳам севгим келяпти, — дебди.

Ичи тўла армон, қиз болани ўзига бўйсундирмоқ учун инсон албатта ундан муччи олиши шартми, шарт эмасми, деган саволга «катта мутахассислардан» ҳам тузук-қуруқ жавоб ололмаётган бир киши, курсимиз оқсоқоли, комиссар ва бало-баттар унвонлар эгаси Маҳмуд аканинг бўлса тоза жаҳли чиқибди. Азбаройи келиб-келиб шу одам мени масхара қилаётир деб ўйлабди. Масхара қилмаётганига Тоҳир ака илла-базўр ишонтирди, кўп нарсалар ваъда қилиб, ўзининг ўпка касал эканига, силдан одамлар кўп ўлаётганига, демакки, мен ҳам ичларингда омонатман дегандай қилиб, бир илож билан калтакдан қутулиб қолди. Бўлмаса «контужен»га ишониб бўлади дейсизми?

Мен ўйлар эдимки, бу офтобрўда ҳамма Маринани севади, аммо ўзларини чалғитиш учун бошқаларга севгичалар изҳор қилишади.

Маринанинг бори ҳамма нарсаси, ўзи гўзал, уни суймаган, жуда бўлмаганда бир термулмаган, маҳлиё бўлмаган одамнинг ўзи йўқ. У ҳеч қачон қаримайди, ҳуснига доғ ҳам, ажин ҳам тушмайди, у адашиб, биз каби бадбахтлар ичида юрибди, холос. У ҳеч кимдан даккиям эиштмайди, ўзиям ҳамма нарсани биледи. Билмаган, англамаган илмиям қолмаган.

Факультет комсорги Дилшод — силлиққина, қора сулувдан келган, сочи орасидан парқ очиб сипогина юрувчи, ясама маданиятли, аммо ҳеч бир нарсага аралашмагувчи йигитгина ботиниб унга пахта териб бера олади, фартуғини уялмасдан тарозигача опкела олади. Уялмасдан дейишга сабаб — у катта бўлиши лозим бўлган йигит, аллақадёқдаги бир қизлар билан ўралашиш, кўнгил бериш, булар унга жудаям ҳалал берувчи хатти-ҳаракатлар ҳисобланади. Жаноб партияга аъзоликка номзод бўлган, бу дегани омма орасида нуфузли универсиада қолиби бўлган боксчидан кўра жиддийроқ таассурот қолдиради. Шунга яраша у жиддий бўлиши керак. Севги-певги деганлари ўткинчи, ножиддий бир нарса, унга боғланиб қолсанг, порлоқ келажак хароб

бўлади. У ана шу харобликдан қўрқади, айна дамда бу дунёнинг англаб бўлмас Марина каби жозибаси ҳам борки, бундан ҳам кечиб юбориш учун жуда катта магонат талаб этилади фуқародан. Индалло-сини айтганда, боринги, уни Дилшод севди ҳам дейлик чинакамига, нима қипти, ёмонми, партия низомларида шу таъқиқланибдими. Шундайликка шундайку-я, аммо эҳтиёт бўлган маъқул-да. Дилшод-бек шу туфайли эҳтиётроқ бўлиб севмоқни афзал билади.

Байрам эса...

Байрам кўп нарсани издан чиқарди.

Байрам бўлгач, ичилади. Ахир студент ҳам одам. Қорин домла бунни яхши англайди, бинойидай ақли етган, бир эркинлик берай, фақат ўзим ичгунча шу ота-онасидан, иссиқ ўрнидан узоқда юрган нотавонлар ҳам бирров чечилиб-ййрасин, деган.

Ана шу кўнгил бўшлиги ўз бошига кулфат бўлишини тасаввур қилмаган, албатта. Акс ҳолда...

Ўша кунлари денг, учта барак ўртасида кўчиб юрувчи қўчма қизил байроқ ҳам бизнинг баракка келган. Худо билсин, анави Муяссар-трактор ва иккита пахта ташигич гигантларнинг хизмати бу, чунки шуларнинг тергани бир ёқ, қолган юз йигирма кишиники бир ёқ, қўйиб бераверсанг шу учови бошқалардан ҳам кўпроқ териши мумкин, анави ўғлонларники тўхмати эканини айтдик, лекин Муяссар тракторимизники ҳақиқий, ҳеч алдам-қалдами йўқ. Яна айтиб қўяй: бургадан сал каттароқ гавдаси билан, балки Синчалак атаса бўлур эди, яхшиси биз бургага менгзаб қўяқолайлик, кўрганлар ҳазиллигини тушунар, маломат қилишмас. Ўша кунини норма бажарганлар эртарақ келиб ювинишар, бизга ўхшаб кечроқ келганлар ҳам бош-мошимизни ювиб олардик.

Қизиги гирт даштнинг ўртасида, нақ барагимизнинг тумшуғида бир шланга ётарди, шлангадан денг илмилик сув отилиб ётарди. Қаерга уланган бу, нега илмилик сув — бунни биров изоҳлаб беролмайди, яхши томони шу эдики, эрталаб биз жирканмай юз-қўл ювамиз, кечда баъзан бош ювамиз, қизлар ҳам шу. Аммо унинг қадрига етмай-миз, шу сабаб унинг учини буклаб сим ила ўраб қўйишга эриниб шундоқ ташлаб қўямиз, оқибат шу бўлдики, шлангадан чиқиб ётган сув охири ҳовузга айланди ва биз ҳовуз оралаб сувга боролмай қолдик. Буг кўтарилиб алламбало бўлиб ётар, унга бораман деган кимса балчиққа ботиб қолиши хавфи бор эди.

Хуллас, бор эди шунақа нарса, бунни билдингиз, яна айтдикки, қўчма қизил байроқ барагимизнинг манглайида осиглиқ. Қип-қизил, бўрттириб айтамыз: алвондай ёниб ётипти.

Бир беҳининг остидан стол-стул ясаб олганмиз. Аммо бу жойга ўтирувчи даъвогарлар шу қадар кўпки, эртароқ келиб орқангни қуйиб олмасанг, бемалол жойдан қуруқ қоласан. Қуриган хас-хашак устига чўнқайиб овқат ичишингга тўғри келади ўшанда. Байрам кунини энди шундай қилиб ўтирсанг, жуда алам қилади-да.

Беҳига осиглиқ фартуқ ичидан коса-қошиқ, кружкаларни даранглатиб оламиз. Қозон бошига бориб навбатда турамыз. Учта катта самовар ҳам шу ерда қайнаб ётади, чой қуйиб олишда тўкилавериб, атрофи билчиллаган лойга айланган. Баъзиларимиз қўлларимизга икки-уч идиш олиб егулик тегишимизни кўпроқ ундиришга интиламиз. Ҳолбуки у косалар асли кетиб қолган биродарларга тааллуқли. Ошпаз ҳам анойи эмас, коса-товоқларни ранг-бошидан, сири учган жойларидан жуда таниб қолган. Ҳолмуродга десангиз, Тоживойнинг косаси-ку, дейди кўзини лўқ қилиб, гап қайтариб бўлмайдди, биласиз, бу биёбонларда ошпазлик ҳам ўзига яраша мансаб, у кимнингдир эркаси, ҳадеганда бетига сапчиб панд еб қолишинг мумкин, беихтиёр ён берасан, худди Ҳолмурод марҳум бўлиб кетган-у, унинг ўрнига бир чўқим ош ейишга ҳаққинг йўқдек.

Шунақа изза қилишади-да булар.

Домла шу кунини аввал юқори курс талабалари, сўнг биз билан шахсан ўзи «юз-юз» чўқиштириб чиқди, бу бизда улкан ғурур ва ўша вақт таъбири билан айтганда «зўр мамнуният туйғуларини уйғотди».

«Зўр мамнуният туйғулари уйғониши» баробарида йигитлардан баъзиларининг кайфи ошиб қолаверди. Одатдагича шу кунини ҳам базм уюштирилди. Юқори курс йигитлари пишиқ чиқишди. Аччиққина совуқда турсичанг чиқиб олиб уч йигит беп-олти қўшиқ куйлашди, шунақа оҳангда куйлашдики, уларни лўлилар деб тасаввур қилдик. Лўличасига зап куйлашди. Кейин бири чиқиб олиб қанордай китобни ёйиб ўтириб олди, кимдир уни буюк ёзувчи даражасига етган ичимиздаги кўз илғамас гений дея таништирди, у рўмондан боб ўқиши керак экан, китобнинг у ёғини титди, бу ёғини титди, ярим соат ўтгач, энг мазмундор жойидан ўқиди: «У энди барча аламларини меҳнатдан оларди». Кейин «диктир» эълон қилдики, ўзи рўмон бор-йўғи шу бир жумладан иборат, аҳамиятли жиҳати шунда эдики, бундоқ сэрмаёно асар ҳали дунёга келмаган.

Куба, Гавай оролларида хизмат кўрсатган артистларнинг кўргазмали чиқишлари. Конференс Асқарали телпакни бостириб олиб, пайтаваси судралиб юрувчи резина этигини тиззасигача чиқариб, буям етмагандек, бўйнига ранги унниқиб кетган фуфайка орасидан зўрға

кўриниб турган капалак нусха галстукни кўндириб олиб абжирлик билан эълон қиляпти:

— Саҳнага трактордан тез терувчи теримчилар чақирилади. Муяс-сархон. Қадам оға, э, йўқ, у киши кассир, Қурдош ака, яна Абсалом ака. Уларни табриклаш учун Абдуқорин, кечирасилар. Абдуқаюм, оббо Абдуқаюмов домла, кино фанлари номзоди — саҳнага, марҳамат, ура! Ура, ўртоқлар! Ура, ҳа, жон борича бўкирингиз! Акс ҳолда байрам байрамдек бўлмагай!

Қорин домлаям қизишиб турган экан, шу гал жаҳди чиқмади, аксинча жигар жигарга қаттиқ гапиргандек, конференсга:

— Ўл! — деди. Тамом. Шу билан ҳамма муносабатлар тушунарли бўлди ва вазият кулгига қараб оғиши осон кечди, умумий кайфиятга заҳа етмади. Трактордан баттар уч теримчига вимпель, ўн сўмдан пул мукофотлари топширилар экан, рубобда, тантанали куй янграр, кўчма қизил байроқ каттакон баллоннинг олови ва қора курумлари узра елпиниб турди. Уни чойчи Шурик елпирди.

— Шурик, — дея қичқирди Шоир, — байроқни ёқиб юбора қолайлик, энг катта байрам шу аслида. Давай, ташлавор оловга!

Шуриқнинг ҳам баданида бир қамчи бор, оловга бир текизиб олди байроқни. Байроқнинг учи куйди. Бу ёмон гап эди. Турган битгани, кам деганда жиҳоят, бу жиноят учун нафақат Қорин домла, бутун бошли факультет йўқ бўлиб кетиши мумкин эди.

Байроқ дарров ичкарига опкириб кетилди. Базмга якун ясалди.

— Ўлларинг, моллар! — деди Қорин ака. — Санларни одам ўрнида кўриб сийласанг, эшак бўлиб тепасанлар!

Умумий ҳолат талабига, эҳтиёжига кўра ҳануз байрам давом этиши керак. Комсорг аллақайга гум бўлган, комиссар Қорин домланинг ортидан оёғи чалишиб зўрға эргашиб юрибди. Қуйи курс қизлари ўзларича сюрприз қилиб катталарни қутламоқчи, рубоб куйига ўйинга тушиб бермоқчи, кимлардир давра баҳона шеър, баҳру-байт ила қалблари тўла муҳаббатни изҳор этиш тараддудида. Оқ, оппоқ либослар кийиб олганлари, яна бир саҳна асарлар кўрсатишга ҳозирланаётгани қайси.

— Маҳмуд ака, айтинг домлага, — дейди қизлар, озгина байрам қилайлик, қанча кутдик бу байрамни, энди битта аҳмоқни деб ҳамма ўйин - кулгудан маҳрум бўлиши керакми?

Комиссар ҳамон домлага эргашади. Охири домлани тутиб олгач, секин чеккага опчиқиб сўрайди:

— Аммо узр-а, домла, мисол, бир қиз айтди, севган қизингни

ўпиб олсанг, уям сени севади, ўша заҳоти севиб бошлайди, деб. Мен унча ишонқирамадим. Сиз... узр аммо, домла.

— Ўл, чучмал, гўсаламисан, ман сани бола-чақали деб юраман, ўпишдан гапирасан.

— Энди, домла, дардим бор-да.

— Манинг давримда ўпиш йўғийди. Энди чиқди бу иш. Наварали бўлдик. Кеннойингни ҳалигача ўпмаганимга пушаймонман.

— Йўғ-э, ростдан-а, оббо, домлажон-э, — дея хурсанд бўлди комиссар. — Яхши қигансиз ўпмай, аммо яхши қигансиз.

— Намунча тиранглайсан, ў, комиссар, анави шоирингни тийиб қўйсанг бўларди, эртага, билиб қўй, ҳозирги қилиги учун санам, манам бошимизминан жавоб берамиз. Аҳмоқ экан бунинг! Фирт аҳмоқ экан. Шонли коммунистик партиянинг анақасига тил текизвотти. Кўрдинг-ку. Ҳайдаттираман. Лично ўзим ҳайдаб, изини қуритиб юбораман.

— Яхши, домла ҳайдаймиз, жа-а ҳаддидан ошди, ҳеч ким ҳайдамасаям икковимиз ҳайдаймиз. Жуда... қаранг, аммо сизга раҳмат, — деди комиссар орқага тисланиб узоқлашаркан.

Қайта-қайта раҳмат айтиб йўқ бўлди. Тўғри Дилоромнинг ёнига борди.

— Бекорчи гапни айтибсиз, Дилором, — деди. — Сиз ўпишни биринчи ўринга қўясиз. Бу бўлмайди. Тўғри келмайди. Одамлар тарихда ўпишмай яшаган, билдингиз?

— Ҳўп, Маҳмуд ака, мен нотўғри гапирган бўлсам узр. Айтдим-қўйдим-да, ҳазил эди. Тавба қилдим, — дея юзини бурди Дилором.

— Сиз-ку, сиз ҳазил қилмадингиз, жиддий гап айтдингиз, бир балони биласиз. Аммо-чи, аммо моҳият-этибори билан олиб қарганда-чи, Дилором, мен шу нарсани нотўғри деб ҳисоблайман. Нега денг, нега? Чунки, қаранг, мисол лично Қорин домлаям...

— Уф-ф, бас қилсангиз-чи, Маҳмуд ака, ким сизга бировни ўп деб айтди. Бекорчи гапни айтибди ўша. Билганингиздан қолманг. Ҳеч кимни ўпманг. Тамом-вассалом. Жинними? Бирам ёпишиб олади-ей.

Дилором тўнини тескари кийишга тушди.

— Аммо-лекин қайтиб келаман, бу нарсани доказат қиберасиз, узр-а, узр, мастлик — ростлик, хўпми, келаман.

Жалол деганимиз, у — агрессор, қип-қизил безори. Маҳмуд-пахмудларни комиссарлигига қарамай бир чақага олмайди. Безрайиб тургани-турган. Қизиғи шундаки, уни безрайитириб қўйиб Ситорайи тузуккина, бир ўйнинг гули бўлгулик қиз кафтига қўйиб авайлайди,

яхши кўргандан яхши кўрадики, комиссаримизга бир олам жумбоқ бу. Ўйлаб қуядики, баъзан Дилором айтгани каби бир марта обитобини келтириб туриб ўпиб олган чиқар. Бўлмаса бунчалик... Йўқ, Дилором билиб гапиради, билмаса бундай демас эди. Мен унга ёш боламидим, масхара қилса.

Ўзидан сўрасам-чи Жалолнинг. Акаси раҳматли билан бирга хизмат қилувдим. Акаси тилла йигит эди. Ўлганда ёнида эдим. Буни ўзи-ям билади. Ҳозир самоварчи Шурикнинг хонасида бўлса керак ҳойнаҳой.

Чойчи Шурикни ташқарига чиқариб юбориб Жалол, завхоз Мадамин, Ситора ва қўқонгул Мадина ўтиришган экан. Комиссарларча бостириб кириб борди. Нега келдинг, дегандек безрайиб тураберишди. Ҳатто қизлар ҳам келинг, Маҳмуд ака, деб қўйишмади йўлигаям.

— Ҳо, байрамми, — деди Маҳмуд ака. Лекин бошқа нарса демоқчи эди. Илтифот кўрмагач, ўзини камситилгандек ҳис қилди ва оғзидан ушбу сўз чиқди.

— Нима, байрам фақат сеникими? — деди Жалол.

— Жалол, ука, ҳозир уришиб қоламиз, таёқ ейсан!

— Манми? — деди Жалол.

— Худди сан, — деди унга монанд Маҳмуд ака. — Санга ўхшаган тагин ўнтасини мана шу нимжон қўлларим билан буклаб тиқиб юбораман, билдингми? Бу ёққа чиқ!

Қизлар чий-чийлашди. Мадамин уриш чиқмасин, деб ҳай-ҳайлашга тушди. Лекин комиссаримиз Жалолни наранинг биринчи қаватида ўтирган ўрнидан шундай енгиллик билан суғуриб олдики, Жалол вазнининг бу қадар енгиллигидан эҳтимол ўзи-ям ҳайрон қолгандир, ўртадаги овқат, ароғу газару пиёлалар ҳар ёнга учди ва синди.

— Ташқарига чиқ, олипта, қизларнинг олдида жўжахўрозлик қилавермасдан, — деди унинг кўзларига тик қараб комиссар.

Жалол Худодан қайтган йигит. Столдан ерга учиб тушган ошпичоқни олишга уринди. Ситора пичоқни тез олиб матраснинг тагига тикди, комиссарга ялина бошлади кетинг, деб. Бўлмаса сизни ўлдириб қўяди бу, деди.

— Мени-я! Шу-я! — деди Маҳмуд ака тамом ҳушёр тортиб. — Менинг кимлигимни биласан-а, Жалол? — деди бир оз юмшоқ оҳанда. — Ақанг Азимжоннинг қўлимда жон берганини биласан. Кийимларини, альбомини уйингга обориб берганман. Тирранча эдинг унда, ҳозирам тирранчасан. Шуни бил: сен худобезорисан, тамом, мени кўрқитолмайсан!

Жалол Мадаминга тутқич бермай ўшқирарди. «Ўлдираман! Ўлдираман!» — дерди пишқириб.

— Қўлингдан келмайди, — деди комиссар, ўзини хотиржам кўрсатиб, бироқ тамоман қони қайнаб.

Жалол Мадаминнинг қўлидан ситилиб чиқолмай оёғини бир узатди. Комиссарнинг биқинига ўхшатиб тепди.

— Қўйвор! — деди Мадаминга комиссар. — Қўй, дедим! — Шу даражада важоҳат билан ўшқирдики, Мадамин беихтиёр қўйиб юборганини билмай қолди тутқунни. Қўйган заҳоти Жалол ҳам ипидан узилган итдай тирмашмоқчи бўлган эди, комиссар унинг қўлини десантчиларга хос эпчиллик билан қайириб ерга ётқизиб олди ва ташланиб унинг кўкрагига тизза қўйди. Эзиб, ўзи чамаладики, камида бир ҳўкизнинг оғирлиги билан босди. Қўйиб юборгандан сўнг ҳам Жалол ўрнидан туравермади. Қўлини ҳам қаттиқ қайиргани ҳолда. қовурғасини синдириб юбордим деб ўйлади. Аммо жаҳл устида тишини тишига шундоқ қаттиқ босиб турибдики, беихтиёр олд тиши синиб кетганини сезд.

Жалолнинг бошида ҳамшира билан Ситора ўтириб чиқди. «Ўламан!» деди у. Ситора баттар бағрига босди. Маҳмуд акамиз бўлса баракка кириб ўз ўрнида кийим-бошини ҳар ёнга итқитар экан. ўкраб йиғлаб юборди. На бўлғай, ёнига энг кўнгилсоз одами — командирниям йўлатмади.

— Вой хунаса! — дея полни гурсиллатиб муштлар эди у. Кейин тура-тура уфф тортиб юбориб, бесабрлик билан Жалолни сўяман деб нарадан ирғиб тушарди.

Жалолнинг олдига бориб, унинг ўзига келмай ётганини кўриб: «Тфу, сволоч!» дея тагин қайтиб келарди. Алами қонмаганидан на ётишини, на туришини биларди, чамаси Жалолни бурда-бурда гўшт қилиб ташламагунча тинчимоқчи эмасди.

Комсорг қай гўргадир йўқолган, штабга кириб Шоирнинг устидан рапорт ёзишга чоғланган Қорин домляям шошиб чиқиб комиссарни босишга уринди. Аммо комиссар унияж жеркиб итариб ташлади.

Домла ўйлаб қолди: бу масалаям жиддийга ўхшайди. Тавба, контужен деганлари шунақа — босар-тусарини билмай қоларкан-да. Шоирниқидан буники ошиб тушди-ку.

Ташқарида, ўламан деб липиллаб турган гулхан атрофида беш-олти йигит-қиз дунё билан ишлари йўқ, шеър ўқибми, гурунғ қилибми ўтиришибди. На бировнинг кўзига тик боқади, на шовқин кўтаради, на бир нарса даъво қилади булар...

Бироқ сал нарида, қоронғуда оғир этикнинг дурсиллашига монанд «хув-хув!» дея шоир ёки шоирбаччалардан бири шеър ўқиётир. Бора-бора унинг овози сўнади.

Яна лоток бўйида бевоши йигитларнинг дам-бадам қарсиллаб кулганлари кулоққа чалинадики, бу байрам ҳар кимга ҳар йўсин кайфият улашиганидан дарак беради.

Тун алламахал бўлди. Движок ўчди. Ёввойи товушларнинг ҳам уни эшитилмай қолди. Ташқарида командир гўнғирлаб ивирсийди. Шу кеч анави камгап мелисага-да тиним бўлмади. Фонарини ёққан кўйи у бурчакка борди, бу бурчакка, охири ҳафсаласи пир бўлди чоғи, қизлар ила давра қурмиш, эҳтимол аллақачон тун алласига берилиб уйқуга чўмиш ҳамширани қидирмоққа тутинди...

Номозшом кўнгилга кўтир жомашов. Тун эса... Ҳа, бу узун тунни узок вақт эслайдилар. Бу тун Шоирнинг, Маҳмуд аканинг, малаксиймо Маринанинг кўнгилларида-да инқилоб ясаган тун бўлди. Ва галат таассуротлар, галат битиклар ила қалбларга муҳр босди. Ўз муддаосига етишгач, пардалари йиртила-йиртила саккизинчи ноябрга қараб оға тушди.

Шоир ҳамон ухламаган эди. Уйқуси келмагани ёхуд шеър ахтаргани учунмас. Алвон тусли байроқни гулханга ташламоқ каби бир қалтис даъват эгаси бўлиб қолгани ваҳмидан ҳам эмас. Шундоқ, тун кўйида домлага тушунтирмоқчи бўлган гапларини роса эзиб ўйлай-ўйлай чарчади. Домла, ўзингиз тушунарсииз, камина шоирликни ҳавас қиламан. Машраб бўламан девдим, ўлишимга бир баҳя қолди. Шуриikka айтмоқчийдимки, жўра, ука, байроқ ҳам олов рангида, олов байроқ тусида, икковининг ранги оталаримиз, аждодларимиз қони сингари қип-қизил, келинг, энди шу улуғ кунда ўлик ва тирик қонлар бир-бирига қоришиб кетсин. Шундай демоқчийдим. Буёғи, ўзингиз рухсат этдингиз, ичимизда пича градус бор, ҳар нарсани гапиртиради, соғ бўлсак индамас эдик, домлажон. Хўп деяқолинг, ўлиб қоппиз. Ёмон ўлиб қоппиз.

Шоир ўлақолса бундай демайди. Домланинг нимасигаям хушомад қилсин. Билим, билим у ёқда турсин, тузук саводнинг ўзи борми? Қорнидан бўлак ҳеч вақоси йўқ. Шу туфайли таъзим қилсинми. Эви билан-да ҳар нарса.

Бироқ... ҳайдаттираман, деди домла. Ундаям ғурур бор. Жуда ғурур бўлмагандаям, сиёсий томонини айтинг. Энди бу куйган байроқни нима деб изоҳласин, яхшиси менга ё Шуриikka тўнкаб кўяқолади. Шуриикдан кўра менга хавф кўпроқ.

Камбағалнинг боласи экани, ана-мана буюк шоирларга етақа асарлар ёза бошлагани, ҳадемай ўқиш ҳам тугайди, қаергадир, балки Тошкентда бирор жойга кириб ишлаш иштиёқи, китоб чоп эттириш, турли мақтовлар, унвонлар... булар бир-бир кўз ўнгидан ўтаверди, ўтаверди ва тавба, деди. Юрагига сиғдира олмади. Бора сола кўрпага буркангиси келди. Бари бир уйқуси келмайди. Уйқуси келмасаям кўрпа билан ваҳми, хаёлни жиловлашга интилади.

Баракнинг сўнгроғи, кўримсизроқ, яъни кўзга ташланмайроқ тургувчи каравотига гугурт чақа-чақа кирза этикларга туртила-туртила етишиди. Етиб «эшиги» — одеялни кўтариши ҳамон қизнинг чўчиб ҳаяжонлангани эшитилди. Шоир қотди-қолди. Бу шаршарадек эҳтиросли товушнинг эгаси ким бўлди экан, тавба. Нега энди, шундан ҳам кўрқиш керакми. У аввал гугурт чақди, сўнг дарров пардани кўтарди: Маринанинг чақноқ, мовий кўзлари ялтираб, эҳтимол, товланиб кетди. Сочлари, ҳа, ўша, талаба элининг жон бўғинларигача бўшаштириб юборгувчи, эҳтиросларга кўмиб юборгувчи олам-жаҳон тилласочлар — улар-да товлана етди. Ҳайкалдай қотганидан унинг қошида яна кимдир борлигини, бу кеча чиндан-да инқилоб кечаси эканига ишоналмай бармоқларини гугурт олови куйдириб юборгунча англаёлмай турди. Кейин дарҳол иккинчи чўпни чақди.

— Шоир девомман, — дея ижирғаниб, товушсиз, бақириқсиз ўшқирди Дилшод. — Бирпас кутиб тургин, биза ҳозир... жон дўстим. Хўп де, шарманда қилма!..

Шоир шарманда қилиш ҳақидамас, дунё латофатининг асл тим-соли бу даражадаги хароб гўшага кириб хароб бўлиб ётгани ростми ё тушими — шу ҳақида ўйларди.

Ташқарига чиқиб ўзини тутди. Мелисага айтсамми, деб ўйлади. Хоҳламади. Сўкинди. Айланиб келиб тагин баракка кирди. Нега энди менинг каравотимда... Нега? Бораётиб бошқа ёққа бурилди. Тошпўлатни топди. Ёнингдан жой бер демоқчи эди. Аммо у кайф экан. Ётибди — бошда телпак, жун шарфни ўраб, кенг фуфайкага ўралиб, этикниям ечмай. Бироқ, негадир турсикчанг...

Бугун ҳаммани Худо урибди ўзи, деди ўзича. Тепада қизларнинг бири қўйиб, бири олиб кимнидир гийбат қилаётгани, сўнгра тинимсиз кулишлари эшитилиб турибди.

Эшик тарафад ҳамон комиссарнинг сўйиш, ўлдириш иштиёқидиг оташин қичқириги, баралла сўкиши худди касал одамнинг доимий инграшидай ҳаммага кўникиш туйғусини туғдириб бўлган, қич-

қириқ ортидан бир талай хурраклар ҳам баравар симфоник куй мақомида янграб ётибди.

Кўп ўтмади. Дилшод таниқарига чиқди. Шоирни чақирди. Илтифотсизгина кечирим сўради.

— Ничево, — деди. — Эртага ўзим сани ҳимоя қиламан. Келишидиг-а, фақат биза ҳақимизда, тсс... Хўпми, оғайнижон?

Шоир тўла англаб бўлмайдиган бир оҳангда:

— Нимага... — деганича қолаверди. Дилшод тез-тез юрганча лоток томонга айланиб кўздан ғойиб бўлди.

Эртаси баракни ҳеч ким уйғотмади. Уйғотадиган зотлар-да чошгоҳ қадар сасиб ухлади.

Бир замонлар чой ичмоққа команда бўлди. Чой ичилиб бирин-бирин темир идишлар шақир-шуқур йиғиштириларкан, кузнинг тафтсиз кўёши пешонадан уриб турар, домла чиқиб уйқуга тўймаган, бироқ шишиб кетган кўзларини лўқ қилиб, бугун линейка бўлмаслигини, ҳамма далага жўнайвериши кераклигини айтди, командир қадимги мубоширлар сингари буни оммага қичқариб рус ва ўзбек тилларида етказди.

Гужумлардай бўлиқ ва думалоқ шакл олиб ўсиб ётган тутзорлар аро йўналган оқим ортидан командир югургилаб етиб олди ва Шоирни чақирди.

— Комиссар икковингни штабга чақиряпти домла!

Шоирнинг юраги шиф этди.

Одам ўлдиришдан ҳам ортиқроқ жиноятни ҳамма билиб қўйганидан уялган каби «секинроқ гапирсанг ўласанми?» дегандек, секин, зўрға, боз устига тепадан туриб қайрилди. Бу қайрилиш «нима гап ўзи?» деган маънони англатиши лозим эди Шоирнинг наздида. Ўзиям қаторнинг бошида пода олдига тушган серкадек шитоб ила кетаётган экан. Облон ўсал бўлди. Ичидан буткул эзилиб тушди.

Командирнинг чуқур ботган кўзларидан бирор нима англаш маҳол. Аммо унинг иршайиши яхшилик аломати эмасди. Бу истехзо аллақачон комфирқа аъзолигига қабул қилинган, лекин шу туфайли ҳам Шоир ва унинг бир талай шериклари томонидан масхарага дучор бўлган командирнинг пайтини топиб, айнан нишонга олиб берган жавоби эди. Бироқ Шоир бу ҳақда ўйлагани йўқ, қандоқ бўлмасин вазиятдан қутулиш талвасасига тушди. Командир агар уни қутқараман деса, уни чўлп этиб ўпиб олишга, буям гапми энди, хизматкори бўлишгаям тайёр эди.

Шоир секин сафдан чиқди. Командир сафни ёнлаб келаверди. Шоир тураверди.

— Раҳмон ака, Дилшод ҳеч гап бўлмайди, деб эди-ку, — деди командир то унинг қошига довури келгач.

— Пожалиста, гаплашинглар. Шахсан деканнинг ўзи бўлади. Университет парткомигаям етибди бу гап. Уям келади ё бўлмасам жавобини кутади бу ишнинг.

Оёқларида жон қолмади Шоирнинг.

Жонсиз оёқлар ила баракка қараб судралди. Командирдан нажот сўрагиси келди. Лекин командир уни очиқ тусда истеҳзо билан кузатар экан:

— Ҳайдаймиз деса, қаршилиқ қилманг, — деди.

Шоир ялт этиб ўгирилди.

— Бундан баттаридан Худо сақласин, — деди тагин командир, қув кўзларини тик қадаб. — Ҳўп, омад сизга, Шоир.

Шоирнинг ичида қаршилиқ пайдо бўлди. Булар бариси майда одамлар, жудаям майда, бинобарин буюк орзулар қилишга, буюк истиқболни қарши олишгаям ярамайди. Шоир яна ўйладики, ўша кунлар бари бир келади, келмай иложи йўқ, буни бировга айтиб ҳам бўлмайди, аммо мана бунақа одамлар ўшанда яшашга ҳақли бўлмасликлари керак. Лекин афсуски ўшандаям шулар эгалик қилса керак ҳаммаёққа, ўшандаям менга ўхшатанлар масхара бўламиз.

Ҳайт! Аммо келади у кунлар!

Баракка етгунча ўзининг кўнглини ўзи кўтариб, гўнғирлаб шеърлар ўқиб борди. Барак қошига боргач ҳар куни кўзи тушаверишди пишиб кетган байроқнинг ўрни бўшлигини кўриб бўшашди. Сабил қолиб кетмасмиди шу матоҳ! Негаям аралашдим! Тилим кесилса рози эдим!

Чинданам тили кесилмоқлигига рози эди.

Штабга киргач, куйган байроқни ёзиб қўйиб шумшайиб ўтирганларни кўриб яна бўшашди.

Унинг саломига алик ҳам олмади домла.

— Саниям, саниям, саниям анави трактор қизимга қовуриб едирса, а. едирса, ўшанда савоб бўлади. — Домла самоварчини, Шоирни ва комиссарни нуқиб кўрсатди.

Шоир комиссарнинг ҳам шу ерда бош эгиб турганини кўриб лол бўлди. Балки уям қилмиши учун жавоб бераётгандир. Расво бўлди ҳаммаси. Тинчгина кетаётувди-я ишимиз.

Комсорг бирдан бошини тик кўтариб домлага қаради.

— Ман буни кафилликка олдим, жавоб бераман ҳаммасига, ком-

сорг оталиққа олди. Кейин бундан иш чиқмаса, бошқача чора кўришингизга розиман.

Шундай дея у Шоирни кўрсатди.

Шоирнинг ҳам юриши тўхтаб қолаёзган томирларига жон ингандек бўлди. Бирданига тетикланди. Минг гапни ўйлаб, қулайини тополмай, ич-этини еб ўтирган эди.

Домла кутилмаганда комиссарга амнистия эълон қилди. Лекин шарт қўйди:

— Обедда декан билан партком келади, ўшангача байроқ чиройли бўлиб жойида турсин. Анақа, ўртоқ политбюро аъзоларидан бири тагин анақа бўпти, деб эшитдик. Агар траур қилишга тўғри келса, байроқни уч кунгачайин анақа қилишга тўғри келади. Тўғри тушунларинг, бу обшем серёзний масала. Ўшанга... тушундиларинг-а, гап нимада?

Ҳамма бараварига «тушундик» деди.

Кейин комиссарга тикилиб уқтирди: Жалол санга даъво қилмади. Эркақчасига гаплашиб олдук, силаям индамаларинг, деди манга. Буни инобатга оламиз. Бўлмаса нақд... кетган эдинг.

— Байроқни-ку бир илож қилармиз, — деди комиссар ҳам мағлуб оҳангда. — Жалолнинг ўзиям тинч юрсин. Тирик қолганига хурсанд бўлсин.

— Уни ўлдириб сиз тирик юрармидингиз? — деди домла зардаси қайнаб.

— Айтдим-да, ўзи тинч юрса бўлгани. Мен ундан бошқа нарсани сўрамоқчийдим. У бўлса, сапсем... бошқача тушунди.

— Ўпсам майлими, қизларни қанақа ўпади, сўнг нима бўлади, демоқчи бўгансан-да?

Комиссар бирдан сесканди ва домлага жиддий тикилди. Домла комиссарнинг ўкрайтганини кўриб суюқ гап қилганига иқроп бўлди чамаси, тўпланганларга олазарак қараб чиқди-да:

— Қани, марш далага! — деб юборди.

Ташқарида мелисага булар авф этилганини тушунтирди.

Кеча гуноҳга ботганларнинг ҳаммаси эгатлар оралаб пилладек шитирланиб, гап-сўзсиз, бир алпозда термоқ ва шунга овунмоқ илинжида, тезроқ кечаги гаплар туш каби эсдан чиқиб кетишини хоҳлар эдилар.

Ўзи баъзан ҳайрон бўласан: тунда бошқача, кундузи бошқачароқ бўладими дейсан одам. Ҳозир буларга термулиб кечаги, оқшомдаги завқ-шавққа тўла, жиннилик қилишни ҳамма нарсадан устун кўювчи йигит-қизлар ўшалар эканига бир зум ишонмай қоласан.

Сулувлар сарвари Марина-чи?

Уям бир чеккада гимирсиб юрибди. Ҳамон сочи товланади. Баданига хиппа ёпишган оппоқ водазкази, қип-қизил шими ҳамон ярашиб, ҳамон гўзал кўрсатиб турибди. Ҳамон у бегуноҳдай, безаволдай.

Эҳ, шоирларнинг зўри уни қайта-қайта шеърга солган эли-я. Бу шеърый сатрларни биз фақирлар ҳам такрорлаб, ёнимиздаги фариштани таърифлаб турар эдик. Дунёи дунимизни парчаладинг, Марина!

Эҳтимол, фаришта бошиқа шоирнинг ақидасига омин қилган чиқар!

Қисмат майин ичдим: аччиқ ва тахир.

Туйдим эҳтироснинг самовий кучин.

Одамзот дунёда яшамас ахир,

Фақат иродасин синамоқ учун!

Балки тасаввуримиздагича чидам, саботнинг ўзи йўқдир унда. Балки...

Командир комиссарни кутиб турган экан. Эски дўстлар дарров четга ўтиб гаплашиб олдилар. Командир эгат ичра қизлар тарафга кетди. Комиссар Шоирнинг ёнига келди.

— Мен аҳмоқми, десам, сиз мендан баттар экансиз-ку, ўртоқ, — деди.

— Э, бир бўлиб қолди-да, ака. Мен куйдирганим йўқ-ку ўша нарсани. Анави маҳмадона қилди-ку. Гапирган мен, тўғри. Лекин куйдирган у-ку.

— Гапирганингизни ҳамма эшитди-да. Шурик бўлса бехосдан оловга тегиб кетди, мен ҳукуматни олқишлаётган эдим деб тураверди. Лекин, ўртоқ, яхши ишлар бўлмади, аммо, тўғрими? Буёғига манавиндай қилиб юриш керак, — деди у муштани сиқиб кўрсатаркан.

Шу пайт комиссарни командир қақриб қолди. Комиссар у билан учрашдию яна Шоирнинг олдига келди.

— Тавба, қизиқ ишлар бўляпти-да, Шоир, — деди. У хурсанд эди. — Байроқни буям тузатмоқчи эмиш. Орқасидан борсаммикан, борсаммикан?

— Нима қиласиз бориб?

Комиссар унга тушунмадингизми, у менгаям-сизгаям яхшилик қилмоқчи-ку? — дегандай қаради. Бироқ шоир бефарқ эди. Комиссар тушунтиргиси келмади ё бундан сирдош чиқмас экан, деб ҳафсаласи пир бўлди шекилли:

— Энди-да, — деб қўяқолди.

Кимгадир ёрилгиси келди бари бир.

Эгатларни кўндалангига кесиб одам излади. Бирор кўнгилга яқин олса бўладиган одамни. Утириб шеригим Кенжанинг бир дона «Астра»-сини алмашиб чекишиб ётсак, бизга рўбарў бўлди. Ердан олиб, ерга солиб тоза масхара қилдик ўзиниям. Сизлардан одамгарчилик чиқмайди, биламан, деди. Одамгарчилик нима, эсон-омон қутулсангиз шунга хурсанд бўлинг, одамгарчиликни одамга қилади-да, сизга қиладими?

Ўзиям кулади. Одамгарчилик чиқмасаям ёмонлик чиқмаслигига кўзи етади. Кўрқмаса бўлади биздан. Кечаги синовли тундан ҳам оқ чиққанмиз. Юртдошлар кечаси даладаги бир чайлада ўзимиз ош уюштирганмиз. Не гап бўлса ўша ерда гаплашиб, не улфатчилик бўлса ўша ерда қилганмиз.

Гуля деган пари хусусида ҳам бир-икки оғиз тўхталмасак бўлмас. Пари зоти-таги бирла Маҳмуд аканинг туманидандир. Сочини ёш қизлар каби икки шох қилиб юришни хуш кўрса керак, аксар ҳолларда шу алфоз кўрганмиз. Шунда у чинданам ёш қизлар мақомида бўладики, ажабланмай ва бўй етган, балки ўтиброқ бораётган қизнинг бу қадар яшариб кетганига ҳайратланасиз. Яна шуниси бор эдики, пари не кийим кийса ярашар эди. Аммо тор жинсида юардики, бу уни тагинда чаққон кўрсатарди. Чуст дегани асли ўзи чаққон маъносида эмиш. Маҳмуд ақамиз ҳам тоза чустийлигини ҳисобга олсак, булар обдон мос тушганлигига иқрор бўлар эдим.

Лекин...

Майли, «лекин» тўғрисида кейинроқ тўхталишни ваъда қилиб парининг таърифида яна озроқ тўхталсак.

Тезоброқ. Лаҳза ичида тўрт-беш бўлмаса-да, икки хил кайфиятда кўрасиз. Жуда таъсирланувчан. Оғзингиздан чиқаётган гапда жузъий хатолик бўлса, майли-да, деб қўяқолмайди, дарров тўғирлаб қўяди, хоҳ хафа бўлинг, хафа бўлманг — фарқи йўқ. Ўзига-да сира сув юқтирмайди. Тагин спортчи. Уқувлигина спортчи. Инстиут қўл тўпи командасининг сардори. Жуда тез югуради. Оққувадан келган, сочлари бир хил сариқ, аниқроғи гунгуртрангга мойил. Бизга ўхшаган оғиркарвонроқ зотлар билан, табиийки, мижози батамом тескари. Йўлимиз кесишмаганиям маъқул дейман бундайлар билан, акс ҳолда бир эснаганинг учун ҳам кўп замонлар маломат эшитиб юрасан.

Майли энди, бу ёғи ортиқча гаплар.

Сиртдан қараганда тезоб, чаққон. Аммо шундайки, бир жозибаси борки, эркалагиси келади одамнинг. Туйқус қўлингизни тишлаб олишидан эҳтиёт бўлганингиз маъқул.

Маҳмуд ака бир ғаройиб зот, шунга етишмаса жони чиқиб кетади. Аммо ҳеч кашф этолмайди қизнинг феълени. Кейинги вақтларда

худди қиз томонга қалит топилгандай ўпмоқ чорасини ахтаради. Бундан ўзга йўл йўқ. Ўпсагина пари таслим бўлади. Хоҳлаган мақомига йўрғалатади.

Лекин негадир, пари раъй қилиб денг, тагин Маҳмуд акага юкланган юмушни бажаришга чоғланиб, ҳеч иккиланмай баракка кетибди.

Бориб байроққа чора топибди десангиз. Учидан бир қисмини қайчида кесиб, қорайган жойини билинтирмай опташлабди. Қирқилган жойини бир энлик қайириб тикиб қўйибди. Яна баъзи чўғ теккан, қорайган жойларига қизил лак сурибди.

Буни қандоқ тушунмоқ керак энди?

Маҳмуд акамнинг юраги орзиқди. Энтикиб кетди. Оёғи ерга тегиб-тегмай учиб юрди. Ниҳоят, мана, Жамолунгма чўққисини забт этишдек машаққатли юмушни адо этгандек голибона ҳаракатлар қиларди. Бефарқлар буни билмайдилар. Кўролмастар куядилар. Улар орасини бузишга ҳаракат қиладилар.

Акамиз учиб-қўнди, учиб-қўнди. Тиллари бийронлашди. Парига бир муддат яқинлашиб букчайган қўйи унинг пахталарини тарозига элтди! У-ку майли, дугоналарининг ҳам ҳосили хирмонга белоғриқсиз етадиган бўлиб қолди. Парининг ўн килоси ўн беш кило, ўн беш кило пахтаси йигирма беш кило бўлиб ҳисобга ёзилверди. Ҳар қалай, комиссар ҳам бир кичкинароқ ҳукумат денг, чоғлана берса бир хил ишлар қўлидан келади.

Аммо шу кунларниям Худо «ҳукумат»га кўп кўрди. Иккови илгариям кўп гувоҳи бўлганимиздек, ошкора жиқиллашишди. Бу сафар Маҳмуд акаям бақира берди. Пари бўлса комиссарнинг нақ сочини юлиб ташлаёзди, важоҳати кучлик эди.

— Шуни билиб қўйинг, — деди пари. — Ҳар хил фиққ гапларни ишлатишдан кўра ўзингизни ўйланг. Лақмалигингиз учун, ҳа, лақма комиссар бўлганингиз учун охир замондаям Гуляни ўполмайсиз. Тошингизни теринг.

Шундан кейингина акамиз мутлақ таслим бўлди. Таслим бўлиш ҳам гапми, тоза шалвираб қолди.

Барбод бўлди ҳаммаси.

Тил қурсин, тил.

«Севиб хато қилдим, севгилим.

Ўлиб хато қилмасман», деб юборди.

Қизлардан бири етказган. Бу аниқ. Дилоромдан кўрди. Сўнг туриб-туриб унинг айтганига ишонгиси келмади. Ахир ўзи ақл ўргатди-ку, — деди. Бунинг тагига етаман, — деб ўйлади.

Лекин билганнинг фойдаси йўқ энди.

Шаҳарда дарсхоналарга кириб, лексия тинглаб чиқиб, кутубхона, ётоқхоналарга шошиб юриб одам бир-бирини тузук синай олмайди, вақтнинг тигизлиги бир-бировини чуқурроқ тушунишга мудом халал бераверади. Пахтада эса истасанг-истамасанг атроф-теварақдагилар ва сен бир хил одамга айланасан, аниқроғи, вақтинча ҳамманинг қисмати бир хил бўлиб туради, фазилатингу қусурларингни ўзинг билиб-билмай намоён этаверасан. Севсанг чинакамига севасан, севилсанг ҳам ростакамига севиласан. Боз устига, бошқаларни билмадим-у, бизнинг ҳамсабоқлар ҳарчанд тоза йигит-қизларлигича қолишди. Буни камина овозни бир парда кўтарибон айтсам-да ярашади. Бошқаларда учраб тургувчи ахлоқий бузғунчиликлар биздаги қирқ уч нафар йигит-қиз ўртасида учрамади. Бўлиши мумкин эди, лекин Маҳмуд акага ўхшаган бир хил «ненормалний»лар бор эдики, чаёндай тирмашиб сўроққа, теровга тутавериб, ёпишавериб гаранг қилиб юборарди.

Ўзи бўлса йиллар давомида бир қизнинг лабидан муччи ололмай армонда ўтди.

Йиллар бизнинг тасаввуримиз ва ҳайратимизни писанд қилмай, яъни биз илғашимиз мумкин бўлган нарсаларни илғаб олишга улгурмай, шамолдай тез ўтдилар. Йиллар шунингдек, ғўрликларимизни синдирди, тарашлади, қарорларимиз, аҳдларимизни-да ўзгартирди. Ўзимиз кутган ва кутилмаган ёқларга сочилиб, лекин аксарият ўзимиз кутмаган қизларга уйландик. Қизларники сал бошқачароқ. Мисол Маҳмуд акани кўпинча қармоғига илдираман деб юрган Муҳаббат деган опамиз ўттиз уч ёшида, яъни ўқиш тугагач салкам олти йилдан кейин эрга чиқибди, аммо дарров ўғил кўрибди. Дилором бўлса, чинданам велосипед тузатаётди муччи олган, ўзидан икки ёш кичик йигитга турмушга чиқди. Бир этак бола туғди.

Гуля паримиз бўлса Шимолга, Қорақалпоғистонлик бир банкда ишлайдиган йигитга хотин бўлди. Бир талай қиз туққанини эшитдик. Ҳайтовур бахтлидир-да десак, ажрашибди деган гап чиқди. Бу Маҳмуд аканинг дуои баъдидандир деб ўйладик. Балки.

Йигитнинг гулини увол қилди-да ахир.

Дарвоқе, «йигитнинг гули» ҳам, исмини эслаёлмайман, қўшнисининг қизини олди. Тўрт ўғил кўрди. Аммо ўша шашти, ўша ғайрати сўнмади. Янаям қизиғи Гуляни ҳануз яхши кўради. Гап салтини у ёққа бурсанг энтикаберади, ўртана беради.

Қиссани ушбу нуқтада тугатиб қўяверсак ҳам ноинсофлик бўлмасди. Лекин баъзи жиҳатлар борки, уларни ақлдан фаромуш қилсак, кўнгилда хижиллик қолади.

Гарчанд ҳар куни кун бўйи белинг оғриб, қўлинг қавариб пахта термаган бўлсанг-да, қарийб уч ой далада сарғайиб юришинг ҳар қандай бардошли инсониям безиллатиб қўяди, унча-мунча нарсага, жумладан эгат оралашга ҳечам юрагинг бетламай қолади. Узлуксиз қорли, ёмғирли кунлар такрорланадики, дунё кўзингга рутубатли кўринади. Фақат еб-ичиб, валақлашиб, кун бўйи китоб ўқиб ётганингда ҳам ўзгаришсиз қолаётган бу ҳаёт қалбингга узлуксиз норозилик уйғотиб боради. У ҳаётни одилона янгилаш чораси йўқ эди. Биз учун ҳам, бошқалар учун ҳам. Тобелик, иқрорликни ёқтирарди дунё.

Уч кун, тўрт кунга рухсат сўраб кетганларнинг бирортаси уйдан қайтиб келмасди. Улар бориб оғирроқ касалга чалинишарди. Ишонмасангиз, шапалоқдек қоғозига термулиб иқрор бўлардингиз. Чин касаллар ва сохта касаллар учинчи ойга бориб буткул теримчи-талабаларнинг баракасини учирди. Бирин-сирин баракдан кириб чиқувчилар сони нари борса ўн бештани ташкил этарди. Домлалар ҳам, тарозибон, кассир, ошпаз, командир, комиссар — барчаси суст, аксар хомуш юришарди.

Республика пахта режасини бажармаган эди.

Республикани ўйлаганлари учунмас, азбаройи бу бемаъни юришлар жонларига тегиб бўлгани учун шундоқ эдилар.

Марина, Гуля, бошқа шақилдоқ қизлар ҳам йўқ. На кулба, на далага файз киритиб турадиган бирор жон йўқ. Ҳамма кетмоқни истарди, холос.

Менинг сал-пал юрагимни илитиб турадиган биргина куч бор. Бу — Дилором. У жудаям иродали қиз. Эркак билан гаплашгандек ҳаётнинг кўп икир-чикирларини батафсил сўзлашсанг бўлади. Кўзларида ҳам нимадир чуқурроқ маънолар яширин, менда шу сирларни аёнлаштиришга қизиқиш бор эди. Аммо уни яхши кўриш мумкинмас. У эгали. У «ўпилган». Демак, кўнгли боғлиқ. Бировга таслим. Мен учун уни оғдиришга интилиш бефойда, мутлақо маънисиз иш.

Ўзи, Маҳмуд аканиям йўлидан адашгирган шу қиз-ку. Маҳмуд ака тимсолида биз ҳаммамиз журъатсиз эдик. Энг журъатли инсон Жалол эди. Жалол учун икки дунё бир қадам, худди шу туфайли унга ҳавас қилолмасдик. Боз устига мана шу журъатсизларнинг ҳаммаси ота-онасининг муштипар, йўталса қўлтигига йўталадиган фарзандлари эди.

Марина кетди. Гуля кетди. Дилором кетдию, қайтиб келди.

— Аслида ҳаммаларингиз Маринани севасизлар, лекин бирортангиз унга тегишишга журъат қилолмайсизлар.

Бу Дилоромнинг тўғри гапи. Бироқ ҳамма тўғри гапни тўғри деб бўлармиди, мисол, Марина Маҳмуд ака ё менга хотин бўлармиди. Асло.

У ўзига ўхшаган чиройли, йўли, қўли очиқ бир йигитга мос. Ўшандаям унинг чин содиқ яшашига умид йўқ. Гапнинг индаллоси шу.

Лекин тагин бир ҳақиқат ҳам борки, Марина бирор шарт қўйиб, ўша шартда ғолиб чиққанга муччи бераман деса, кўпчилигимиз ўзимизни томдан ташлаб юборишга тайёр эдик. Курмағурнинг бошқача латофати бор-да. Дилором бўлса, атайин одамнинг ичини куйдиргиси келади. Бир хаёл мен ҳам ўйлайман: Марина билан шунақа опоқ-чапоқ бўлиб кетсамки, Дилором ичини уриб ётса. Марина бўлса қўярда-қўймай менинг кир-чирларимни ювиб ётса, кўчага отланар бўлсам қабатимга кириб билагимдан ушлаб эркаланиб юрса. Оҳ! Бунга Дилором ўлақолса ишонади. Ўзим ҳам ишонмайман.

Бироқ Николай Гогол узоқ замонлар «Ёшлик шунинг учун ҳам жозибалики, унинг келажаги бор» деб ёзган эди. Марина ва Дилором қарамади деб ўзимизни жувонмарг қилишимиз керакми. Ана, олдимизда гулдай келажак ястаниб ётибди. Биз ҳали бир инсон бўламиз, бир инсон бўламиз, кўролмай куядилар, кўролмаганларнинг кўзини ўямиз.

Нима дедингиз, Маҳмуд ака?

Маҳмуд ака мени ва шеригим Кенжани ўзига яқин олади. Пахтадан кейин сизлар икковларингникига бораман, дейди. Борса борар, пахта қачон тугайди, ҳай, деб юборсак, акам астойдил, опкетмасак бўлмайди. Ҳар ким ўзича шипиллаб уйига жўнаб қолгиси келади ўша кез. Кўнглингга сира меҳмон ботмайди. Буям энди уйига кета қолмай-дими? Кенжа иккаламизга шу гап оғир тушди.

Шаҳарнинг чеккароғида бир инжиқроқ ўрис чолникида ижарада турамыз. Борамиз, автобусдан тушамиз ва квартирага қараб гумдон бўламиз, комиссар уйимизни билмайди, табиий, қолиб кетади. Кетишдан анча бурун Кенжа билан шундай эзгу режа туздик.

Сирасини айтганда ўн беш-йигирма чоғли талаба кетганларнинг — сонда бору, санокда йўқларнинг юқлариниям автобусга ортиб боришга мажбурмыз, кўпчилиги қишлоқларига жуфтакни ростлашганки, шаҳарга етгач, уларнинг юқларини-да ётоқхонага ташиб тайин қилиб қўймоқ зарур.

Бу муаммо ҳам Маҳмуд акадан қочиб қутулиш муаммосидан кам эмас. Ўша орзиқиб кутилган кунлар келди ҳам. Режадаги ишларни амалга оширдик ҳам, бироқ комиссардан қочиб қутулиб бўлмади. Табиийки, нафақат кўрпа-ёстиклар, ўзимиз ҳам бир энлик кирга бурканганмыз. Сочларимиз ҳам ниҳоятда ўсганидан шох ва бутуқлар чи-

қарган, фақат баргламаган, холос. Шуларни саранжом қилиб эртага бирор автобус ё поездга осилиб кетармиз дея кечаси тўшакка чўзилаётсак, комиссар бизни қочоқликда айблай-айблай эшиқдан кириб келиб турибди десангиз.

Худо ураман деса, шунақа усуллар билан ҳам уради одамни. Энди уч-тўрт кунлик таътил ҳам татимайдиган бўлди. Қоронғи қишда олис тоғ йўлида меҳмон еталаб мошин кутиб умримиз ўтади энди.

Ва шундай бўлди ҳам.

Кенжа Нуротаниг Қоратов буржида, мен Оқтов буржида яшаймиз. Орамиз тикка кесиб чиқса етмиш-саксон чақирим чиқар. Катта йўл билан бир-биримизникига бориш шу қадар ўнғайсизки, эрталаб чиқсангиз тушдан сўнг Тошкентга етиб оласиз, бироқ Оқтовдан Қоратов буржигача кечга довури етишингиз амри маҳол. Бунинг устига Тошкентдаги калиш бўйи қор бу ёқларда тиззадан ошар бўлиб ётибди.

Тағин гупиллаб уриб турибди. Шаҳардан поездда Самарқандгача бир оёқда қандоқ тик туриб кетган бўлсак, Самарқанддан туман марказигача ундан-да баттар аҳволда етдик. Нарёғи осонроқ кечди, яъни бизникигача йигирма икки чақирим йўлни пойи-пиёда, қўнжли ва қўнжсиз туфлиларда дилдираб босиб етиб олдик. Бизникида икки кеча тунадик. Меҳмон бизниям, ўзиниям қийин аҳволга солган эдики, шу аҳволда унинг қош-қовоғига қараб ўтириш обдон нашъа қиларди одамга. Учинчи кунни қўзғалиб қайдасан, Қоратов, қайдасан Қўрғон, Қайдасан, Совуқбулоқ дея Кенжаникига йўналдик. Бизнинг совхоздан унинг совхозигача эллик чақирим келар, дам пиёда, дам йўл-йўлакай сал нарироқда юк машиналарига тирмашиб ола-ола совхоз марказига етибмиз. Нарёғи қирқ беш чақирим яна йўл босмоқ керак. Кенжа бемалол сигарет тутата туриб айтдики, бу ёғига ўзи кўпинча яёв кетамиз. Кун иссиғида бўлимнинг юк мошини қатнаб тургич эди. Худо билсин, бу қорда юрмаётган бўлса керак. Секин ҳайдайберамиз энди.

Меҳмон бизникида ёнбошлаб ётиб «тавба қилдим-ей, шу ерларда юриб Тошкентни қандай топиб олгансилар-ей, на йўл, на свет бор, қанақа ҳаёт бу?» дея ёзғирган эди. Мана, бизникидан кўра чандон хуш манзилларни-да томоша қилаётир.

Ўттиз чақиримча йўл юрганимизда нақ дод солаёзди комиссар. Тун оғиб қолган эса-да, атроф ёп-ёруғ — кетаяпмиз меҳмонжонни етаклаб, қоши-қовоғига қараб. Йирик бир қир бор эдики, шундан ошсак, нарёғи яқин қолади, аммо ундан ошиб ўтмоқлик ҳам фирт машаққатнинг ўзгинаси. Симиллаб кечки аёз қулоқларни қотириб, бурунларни чимчилаётир.

Орқадан бир мошиннинг чироғи, сўнг гуриллаб ўзи кўринди. Биз чопиб орқага, сой бўйи — текисликка тушдик. Акс ҳолда олди ўрда машина тўхтаёлмайди, биз ҳам унга илашолмаймиз. Олти оёқли «Зил» мошин, барака топгур тўхтай қолди, чиқиб кўп юрмадик, ер қақшаб музлаб кетган экан, тиқилди-қолди. Бу шўринг қурғурлар шу қоронғи изғирин қишда Жонбулоққа тўйга кетишаётган экан, ҳе бор бўлин-глар, азаматлар, ана, зўр тўйнинг устидан чиқамиз, бориб тезакларда кизиби турган печлар атрофида би-ир меҳмон бўлишсин. Бизниям так-лиф қилишяпти.

«Зил»ни қарийб қирнинг устигача итариб чиқдик, хайриятки, нарёғига, яъни энишга қараб итармасаям ўзи кетди. Шунда комиссар зўр фиғон билан айтдики, афғон тупроғидаям бу азобни кўрмаган эдим, қалай гап, яшашми шуям? Яшаш-да. Яшаш бўлгандаям яп-яшаш, ака. Мана, минглаб одамлар минглаб гектар ерларда, яйловларда тоза майишатни қилиб яшаётир.

Кенжанинг уйи тўйхонадан икки чақирим нарида. Кирмаймиз деб турдик, қарасак бўлмайди, қорин ҳам пиёзнинг лўсти бўлиб кетган, тагин ичимизга сал иссиқ кирар шўрва-пўрва ичиб олсак.

Кенжаникига етдик, донг қотиб ухлаб ётган экан бариси, икки қават кўрпани ёпиниб ечинмай ётдик, тушга довур ухлабмизки, туриб қарасак, новчароқ одамнинг белига келар қор ёғибди. Деразанинг ярмигача кўмиб келган.

Учинчи кун деганда Кенжанинг ён қўшнисиникига меҳмонга чиқа олдик, холос. Валломат киши экан, бир така сўйди, гўштни гоҳ шўрва, гоҳ кулчатой, гоҳ қовурма қилиб бераверди, биз уриб туравердик. Ора-сира вино-пино деган нарсалардан ҳам татинган бўлдик. Аммо ул матоҳнинг заҳираси кўп эмас чоғи, тамшаниб қолавердик.

Қолган икки кунда ҳаво илиб берди. Қор гуртуқлари анча пасая тушди. Бироқ совхоз томонга юрадиган, ярайдиган транспорт йўқ. Куёш ялтираб чиққан кейинги олтинчи куни Нурота совхозига тескари томонга ошиб тушдик. Соядаги қорлар усти қотиб музлаб кетган, тойиниб, сирпаниб юрсанг бўлади, бироқ пишиқ гуртуқлар ҳам борки, бир қадам силжишинг учун бир пуд қорни олдинга суришинг лозим. Неча қир, неча сойлардан ўтгач айтишдики, шу сойнинг адоғи Нурота совхози. Соининг адоғига келсак, ортимиздан иккига, учга-тўртга бўлиб одамлар келишаётир. Кенжа улар ҳам Тошкентга кетадиган талабалар деб тушунтирди. Маҳмуд ака танг қотди. Мен тушунтирдим: қанча олимимиз, профессоримиз, ҳатто бир академикимиз ҳам бор, булар ўқийди, ишлайди, ҳамма сизга ўхшаб Гулянинг кетидан юрибдимми бу дунёда?

Олиша кетамиз.

У айтди: оёғимнинг қон томирлари шишди. Бир операция бўлганман. Ўлай агар, яна операция бўламан шекилли.

Мен айтдим: операция бўлсангиз бўларсиз, лекин ўлмайсиз. Ўлгиси келган одам афғонда тинчгина ўлиб кетарди буйтиб ҳаммани овора қилмай.

Сойнинг адоғи Нурота совхози эканлиги чин экан. Ҳамма жонзот гимирилаётир, товуклар қақақлаётир, сигир кавш қайтаряпти, бузоқ шаталоқ отяпти, улоқ-қўзилар бир-бирини қувишяпти. Одамлар молларнинг тагини тозалаб нуриларни молхоналарнинг махсус тешикларидан ташқарига итқитишяпти. Ҳаммаёқдан ёқимли ҳовур кўтарилмоқда. Болалар бўлса, алақачон ҳовури кўтарилган лойсувоқ деворларни миниб ўйнайди. Кимдир молини сувга ҳайдайди. Тип-тиниқ сой сувларидан-да ҳовур кўтарилаётир.

Бутимизгача жиққа ҳўл бўлгач, ниҳоят қишлоқ бошланишидаги тош йўлга чиқиб шимларимизнинг болоқлари, пайпоқларимизнинг сувларини тўқдик.

Деворга миниб олган болачалардан бири биз томонга қараб:

— Эй бола, кўтинг чала, — деди.

Мен ўқрайиб қарадим ҳалиги болага.

— Кимга айтяпсан?

— Анави, — деди Маҳмуд акани кўрсатиб.

— Менгами? — деди ўзининг кўкрагига нуқиб Маҳмуд ака.

— Ҳа, сенга, — деди болакай киприк қоқмай.

Маҳмуд ака пўписа билан унинг қошига борди.

— Нима дединг мани? — деди қарийб ўшқириб.

— Эй бола, кўтинг чала дедим, — деди ҳалиги бола ва тепа лабидан пастки лабигача ялтираб оқиб келган мишириғини енги билан чўзма лағмон каби чўзиб артиб олди.

— Ана, холос, — деди комиссар тисланаркан. — Оббо, ярамас. Ўлганнинг устига тепган, дегани шу-да. Ўзи мишириғини йиғиштириб ололмайди-ю, шуям менинг устимдан кулади-я. Ярамассан, сан — билиб қўй, дадангга шунақа де, хўпми? — дея у хоҳолаб кулиб юборди.

Боляям қиқир-қиқир кулди.

— Ҳазиллашдим, — деди қичқириб.

— Сизни фақат Гуля масҳара қиладимидесам, шуларам биларкан кимлигингизни, — дедим комиссарга.

У келиб менинг бўйнимдан қайириб сиқа кетди.

— Бўпти, бўпти, — дедим. — Бу болага ҳозир чакана одаммас,

комиссар эканлигингизни тушунтириб қўяман. Кейин чала жойларингизни бетингизга солмайди.

Тоғликлар иссиқниям, совуқниям кўтараберадиган чидамли халқ. Манови болалар шу совуқдаки, бурнини тортиб қўйиб қўйлақчан юраве-
раркан, ёзнинг жазирамасида ҳам кетига яримта турсикни илиб олиб сой
бўйларида олма, дўлана, зардоли, шафтоли, олча, беҳи еб қоп-қорайиб,
ҳеч бир парвариш кўрмай чиниқиб ўсаверади. Уста Худойимнинг ҳикма-
тини қаранг: шаҳарда обдон қишки кийимга ўралган болаларнинг боши
тумовдан чиқмайди. Мана шу болалардан бирор ишни қийналмай уdda-
лайдиган иродали олижаноб одамлар чиқади деса шубҳаланиб ўтирманг.
Фаннинг кўп заҳматкашлари-да шулар орасида қийқириб юрибди ҳозир.

Маҳмуд акам совуғу иссиққа, шароитнинг обдон нобоплигига бе-
писанд одамларга, унданам қизиги Тошкенту азимнинг қайдалигини
қўли билан ҳам кўрсатиб беролмайдиган қарийб ёввойи инсонлар эр-
тага шаҳарга боргач, бемалол одамларга қўшилиб бинойидек тирикчи-
лик қилиб кетаверишига ҳайрон. Ҳайратланди. Йўл-йўлакай шуларни
лақиллаб кетди. Аммо бу йўллар шу қадар нобопки қиш-ку қиш экан,
ёзда ҳам бирор транспортга илашолмай ё бўлмаса транспортни кутга-
нинг кўйи сарғайиб қолиб кетаверасан. Ўшанда ҳам худди шундай бўлди.
Кутавердик. Қарасак, кечки салқин тушиб ер музлаётир. Не қилари-
мизни билмадик. Маҳмуд акаям тоза безор бўлган экан, пиёда бўлсам
кетамиз Тошкентга деб туриб олди. Қайдасан Нурота дея узун-қисқа
бўлиб йўлга пиёда отландик. Совуқ изиллаб ўтиб бораётир.

Қизилчанинг ярим йўлини шу тахлит босиб ўтибмиз. Шом тушган-
да ортимиздан бир самосвалбашара «Зил» мошина етиб олди. Ҳай-ҳайлаб
тўхтатиб олдик. Нуротагача етказиб қўйишга ҳарчанд ялиниб кўндирдик.
Ҳаво очиқ. Осмон тиниқ. Юлдузлар чарақлайди, жимирлайди.

Ҳўл болоқларимиз, туфлилар, пайпоқлар тараша сингари қотиб
қолди. Оёқларимиз, қўлларимиз усти очиқ машинада жонсиз, сезим-
сиз бир аҳволга келди. Маҳмуд ака мен ўламан деб бўзлаб юборди.
Машинани тўхтатиб уни бир амаллаб кабинага тикдик. Амо у Нурота-
га етганда ҳам оёғим бировникига ўхшаяпти деди. Кенжанинг олис-
роқ қариндоши бор экан, ўн беш-йигирма чоғли талаба урсаям-сўксаям
майли, дея уриб кириб бордик. Хайрият, қовоқ уймади. Иссиқ чойни
ичиб музларимиз эригач, лоҳас бўлиб ухладик. Тарракдай қотибмиз.

Эртаси кун Навоийга қараб йўлга чиқишди улар. Мен Қўшра-
ботга қараб йўлга чиқдим. Аммо уч кун қолиб кетдим. Йўл очилма-
ган, мошина юрмаётган экан. Чашма ёнидаги кўримсиз меҳмонхо-

надан жой олиб кутиб ётавердим. Учинчи куни аллақаяқдан бир адашган автобусча келиб қолди. Машина эгалари ароқ ичаётиб гаплашиб ўтирганида эшитиб билдимки, биз томонга кетмоқчи. Кетсанглар каминаниям ола кетинглар, дея илтимос қилдим. Ишимиз битса олкетамиз, кутиб ўтир, дейишди. Ҳайтовур эртаси куни шулар билан Қўшработгача етиб олдим.

Келишганимиз бўйича ўн кун дарсдан прогул қилишимиз керак. Меники нақ ўн беш кунга чўзилди. Пахтадан кетиб қолганлар уч кундан сўнг дарсга қатнай бошлаган, демак, улар оппоқ одамлар, биз ўн беш нафар киши бир йўла ҳайдалишимизга бир баҳа қолди. Кўпчилик эканимиз фойда берди чоғи бир қошиқ қонимиздан кечиб, шахсий варақага ёзиб қўйиладиган энг қаттиқ хайфсан эълон қилинди ва рўйхатимиз факультетнинг энг кўринарлик доскасига осиб қўйилди.

Марина яйраб-яшнаб юрибди.

Гулпари эгалик бўлибди. Бир хипчадан келган йигит келиб ҳар куни танаффусда уни бурчакка қисиб гаплашади. Маҳмуд ака пешонаси шўр эканига иқрор бўлди. Аммо ҳар куни кўз-кўзга тушаверганиданми, унутолмади шекилли, туриб-туриб тентакларча ҳайқириб қолардики, бунга чора йўқ эди.

У ҳамон ўзини айбдор деб билади. Қизнинг нозик жиҳатларини билмас эканман, дея пеннонасига уради. Балки тағин ўпич олмоқ масаласи уни қийнаётгандир.

Журъатсизлик қурсин.

Дилором барибир тўғри айтган экан ўшанда.

Нечови қиз, нечови ўғил эканини билмадим-у, бироқ тўрт фарзанд кўрганини эшитдим Гулянинг. Дилором бўлса тўрт ўғил кўрибди. Бирор беш йилдан бери сира хабарини эшитмадим. Эҳтимол қишлоғида бир этак бола билан овораси чиқиб юргандир. Энди у мени айбламасаям керак. Чунки Худо бахтдан қисмади каминаниям. Ўз навбатида камина ҳам ўринсиз ўкинишдан ўзимни тияман. Демак, бизнинг тарихимиз оғир кечмапти.

Маҳмуд ака бўлса...

Уят ҳам яхши гап баъзан.

Ўғли шифт бўйи бўлган. Ҳовлиқиб келиб қолади-да, йигирма йиллик тарихни қайта кўзгайди. Аммо ҳеч унутолмаяпман, дейди. Ўша ёқларга хизмат сафарига жўнатсайди, деб ер муштлаб юборади. Тайёр баҳона бўларди. Есенин айтганидек «ўта туриб боққим келди дарчангдан холос» дея уйига мўралардим.

Ҳа, ажойиб шеър.

«Зор эмасман сенга, фақат бу оқшом бехос,

Ўтатуриб боққим келди, дарчангдан холос».

«Зор эмас»-у, ошиқ-да шоир. Шунини ўзи айтиб қўяётир.

Маҳмуд ака бир куни чунонам тўс-тўполон кутариб келди. Гуля ажраб кепти эридан дея эшитибди. Дўстлари билан чойхонада улфатчилик қилаётган экан, маст-аласт ҳолатда дўстларининг қуршовидан ситилиб чиқиб кўчадан такси тутибди, парининг қишлоғига, уйига-ям борибди. Дарвозани бўкирганча тақиллатаверибди, тепибди, муш-тлабди. Бахтига ҳеч ким чиқмабди. Ярим тунда балки қўрқишгандир. Мен аҳмоқ, мен тентак дея бошини чангаллайди «комиссар», чиқиб қолса нима дер эдим. Бу ишим нотўғри-да, тўғрими?

— Тўғри - нотўғрилигини ўйлаяпсизми? — дедим. — Эстафетани ўғлингизга беринг энди.

— Оббо ярамас, аммо Гуляга уйлансам керак энди. Кўнглим сезиб турибди аммо. Ишонмасангиз ишонманг, лекин, мана кўрасиз.

Эҳтимол, уни ҳануз шаштидан қайтариб бўлмас. Балки кўп ғавғоларни ўзига сотиб олар-да, бошқача ҳаёт бошлар, масалан Гуляга тўрт боласи билан уйланиб олар.

Сочининг қулоқ атрофи худуди аллақачон оқара бошлаган. Маҳмуд Петрович леганимиз шунақа одам. Ҳамон унинг ҳис-ҳаяжони ўлмаган, демак, болалиги уни ташлаб кетмаганига ишониб қоламан — шундай кезларда. Баъзан эса бесабр, тормози ишламайди дея ўйлайман.

Кўз олдимдан Сирдарё чўллари ўтаверади, баъзи нарсалар жонланаверади, ҳамма тинчиб кетди. Ҳеч кимнинг, ҳеч қайсисининг уни ҳам чиқмайди.

Ўша шабадаларни қўзғатиб Маҳмуд ака юрибди. Ҳануз комиссар. Ҳануз бизни йўлга солмоқ бўлади. Бироқ ўзи... хол қўяди.

Яқин орада курсдошларни ўзининг тўйига айтиб қолмаса-ку деб ҳам қўяман.

Ўшанда мен Шоирни, яна талай серзавқ дўстларни кўргим келади. Ва албатта чечилиб ўтирганда ёруғ дунёнинг яккаш сулуви — Марина ҳақида гап очилади.

Тонг отиб кетади ўшанда.

...Болаликнинг, талабаликнинг бир шамчироғини ёқиб қўйгим келган эди, зериктириб юборган бўлсам маъзур тутинг, азиз ўқувчим. Аммо кўнгилда ҳали анча-мунча қизиқ гаплар қолди. Худо кўриш-тирса...қолгани кейинги сафар...

ШАФФОФ МАНЗИЛ

*Сен томонга ўзингдан бошқа ким йўл кўрсатади,
Бекик йўлни ўзингдан бошқа ким очади?
Хофиз Таниш Бухорий*

*Энг ашаддий душманинг — ўзинг.
Халқ ҳикмати*

КУНДАЛИКДАН. ВОҚЕА

«Шаҳарнинг Машраб кўчасида ўн икки йилдан бери яшайман. Бир ҳисобдан кечки бўлимда ўқиганим ҳам маъқул бўлган экан. Негаки, ўртоқларимдан қанчаси етти-саккиз йиллаб, баъзилари ўн йиллаб уй олишолмади. Нолимайман — уйим бор. Демак, энди ғирт шаҳарликман. Туғилиб ўсган қишлоғимни ҳам соғинаман, бироқ ишлар кўплигидан унисини тугатиб олай-бунисини тугатиб олай, деб юр-вераркансан одам. Хотинимдан эса кўнглим тўқ. Доим ичимдагини сезиб, шунга қараб муомала қилади. Шу туфайли ҳам уни ҳурмат қилардим. Лекин уйланишимда онам норози бўлган. Қишлоқда қанча қиз турибди-ю, келиб-келиб... шунга уйланасанми, деб. Бу гаплардан бўлажак келин — Фотиманинг ҳам хабари бор эди. Аммо биз баъзан китоблардаги қаҳрамонларга ўхшаб бир-биримизсиз турмуш кечиришни тасаввур қилолмасдик. Охири оёқ тираб туриб олганимдан кейин онам ҳам рози бўлди. Мана икки фарзандимиз ҳам бор. Улар — Руфат ва Ринатни ҳам олиб, апрелнинг охириги куни қишлоққа борадиган бўлдик. «Москвич» олганимгаям бир ой бўлиб қолди. (Машинамни сотиб олишга қайнотам ёрдам берди. Камига Фотима иккаламиз маошимиздан орттирганимизни қўшдик. Ростини айтсам, машинага унчаям қизиқмасдим-у, хотиним қўймади). Жўнаётганимизда дўстим Раҳматиллага юр-юр қилдик. Уям майли, қишлоғингни бир кўриб келарканман-да,

деб чоғлана қолди. «Қишлоқдан шева йиғиб келамиз» деди у катта йўлда кетаётганимизда. Дарвоқе, иккаламизнинг илмий ишимиз ҳам диалектологиядан».

ЧЕКИНИШ. ЯНА КУНДАЛИКДАН

«Катта энам мен аспирантурага кирганимдан сўнг икки кун ўғиб қазо қилди. Аза куни қаторда таёқ ушлаб турдим, товуш чиқардим-у, кўзим ёшланмади. Фақат маййитни тобутга солаётганларида онам, янгаларим ва холаларим энам уларнинг жонларини ҳам олиб кетаётгандай чинқириб йиғлаганлари, қариндошларимнинг эса йиғлай-йиғлай тобутнинг устидан «ҳалол пулим» деб исқот сочганларида баттар эзилдим. Бирдан энам бундан икки ой бурун бетоб ётганида: «Болам, бу келганинга ё борман, ё йўқ», деб қасавасининг бир четидан пенсия пулини чиқариб узатгани эсимга тушди. Шунда бурним ачишиб, кўнглим юмшаб, бирдан... ёш боладай ҳўнграб йиғлайвердим. Аммо елкамдан тоғ ағдарилгандек анча енгил тортиб қолдим. Ҳатто терлаб кетдим. Бурнимдан сувим, кўзимдан ёшим шўрғалаб қабристонгача шу алпозда қоқиниб-суриниб бордим, тобутга елка талашаётганлардан кимдир мени суяб олди. Шуларни эсласам, асли кўнглим бўш эканлиги, ҳали тош бўлмаганини ҳис қиламан. Кейинчалик шу маросимда кўрганларимни ўйлайвериб, ўзимча ҳаётнинг яккаш қонунини кашф қилгандим: инсон боласи ким бўлмасин, ми-яси қанчалик зўр ишламасин, бари бир у инсон бўлгани учун битта йўлдан кетиши — қалбга интилиши керак. Ҳаётнинг чин моҳияти шундай бўлиши керак. Ҳали бора-бора одамлар шунга мажбур бўлишади. «Тобора кичрайиб бораётган шу заминда» яшарканлар, ҳеч иложлари йўқ бусиз. Эзгу ҳисли қалбларга интилмаслик мумкин эмас. Афсус, афсуски, инсон шунга мажбур бўлган замонда ҳалокат ёқасига бориб қолган бўлади. Қизиқ, одамлар бундай ҳолда ўзларига кимни бошлиқ қилиб сайларканлар? Кимни? Ўзимча бунинг ҳам жавобини топаман: Ер юзининг энг зўр шоирини! (Қачон одамлар шоирни ўзлари учун йўлбошчи қилиб кўтаришган, дегувчи одам йўқ!) Ахир, ишонинг, одамзод техникани ривожлантириб охири чарчайди, бир-бирини тушунмасликдан чарчайди. Сўнг улар шоир, яъни шоҳ ҳузурига шеър тинглашга борадилар. Ўзлари-да шеър битмоққа ҳаракат қиладилар. Сўнгра, куй, кўшиқ... дунё бўйлаб бир-бирини тушунмиш, меҳрибончилик иши! О, менинг учқур хаёлим! Биз ҳам ўша замонларга ета оламизми?.. Йў-ўқ, биз анча берида қоламиз. Бир неча насл қабат

берида. Демак, биз — ўша замонларнинг қурбонлари, инсоният тараққиёт арқонининг ушбу босқичида узилган иплари бўламиз. Чунки биз юракни занглашиб қўйдик. Одам учун йиғламаймиз, аксинча, йиғлаганларнинг йўқлов сўзларидан ёзиб оламиз, таъзим қиламиз...

РОВИЙ

Ушбу парча кундаликнинг, илмиёна айтганда, кульминацион нуқтаси эди. Дастлабки парчаларни муаллифнинг ўзи менга кўрсатган. Кейинги, ҳозир сиз танишаётган нусхасини эса хотини — Фотима келтириб берган. Бундан мақсади эрининг дардига малҳам излаб, мендан маслаҳат сўраш эди. Дафтарнинг анчагина қисми муаллиф, яъни Ҳотамнинг Яшин деган шоир дўсти билан хаёлий суҳбатлари, юракёрига нолаларидан иборат эди. Бу хуфёна муносабатларни ошкор этиш менга виждонсизлик бўлар эди. Биз ундай гапларни замонавий ва маданиятли тилда «қалтис» деймиз. Касаллигимиз қийнаб, иситмамиз тошганида ҳам «бу энгил дард» деяверамиз. Шунга кўникканмиз. Ҳотамнинг касаллиги ҳамма бизга ўхшаш кишиларда (кўпроқ илм аҳлида демоқчиман) учрайди. Аммо уники оғирроқ. У ўлим билан баҳслашиб ўтирмайди, тикка боради. Аммо минг бир таассуф билан мен бу дафтар муаллифининг шу осмон остида, шу замин устида, сизу биз билан қўшилиб нафас олаётганига ишонмаслигимни айтиб қўйишим керак. Ҳам кескин, ҳам юмшоқ қилиб айтсам, фикримча, «ғам тўла руҳининг лочини тан қафасидан парвоз қилган». Ҳар ҳолда шахсан менинг хулосам шу. Сиз қандай фикр айтасиз? Ушбунни ўқиб ўзингиз бир қарорга келарсиз. Охирида камина — муҳаррирнинг устидан ҳукм юргизсангиз ҳам майли.

КУНДАЛИҚДАН

• «Олдинга буни мақола қилиб, редакцияга олиб боргандим. Муҳаррир бирпас ўйлаб турди-да, «ҳикоябоп мавзу экан» деди.

Шу гапга кўра мен уни қайта ишлаб «ҳикоя» деб қўйдим ва ўзим насрий асарларнинг мункару накири деб ўйлайдиган кишига элтиб бердим.

— Ие, тилчилар ҳам ёзувчи бўлиб қолишибдими? — дея кулди у. Ёзганимни ўқиб кўргач эса:

— Адабиётда анча таноби тортилган мавзу-ку бу, — деди. Яна қўшиб қўйди: — Бошқа эпопеялардан йўқми? Ўқиб кўриб танлардик.

– У менинг танишим, ҳам қўшним эди, шунинг учун бўлса керак, хафа қилгиси келмади.

— Йўқ, — дедим чўрт кесиб. — Бошқа асар ёзмасам ҳам керак. Бироқ мен шу ҳикоянинг чиқишини жудаям истаيمان. Яна билмоқчиманки, менга ўхшаб ўйлайдиганлар ҳам борми ўзи бу дунёда, ё?.. Бир улугъ ёзувчининг ҳам гапи бор-ку, нима дейди: «Юрак сўзлаб турса, нечун жим турай?!» дейдими. Умуман, энди мен ҳам шунга ўхшашроқ қилиб ёзиб келган эдим-да. Сиз ўзингиз мендан кўра яхши тушунасиз-ку, ёзувчи одам. Ўқи-иб, бир маслахат берармикансиз, дегандим. Балки мендан ўлгандаям ёзувчи чиқмас...

Муҳаррир бир қарорга келолмай ўйланиб қолди.

— Агар хоҳласангиз кундалигимдан кўчирмалар келтириб бераман. Балки шундан парчалар тарзида берарсиз. Маъқул бўлса. Бор-ку шунақа асарлар.

— Борлигини биламиз. Лекин, дўстим, бизга омма учун ёзилгани аниқ кўриниб турган асарлар керак. Бу ерда жаргон, шева, касбингизга оид сўзлар тиқилиб ётибди-ку. Энди-и, тилчима-ку деб қўшавераркан-да ҳаммасини. Шуларни бир бошдан гуручнинг курмагидай териб ташлаш керак эди. Иккинчидан, унча йиғлоқи ҳам бўлмасин. Ўқувчиларимиз ҳозир йиғламасликни, бардам бўлишни, ишонини истадилар. Хўп десангиз, шу гаплар, дўстим.

Мен бу шартга кўндим. Начора, аввалдан ҳикоя ёзиб юрган бўлмасам. Ёзувчи одам билади-да ҳартугул.

КУНДАЛИК БОШИДАГИ ВОҚЕАНИНГ ДАВОМИ

... Атроф гуллаб ётибди. Бу трассадан биринчи марта машина бошқариб кетаётганим қандайдир хуш ёқарди ўзимга. Шу кетишимиз бўлса, пешинга етиб боришимиз мумкин эди. Чамам нотўғри чиқмади.

Қишлоғимизда уйларнинг бариси деярли девор-дармиёнсиз — ҳар тарафи очиқ бўлади. Машинани қиядан ҳайдаб чиқиб, тўппа-тўғри эшигимизга қараб бурдим. Эшикка нақ тақаб тўхтатдим. Синглим ва акамнинг болалари бизни кўриб қувонганларидан қичқариб кулишарди. Онам «оч-оч»лаб бақира бошлади. Кейин машинани орқага тислан-тириб қўйдим. Онам эшикни очасолиб, соғинчини ҳеч яширмай мен томон келаверди.

— Дарду балогинанг урсин-эй, болам. Келадиган кунларинг ҳам бор экан-ку. Йўл қараганимизгаям уч кун бўлди-я. Потмажон, яхши келдингларма?

Атрофимизни бола-бақра ўраб олди. Улардан бири кичик ўелим – Рухатни кўтариб олди. Ринатни онам кўтариб ўпди. Хотиним ҳам онам билан яхшигина, худди қишлоқ аёлларидай, бағрини бериб кўришди. Хотиним қишлоқча сўзлашга тиришар, бундан унинг менга ва онамга ҳам қандайдир ҳурматини сезардим.

— Хотамжон, аввалги тентаклининг қолмабди ҳалиям-а! Мен сизларди ўлиб соғиниб ўтирсам-у, сен бўлсанг уйдан чиқармай қўяй дединг. Бу мошин жўрангникима?

— Ўзимизники, — деди Фотима мендан аввалроқ. — Тўлка яқинда сотиб олдик. Энди ҳар доим машинада келаверамиз.

— Э, чинимиамма? Кулли бўлсин. Айланайин-эй. Айтмайсиларда шуйтиб, фарзандлари мошин олади, оналари билмай юради бу замонда. Бир эшиграйин дегансан-да.

Гўё бу гапларнинг ўзи учун унча аҳамияти йўқдай, яна невараларига овуниб кетди.

— Болларинг ҳеч сенга ўхшамайди-я. Мунча тортинчоқ. Икковиям онасига тортганми? Айланай, кўзи кўк небараларимдан.

Укаларим ва сингилларим билан бирма-бир кўришарканман, «Аясига тортган-да», дедим. Акамнинг ўғиллари мендан алпанечук ҳайикқандай ёки ҳадиксирагандай кўришаётганини сездим. Улар иссиқ тупроқда ерда ялангоёқ ўйнаб юришарди.

Худди шу ерларда, худди шуларга ўхшаб бир вақтлар мен ҳам ўйнаб юрганман ва келажак ҳақида, айни ҳозирги кўринишим ҳақида тасаввур ҳам қилолмаганман. Бу болалар ҳам бир замонлар улғайишгач, менга ўхшаб қолишларини хаёлларига келтиришлари қийин. Бир қарашда бунинг эътиборли жойи йўқдай, лекин уларнинг кимларга ўхшашни орзу қилишлари муҳим эмасми? Мен улардан сал каттароқ чоғимда қишлоққа машина миниб келишни ният қилгандим-ку. Мана, қанча йиллар ўтиб бу ҳавас амалга ошди. Лекин мен ҳозир сира ҳам ялангоёқ бўлиб, шу ерда бола бўлиб ўтириш имконига эга эмасман. Бу орзу ҳам эмас, мабодо, орзу бўлганда ҳам бошқа орзулар ерники, буниси осмонники бўларди.

Раҳматилла улар билан куюкроқ сўрашарди. Чўнтагидан ҳар бирига биттадан сақич улаша бошлаганида бу нарса менинг хаёлимга келмаганидан хижолат бўлдим. Аммо Фотима хушёр экан, у сумкасида турли хил кўзни қувонтирадиган ўйинчоқлар, значоклар олиб келибди.

— Олдин уйга киринглар, совға-саломларинг мендан ортса, кейин тарқатасан, — деб ҳазиллашди онам. Уйга киргач, тагин ҳадеб мен билан сўрашаверди: «Машинангни қанчага олдинг?», «Кандидат

бўламан девдинг, бўлдингма?», «Домлангни опкемоқчийдинг, нега опкемадинг?», «Фалончи-фалончиларниям кўриб турасанми?...»

Онам нимагадир бу гал ҳар сафар тўшайдиган эски кўрпачани тагимга ташлашни унутди. Эҳтимол, унутмагандир-у, дўстимнинг олдида ундай қилгиси келмагандир. Аммо девордаги газета ва журналлардан қирқиб олиб ёпиштирилган расмларни ҳам бугун кўрмадим. Укаларим қириб-қиртишлаб олиб ташлашибди. Мен учун бир азиз нарса йўқдай эди.

— Яхшиям домлангни опкемаганинг, — деди онам бир оздан сўнг, чой дамлаб келгач. — Маъмура холангни бериб қўйдик. Домилланг келса кўнгли бузилиб...

Мен довдираб қолдим, ҳеч эслаёлмадим:

— Ким у Маъмура хола?

— Қирдаги Тошбой тоғаннинг энаси-чи?

— Тошбой тоғанинг энаси-и?

— Вой Худо, ҳали танимасанг эди?..

— Эслаёлмаялман, ростдан. Қанақа?.. Семи-из аёлмиди?

— Семизамасийди унча. Икки қошини кўшиб турадиган майна холи борийди. Шўх, шарақлаган кампирийди. Катта, мис сирғаси бор... Анграйганимни кўриб, онам хафа бўлгандай туюлди.

— Ҳали қариндошингни ҳам билмасанг эди сен. Ана қизиқ. Таъзияда сени холаблаб йиғлайди, деб ўтирсак, ҳали шаҳарлик бўлгандан кейин шўйтасилар экан-да. Бориб-бориб бизларниям эсдан чиқариб юборарсизлар-ов. Э, айтмоқчи, бизларга бориш лозимат, болам.

— Ҳа, бечора-ей... — дейман, барибир эслай олмайман, лекин ўзимни ачингандай кўрсатаман.

Биз бир вақтлар ўша ерда — қирдаги овулда яшаганмиз. Қариндошларимизнинг кўпчилиги ҳам ўша ерда. Ҳаммасини биламан, аммо Маъмура хола... Тавба, Тошбой тоғанинг энаси бормиди ўзи?

— Бошқа вақтда ўлса бўлмасмикан? — дедим охири.

Онам кўнгилчанлик билан кулди:

— Журангниям товга ияртиб чиқиб томоша қилардинглар. Холангни эртага абитдан кейин чиқаришармиш. Бугун борсак, яхши бўларди, менам чошгоҳга бораман девдим, хаёлимда сен келаётгандай бўлавердинг, бир эгарланган отда келаяпсан-а, болам. Олдингда бир узун оёқли қуш. Лайлакми?.. Бугун бориб келсанг, маёпкаларингни эртага қилаверасилар, нима дединг?

Мен унча парво қилмай гапириб юборган эканман: онамнинг ҳатто маёвкамизни ҳам эсидан чиқармай ўтирганига кулдим. Лекин

ич-ичимдан алам қиларди: нима учун танимадим? Қайси холам? На-хотки шунчалик миям суюлиб, хотирам сўниб кетган бўлса? Шу билан бирга Раҳматилладан ҳам уялардим: у нима деб ўйлайди?

— Ҳа, энди эслаяпман, — дедим бир оздан кейин. — Биз кўп вақтлардан бери борди-келди қилмай қўйгандик, шекилли. Тўй-маъракаларга умуман келишмайди-ку улар. Ё келишадими?

— Келишарди, — эътироз билдирди онам. — Ўзи озмунча шол бўлиб ётмади-да, холанг. Тошбой тоғанг ҳалиям келиб туради. Кичигини биласан. Зарбувига уйланган.

Тошбой тоғани танийман, ўрта бўй, бардам одам. Дўхтир бўлиб ишлайди. Укасини ҳам эсладим. Сал жанжалкашроқ эди. Кулгим келди: у сигирнинг жунидан ясалган тўп билан футбол ўйнаганимизда доим фирромкашлик қиларди. Дарвозасидан тўп ўтиб кетса, шундай асабий ўйнай бошлардики, яланг оёқларига кирган тиканларгаям, оёғининг қонаганигаям қарамасди.

— Жуда қизиқ бола эди, — дедим. — Э, қишлоқдан чиқиб кетганимизгаям йигирма йилча бўлибди. Қурилиш, армия, ўқиш, кейин яна иш. Мактабни тугатгандан бери қишлоққа жуда кам келамиз, ахир.

Хотиним гапимни тасдиқлади.

— Биз шунга маҳқум авлодмиз шекилли, — деди Раҳматулла. — Унутиш, шон-шуҳратга мойил.

Аммо бу қадар жиддий гапириш ҳозир ноқулай эканини сезиб:

— Таъзияга бориб келайлик, бўлмасам, — деди бирдан. — Ҳадемай кун ҳам кеч бўлиб қолади, ахир.

— Эртага борарсизлар балким. Ё?... — Онам бизнинг кўнглимизни билмоқчи бўлди. — Бизлар борсак, сизлар ўтирсанглар ҳам бўлади. Ақангминан отанг ўша ёқда-ку?

— Бориб келамиз, — дедим, — Раҳматиллаям боради, Фотима. Болларга Анора қараб туради.

— Бугун бормасак, эртага ноқулай, — деди Раҳматилла ҳам. — Таъзияга борсаг-у, ҳам тоққа чиқсак... Тўғри келмас.

МУНОСАБАТ

Шу ерларини ўқиб, Ҳотам ҳикоя ёзишга чинакам жазм қилганини сездим. Бари бир илгари фақат ўқиб юрган одам китобийликдан қочиб қутулиши қийин-да, унда менга ва сизга — ўқувчига қандайдир тушунтиришга, ён-атрофни барча тафсилотлари билан изоҳлашга

мойиллик бор эди. Мен бундай жумлаларнинг баъзиларини ўчириб — «таҳрир қаламини юргизиб» чиқдим. Бунда, албатта... кўпроқ Сизни ўйладим. Мен бари бир Ҳотамнинг мақсадга аниқ ингилишини қутлагим келарди. Унинг жонига суиқасд қилиши ҳақида эмас, айнан ҳаётга ташналиги ҳақида ўйлагим келарди...

ЯНА КУНДАЛИҚДАН. РОВИЙ — ҚАҲРАМОН

«Таъзияхонада ўзим кутгандек, қишлоқ аҳли, қариндошлар — ҳамма йиғларди. Машинани олисроққа қўйиб, қатор турган кишилар томон юрдик. Фотима онам билан бўлди. Йиғлаётганлар ичида отам ва ақаларимнинг овозлари баландроқ эшитиларди. Бу овозлар менинг юрагимга қанчалар яқин, бошқа таъзияларда ҳам шундай, товушини баланд қўйиб йиғлардилар. Ҳозир бизни кўриб улар янада қаттиқроқ йўқлай бошлашди. Мен ҳам, гарчи холамни тўла тасаввур эта олмасам-да, одамларнинг кўзи учун йиғлагим келарди. Нарёқда аёлларнинг, бу ёқда эркакларнинг аянчли аюҳанносини эшитиб, юрагим эзилиб кетди. «Холам-ўв» деб юбордим бирдан. Менга қўшилиб Раҳматилла ҳам товуш чиқарди. Мен тик турган одамларнинг чидаб бўлмас мусибат оҳангида йиғлашаётгани учун ҳам уларга қўшилиб йиғлаб юборгандим. Чунки ҳеч тоқат қилиш мумкин эмасди. Дастёр болалардан биттаси менга ва жўрамга толнинг янгигина кесилган таёғидан келтириб берди. Уларнинг бирга баралла йўқлашларида ўзимга ҳам қандайдир меҳр сезгандим. Мен энди одамларга қўшилиб йиғлардим. Эҳтимол, шу меҳрни сезганим туфайли ўзимни қўйиб юборгандирман. Бир оз вақт ўтгач, Асад деган ўқитувчим мени ичкарига бошлади.

— Бир қоринни қовзантириб олинглар, кейин... — деди у.

Ичкарида шўрва сузиб келишди. Ҳовлида садр тушиб йиғлаётган аёлларнинг ниҳоятда аянчли товушига эътибор бермасликка ҳаркат қиляпман. Деворга ранг бўёқда чизилган гулдор ҳашамга термулман. Унча яхши чизилмаган бўлса ҳам қандайдир мен учун яқин, болалик ҳисларимни кўзгатиб юборганди. Тепада эса бир аёлнинг портрети, пастроқда ўша аёлнинг бир бола билан тушган расми бор. Холам, дедим, бошқа ҳеч киммас, кўнглим сезди. Мен шунда уни аниқроқ эслашга уриниб кўрдим.

Она айтгани — унинг менга «айриплонлар» ясаб бергани, мўлтонни чолга холамнинг эски тангаларини берганимни сал-пал эслагандай бўлдим. У вақтда бу уйлар икки хона, бир даҳлизлик, даҳлиз ўртада жойлашган, икки уйгаям шу орқали кириларди, чамамда. Ҳозир бутунлай ўзгариб кетгандай: ҳовли кенг, шифер, ойнаванд айвон. Шифтнинг

пастроқ қисмида катта тахта деворга қозиклар билан маҳкамланган бўлиб, устида коса, тарелка, чойнаклар ҳйла чанг босиб ётибди. Ҳа, ҳа, энди эсимга тушди-ёв: Маъмура холам худди ўша ердаги тарелкалардан бирининг ичидан бир неча эски йилда чиққан тангаларни олиб берган, мен эса уни серсоқол мўлтонининг кўлига бергандим. Мўлтони нимадир деб омин қилган, шунда холам менга «Сен ҳам омин қил», деган. Ўшанда неча яшар эканман-а? Мунчоқ танга, ниҳоят, холамнинг оппоқ қасавасини эсладим. Жуда катта қасава боғлар эдилар. Ҳа, мана, ўша қасава. Мана бу расмдаги. Холамга жуда ярашиб турибди. Икки қошини кўшиб турувчи майна холи бор-а. Мана, қандай ярашиб турибди. Энди холамнинг овозини эслашга уриндим. Аввал мана шундай рухсорли аёлга қандай овоз ярашади, деб ўйладим. Бир оз дағалроқ, лекин меҳрибон овоз ярашади. Онам кейинчалик ҳам айтиб юрарди, қишлоқ аёлларидан бири менинг гулдор иштонимни ечиб қўйиб юборар, чивик билан у ер-бу еримга жазиллатиб ураверар экан. Ўша аёл Маъмура хола эмасмикан? Бир қарашда мен Маъмура холани кейин ҳам кўп учратгандай, кўп марталаб ҳангомалашгандай бўлавердим. Сархуш бўлаётган одамдай ўз-ўзимдан ҳаяжонландим – холамнинг овози, ҳаракати, кийимларини ҳаётда кўргандай тасаввур қилдим. Мана бу уйнинг ортида, агар адашмасам, катта лойҳандақ бўларди. Шу ерда холамнинг катта ўғли лой қорар, сўнг ҳамсоёлари ҳашарга келиб, шу уйнинг устини сувашарди. Лекин улар тоғамизни дангаса дейишарди. У вақтларда «дангаса» деган сўз жуда ёмон туюлармиди, билмадим, одамларнинг кўп бора бақириб сўқинишларини эслайман. Тоғамизнинг сарғиш шляпаси бўларди. Менимча, ўша пайтларда фақат ўқиган кишиларгина шляпа киярдилар. Шунинг учун бўлса керак, одамлар «шляпа қутлуг бўлсин» қилардилар. Эркак бажарадиган ишнинг бариси Тошбой тоғанинг бўйнида эди шекилли, у киши эса доим укаси билан уришарди. Укаси акам билан бир синфда ўқиган. Болалигим ва Тошбой тоғани уйғунлаштириб ўйланганимда у кишининг сариқ шляпаси, тиззагача ботиб лой қориб тургани эсимга келаверади. У киши ҳам меҳрибон одам. Онам баъзида унга «қизли бўлсанг, шу ўғлимга берасан» дея ҳазиллашаркан мени кўрсатиб. Шунда Тошбой тоғам бағри кенг одамлардай «эх-ҳе-ҳе» деб кулар ва: «Куёв, ҳе-ҳе-ҳе, бизнинг куёв», деркан. Мен уларнинг алқашаётганини фаҳмлардим ва онам, «Қайнота деб айт бу одамни», деса баралла «қайнота-а!» деб бақирарканман. Улар қотиб-қотиб кулишар, Тошбой тоғам ҳали ўйланмагани учунми, қизариб кетаркан, бўлди энди, дер экан. Мен эса уларнинг кулганига нашъа қилиб такрор-такрор бақираверарканман: «Қайнотогов, қайнотогов!»

Кейин (балки тўрт-беш яшарлар бўлиб қолгандирман) Тошбой тоға, уялганидан, менга бошқа бундай дема, кел, бир қўшиқ ўргатаман, деган эдилар. У қўшиқ содда эди:

Рит-та-там, рит-та-там,

Ўрис менинг қайнотам.

Бошқасини билмайман. Чунки фақат шу ерини ёдлаш ҳам, айтиш ҳам жуда осон эди-да. Эҳтимол, онам кейин бу ердан кўчиб кетгач ҳам шу нарсаларни кўп марталаб хотирлаб ўтирганим учундир, ишқилиб, эсимда сақланиб қолган.

Сўнг бирдан яна эски тангаларни ёдлайман.

...Узун чакмон кийган, чўққи соқол, барваста девона жарангдор овозда қўшиқ айтяпти. Маъмура хола бир бола билан уйда овуниб ўтирибди. Шу кунларда тез-тез келаётган мўлтони, девоналардан безори чиққан кўринади — ўзича қарғаниб, боладан битта катта нон бериб юборади. Эндигининг девонаси нон-понга рози бўлмайди: пул бер, чол боланинг қўлидан нонни олмагач, у хижолат бўлиб қайтиб келади. «Ўлсин-эй, мунча арзанда бўлмай», дея юлқинади хола. Сўнг даҳлиздаги бояги сопол косадан бир неча эски тангаларни олиб, боладан бериб юборади. Бола аввал бир оз уларни кўздан кечиради. Сўнг жажжи қўлчасига сиқимлаганча, қора соқолли девонага олиб бориб узатади. «Манг», дейди у. Чол аллақандай дуоларни қайтара-қайтара омин қилади. Бола қўлини чўнтагига тикқанча қайтиб келаверади. Даҳлизда турган хола унга имо қилиб «овмин қил» дейди. Бола чолга ўгирилиб, «овмин» деб бақиради. Бу пайтда чол девор ёқалаб кетаётган бўлади. «Овми-ин», деб баралла қичқира бошлайди бола.

Шундай бўлганмиди аслида?

Бир гал эса ўша бола шу уйга келса, тоғаси приёмник эшитиб, ўзи ҳам ашулага гўнғиллаб жўр бўлиб ўтирибди. У болани эркалатиб, каттакон радионинг устига чиқариб қўяди. «Қўшиқ айт» дейди ва ўзи «паст»да туриб чапақ чалади. Бола индамай, тоғасининг бу ҳазилига кўниколмай тураверади. Йиғлагиси келади. Бир пайт радио пичир-пичир қилиб қолиб, бирдан овози ўчади. Тоғаси қарасаки, бола иштонига чоптириб юборган, радионинг ичига томиб, расво қилибди...

Кизиқ, бу пайтда холам қаердайкин? Шу ерда бўлган, эҳтимол, мени ўзича уришган чиқар.

Онам кейинроқ айтиб юргани учун ҳам бу ҳангомалар миямда чуқурроқ ўрнашиб қолган бўлса, эҳтимол. Ўша эски танга воқеасини ҳам эслагандай бўлаяпман. Лекин назаримда, мен худди бир кино кўрдиму ўшанда бола ролини ўзим ўйнагандекман.

Ташқарида бир аёл кишининг ҳаммадан ҳам кўра қаттиқроқ овозда бақириб йиғлагани эшитилди. Хотинлар чуввос солиб унга қўшилдилар.

— Чўлдаги қизи келди, — деди чоллардан бири деразадан кўзини қисиб қараркан. — Вой бечора-ей, ўзини ташлаб юборди. Эси оғиб қолмадими?..

Шундай деб у ташқарига чиқиб кетди. «Кўтар, қарасанг-чи» дегани эшитилди.

Мен учун бу ерда ўтириш ниҳоятда оғир кечарди. Бир маҳал Раҳматилла тиззамга туртди.

— Йўқловни эшитяпсанми? — деди у.

Эътибор бериб қулоқ тутдим:

*Дод ўлимнинг дастидан,
Фарёд ўлимнинг дастидан,
Жош деб раҳми келмайди,
Қарри деб раҳми келмайди,
Қайларга бориб дод этайин,
Кимларга мен фарёд этайин,
Вой зна-ам, вой знам!..*

— Шуларни ёзиб олиш керак-да. Дарҳол ёзиб олмасанг, эздан чиқиб кетади. Шоирлардан фарқи йўғ-а? Лекин бир хил сўзларни тушунмаяпман. Эшитгин, сен тушунасан-ку...

— Ҳозир вақtimi энди шунинг?!

— Ҳотам, улар йўқловни тўқинадими ё ёдлаб олишганми?

— Билмадим, ҳарҳолда биров ўлганда айтаман, деб ёдлашмас керак.

Инжиқ жавобимдан оғриндими, аллапайтгача индамай қолди. Туриб-туриб яна мутаассир бўлди шекилли, тагин нимадир гапиргиси келди. У ён-бу ён қарайверди. Мен эса уни бекор опкелибман деб ўйлай бошладим. Қани энди, у мени яхши тушунадиган одам бўлсаю сал кўнглимни бўшатиб олсам. Мен ахир, оғайни, холамни танимайман, танимаяпман-ку! У эса ҳеч нарсани тушунмайдиган, савмал бир бола бўлиб кўриняпти кўзимга. Шу менинг ўртоғимми, наҳотки шу билан ошна-оғайнигарчилик қилиб юрган бўлсам?! Овлоқроқ бир жой бўлсаю аччиқ-тиззиқ гаплар билан узиб-узиб олсам.

— Косаларни йиғиштириб олинглар, — деди Саъди ака.

— Мулла бова, овқатга овмин денг, — деди яна кимдир. Бир неча одамлар билан қўшилишиб биз ҳам турдик. Ҳовлида, уй девори ёқалаб товуш бериб йиғлаётган эрақлар, ичкарида боягидай аянчли,

тоқат қилиб бўлмайдиган даражада бўзлашаётган хотинлар. Уларнинг орасида ёшгина иккита қизча ҳам йиғлайди. Олдиларида иккита кампир ҳам бор. «Бўлам-ов, бўлам-ов», деб бақириварди улар.

— Боврим деяптими? — деб сўради Раҳматилла.

— «Бўла» деяпти. Бўласи бўларкан.

Дўстимнинг ағрайганини кўриб, «жияни» деб қўя қолдим. Аёлларнинг товуши мени эзиб, эзмалаб ташлади. Улар гўё ўлган кишини қайта ҳаётга қайтариш учун чинакам қайғуришаётганга ўхшардилар. Аслида улар ўзларига суюкли бир одамнинг орадан кетгани учун куйишар, йиғлашарди холос. Агар менинг тасаввуримда холам тўла тикланганида, уни ҳис қилолганимда эди, ҳозир шубҳасиз, бўкириб йиғлаб юборган бўлардим. Аммо мен боя айтганимдай, онам тез-тез гапириб ўтирадиган ҳикоялар орқалигина холам ҳақида оз-моз билардим, юқорида сизга сўзлаб берганларим менинг тасаввурларим, холос. Энди мен анови тизилишиб йиғлаётганлар қаторида туролмайман».

ИЗОҲ

Хотиралари бирдан тиниқиб кетгани учун, Ҳотам шу ерда холасини ҳар хил манзараларда тасаввур қилаверади, тасаввур қилаверади. Ўзимча, бу ерлари чўзилиб кетган ҳисоблаб тасвирга киргизмадим. Ахир, мен у ҳақиқатан ҳам орамизда яшаяптми, йўқми, бирданига исбот қила олмайман-ку. Мабодо, унинг тириклар дунёсида йўқлигини аниқ билганимда кундалигига қалам теккизиб ўтирармидим. Мархумнинг гўрига фишт қалашни айб деймиз. Ортидан гап қилсанг гуноҳлари тўкилади. «Қандай одам эди?» десалар «яхши одам эди» деймиз. Гарчи...

ВОҚЕАНИНГ ТАДРИЖИ. КУНДАЛИҚДАН

«Кимдир келиб билагимдан тутди.

— Халил ака чақиряпти.

— Нега?

Акам йиғлаётганлар ичидан менга жим қараб турибди. Бормадим. Раҳматиллага, қирга чиқиб келамиз, дедим. Довдираб тургандан кўра кетган маъқулроқ эди бу ердан. Менинг ҳам улар билан қўшилиб аюҳаннос солгим, ўзимни билмай йиғлагим келарди, ахир. Бироқ йиғлаёлмаганим учун кетишим керак эди.

Уйнинг орқаси билан қирга ёнлама йўлдан, одамларга кўринмай айланиб чиқдик. Аммо ҳамон эркакларнинг ҳам аянчли, ҳам илтижога ўхшаш овозлари эшитилиб турар, анча вақтдан бери қишлоқда таъзия кўрмаганим учунми, билмадим, бу менга қаттиқ таъсир қиларди. Улар ўзларига қадрдон кишининг қазо қилгани туфайли йиғлашаётган бўлса, мен эса ўша қадрдонликни истаганим учун йиғлагим келарди. Кечга томон овозлар ҳар-ҳар замонда эшитилиб қолди. Энди азадорлар чарчаган эдилар, фақат янги одамлар келгандагина бирдан бақриб овоз беришарди.

— Одамлар қандай берилиб йиғлашади, а? Нима керак экан шунчалик йиғлаш? — Мен дўстимнинг бу гапларини эшитмаётгандай борардим.

— Обидийда қилмоқда, — деди у ўзига-ўзи гапираётгандай. Об—сув, дийда—кўз, тожик тилидан кириб келган. Ҳотам, бир қизиқ фикр бор-да. Мана шу маросим шовқинларини магнитофонга ёздириб олса бўлмасмикин?

Қараб турсам, Раҳматилланинг фикрлари меникига яқин. Мен ҳам келган заҳоти шу ҳақда ўйлаган эдим. Уни қувватладим. Шу маҳал азахона томондан эркакларнинг боягидан ҳам кўра кучлироқ йўқлови эшитилди. Шамол биз томонга эсаётган эди. Бу аҳволда ўзим ва бошқалар ҳақида ҳам яхши фикр юритмаслигим аниқ. Мен энди болалиқ чоғларим, то ўн саккиз йиллик умрим ўтган тупроқда ўзимни ортиқча сезардим. Ҳадемай қуёш ботади. Таъзияхонада эҳтимол, мени кутишаётгандир. Бироқ, мен уларга ўгай кўринишни истамайман, ахир. Шу одамларнинг ҳам ўз одами бўлишни хоҳлайман. Асли ёшлигимда шуларни орзу қилардим!

Қуёш ботиши билан дўстим кечки шабадани мақтай бошлади. У менга энди тоғ чўққилари қип-қизил шафақларда қизил рўмол ўраган аёлларга ўхшаётганини айтарди. Таниш тоғ насими ўзимга ҳам хуш ёқа бошлади. Қаддимни ғоз тутиб, кўйлагим тугмаларини ечиб юбордим. Пас-тдаги сонглоқ тошлари узра шарқираб оқаётган сой шовқини энди баралла эшитиларди. Бу шовқин одамларнинг товушини кўмиб юборганди.

Мен бир марта тошкентлик дўстимнинг уйига борганимда бешинчи қаватда аёлларнинг чуввос солиб йўқлов айтишиганини эшитганман. Шунда бирдан энамнинг вафоти кuni онамнинг қандай йиғлаганини эслаганман. Чунки бу овоз орқали онамнинг ва бўзлаётган барча ўзбек аёлларининг бир-бирига жуда ўхшашини сезгандим. Бирдан юрагим ҳапқириб, ўзимизнинг одамлар фақат инсон учун йиғлагандагина тил топиша олишларини, шундагина қалблари бир-бириникига шу қадар ўхшаб кетишини тасаввур қилгандим.

Сой ичи қоронғулашиб, тоғлар осмон ёруғлиги бағрига яна ҳам қорайиб синггаётгандай эди. Дўстим кетамиз энди, деб қолди. Мен азадорлар учун тўйга келган кишига ўхшаб кўринишдан чўчидим. Аммо энди улар ҳам йиғлайвериб чарчашган бўлса керак. Кесилган узун тол танасига эркаклар қалдиригочлардай тизилиб олишибди. Улар симёгочга ўрнатилган катта дампочка ёруғида янги одамлар кўрингандагина ўринларидан туриб, бирданига овозларини баралла қўйиб, йўқлашарди. Яқинлашаётган киши ҳам узоқдан овоз бериб келарди.

— Ҳаммасига лоқайдлик сабабчи.—Дўстимнинг калимаси хаёлимнинг давомидай туюлди. Ҳа, мен кейинроқ худди шу — юқоридаги фикрларни бир қорозга ёзиб қўйган эдим. Эсимга тушди: Жуманбулбул шеърлари ва унда ҳам учрамовчи маҳаллий сўзлар ёзилган дафтарларим орасида.

— Ўзи табиатимиз шунақа. — дейди дўстим. — Лоқайдликка мойил.

Азахонага келганимизда онам ва хотиним анчадан бери биздан хавотир олиб ўтиришган экан. Бир аёл келиб, мен билан кулиб кўришди. Шарофат хола экан.

— Айланайин олим йигитдан, — деди у. — Ишқилиб, оёқларинг қоқилмасин. Тошкентни гуллашиб юрибсиларми, чирогим?

— Куда вы пропали, мне здесь совсем надоела! — деди хотиним тоқатсизланиб.

— Қаерда юрибсилар? Булар нега бийтиб йўқ бўл кетди деб олоқ! бўл ўтириббиз, — деди онам.

Отам қатордагиларнинг ичидан туриб биз томон келаверди. Отамнинг овози битиб қолибди, биз билан худди шивирлаётгандай бўлиб гаплашди.

— Кайфиятинг дурустми, улим? Шундай бўлиб қолди энди. Кунига матал-да, бевафо дунё экан...

Бу гапларни менинг кўнглим чўкмасин деб айтаётганини сезиб турибман.

— Биз уйга қайтпмиз, ота. Меҳмон опкеганман, — деб Раҳматиллага ишора қилдим.

— Э-э-э, — отам Раҳматилла билан кўришиб, сўраша кетди, — бу, ноқулай бўпти-да.

Сўнг онамга:

— Уйга оқшом бораман, — деди. — Болларингга айт, оқ оёқни баландки кўрага қамашсин. Тонг азонда ҳаллаб қайтаман. Бу ёгам лозимат-да. Қайтамиз² энди.

¹ Олоқ бўлмоқ — хавотир олмақ (шева).

² Қайтамиз — нима қиламиз (шева).

— Ҳеч қандай ташвишнинг кераги йўқ. Биз эртага тоғни томоша қилсак бўлди, амаки. Ҳеч уринманг. Ўзбекмиз, тушунамиз, — деди Раҳматилла.

— Э, ука, ҳамиша кеб ётибсанми, менам ҳар қуни меҳмон кутяппанми? Ҳавас қип кепсан, бир меҳмон бўласан-да, энди.

Отамнинг сенсирётгани дўстимга ботаётгандай кўринди. Чунки Раҳматилла бир гал ўзимнинг укаларимниям «сиз»лайман, деганди. Мен бунга ҳайрон қолмайман. Чунки у ўзининг ўғилчаси ва қизигаям «сиз»лаб мурожаат қилади. Агар мен ўзимдан кичикни «сиз»лаб гапирсам орамизда қандайдир гов сезаман.

Отам меҳмонга шундай деб, ортига бурилиб кетаверди. У киши менинг машина миғиб келганимга эътибор бермади чоғи. Ё Раҳматилланики деб ўйлади. Умуман, отам бу ҳақда ўйлаб ҳам кўрмагандир.

— Зачем нужен мунчалик кўп йиғлаш? — зорланди хотиним қишлоққа тушаётганимизда. — Хотинлар шундай бақиринадикки, қулоғим тешилиб кетди. Ўлган ўлди, бўлди-да. Энди қанча йиғлаганинг билан қайтиб келармиди?

— Ўзларингнинг одатларингга ўхшатмагин-да, — деди онам. — Бизда шундай расм. Хоҳлайсанми, хоҳламайсанми...

Менинг жаҳдим чиқди, бўлди қилинглар, дедим, улар ўртасидаги эски гаплар қайта қўзғалишидан чўчидим. Ҳозир гижиллашмасликлари мумкин, лекин бари бир мабодо иккови келинмай қоладиган бўлса, албатта ўртага мен суқилишим керак. Ундан кейин онам менга ёпишиб кетади. «Сизларни шундай бўлади деб ўстирдим-да, улларимдан келинларим зўр бўлсин деб эдим-да», деб юмшаб, ўпкалайди, кейин йиғлайди.

Фотима тўйимиз ўтгач беш-олти ой қишлоқда яшаган, уйимиз бўлмагани учун мен Тошкентда бир ўзим эдим — ўша вақтларни эслаб юраги безиллайди. Чунки Фотиманинг ишларга ҳеч уқуви йўқ ва уйдагилар билан қовушиб-келишиб кетолмасди. Шунинг учун ўша вақтларда онам иккови унча келишолмаган, охири бориб каттароқ жанжаллар чиқаверганди. Лекин Фотима ўзи ваъда қилгани — қишлоқнинг ҳамма қийинчиликларига чидайман, то уй олгунингизча шу ерда яшайвераман, деган сўзида охиригача турди. Биз бир-биримизни яхши кўрар, онам ҳам кўпинча шуни ўйлар, лекин бари бир ўзлигига бораверар, келинининг фирт шиттахўр қишлоқи бўлишини хоҳларди. Шунинг учун ҳам онам Тошкентга — бизниқига боргиси

келмасди. Бир-икки марта ўзим қўярда-қўймай олиб борганман. Шунда ҳам уч кундан қуп турмаган.

Эҳ, ўшандаги «фалончи қиз опқочиб келти», «иштонсиз юрармиш», «тилимизга тушунмас экан» деган гап-сўзлари... Бунақа «ҳодиса» қишлоқда биринчи марта юз бериши эди-да. Улар мени каттакон, обрўли одам бўлади, муаллимларим: «Тўғри қилди, у энди жуда маданиятли одам, ахир» дейишарди. Бари бир улар мени ҳурмат қилардилар, ишонишарди. Ҳозир ҳам ихлос қилишадди. Аммо мен...

Ўша пайтлари ҳозирги ҳолатга тушиб қолиш ва бундан кўрқинш ҳисси ҳаёлимга ҳам келмаган экан. Бейхтиёр тилимга шоирнинг мен севган шеъри келади:

Мукаммал кўрмоқчи бўлдик дунёни,

Етук бўлолмадик ўзимиз бироқ,

О, ишлар армони, ишлар армони,

Армон кўрмадим ҳеч сиздан буюкроқ.

— Пушкинникими? — деди Фотима.

— Ҳа.

— Ўзимизнинг Пушкинники, — қўшимча қилди Раҳматилла қулиб.

— Қайси, ҳалиги ориқ шоирми? У бизникига келган-а, Ҳотам ака?

— ...

— Энди маёпкани эртага қиламиз, — деди Фотима. Бир марта чиққандик-ку. Ўша жойга борақолайлик-а?

— ...

— Ажойиб ҳаво бўляпти...

Уйга етиб келганимиздан сўнг кўп ўтирмадик. Йўл чарчатган экан, ухлаб қолдик. Эрталаб қўшнимизнинг ўғли Алишер кириб келди.

— Машиналар муборак, ака! Зўр иш бўлибди-да, — деди у. — Энди сизлар билан кетаверамиз Тошкентга. Маёпкага чиқсангизлар мениям олиб кетингизлар, хизмат-пизмат...

— Ҳа, ҳа. Сен жуда керак эдинг бизга, Алишер. — Шундай дея ўртоғимга кўзимни қисдим.

— Яхши, яхши бўларди, — деди Раҳматилла ҳам.

Ва нимагадир, шу пайт эрталабки лоқайдлигим йўқолиб. ми-ямни қутилмаганда бир тиниқ шуур қоплади. Ўзим сира ҳам истамаган, кутмаган таҳдикали хаёллар босиб кела бошлади: «Мен кимларга

ўхшаяпман? Ўзим ўхшашни хоҳлаган одамларгами, ё...» Яна, ҳа, яна шу изтиробли хаёл!

Ташқарида онам қозонга уннаб юрибди. Айвонда «оқ оёқ»нинг тузланган териси... Бет-қўлимни ҳам ювмай нариги уйга кирдим. Ринат билан Руфат тўла косалардан сут ичишяпти. Фотима «тўкмай е, сочмай е», деб тергаб турибди.

— Тўкма, ана папанг келди, вот он ругает тебя.

Ҳар гал қишлоққа борганимда, ўша мен туғилиб ўсган уйнинг деворига болалигимда, неча йиллар бўлди бунга ўзиям, хамир билан ёпиштириб қўйилган эски газета ва журналлардан қирқиб олинган суратларни кўраман. Унда ўша пайтдаги мамлакатимиз раҳбарининг Америка президенти билан учрашгани ҳақида маълумот ва сурат бор. Кейин ўша пайтлари кинода ўйнайдиган жажжи бир қизчанинг расми. Унинг кўзлари шундай ишонувчан, шундай содда боқадикки, агар уни кинода кўрсангиз у актёрлик қилаётгани асло билинмас, йўқ, бу ҳаётнинг ўзидан олинган деб ўйлардингиз. Мен масалан, мумкин эмас — шу ҳаётда бўлган, буни кино демаслик керак, ҳаёт дейиш керак, дердим ўзимча ҳаяжонланиб.

...Ва билиниб-билинмай йиллар ўтиб кетди. Оббо, дейман доим. Қандай ушлаш мумкин вақтни? Мен ҳозир орадан йигирма йиллаб ўтиб кетган бевафо ва басамар кунларни худди ўша расмдаги соддагина қизга (аммо у артист эди-ку), икки давлат раҳбарларининг сарғайиб кетган суратига, ўша даврда бутун мамлакатнинг дастуруламали бўлган қишлоқ хўжалигини экстенсив ривожлантириш тўғрисидаги эски лавҳаларга кўзим тушиши билан чуқурроқ ҳис қиламан. Ўша қиз ҳамон менга содда боқади, ҳамон ишонтиради ва орадаги йигирма йил вақтни эслаб бирдан ўзимни ғариб сезиб қоламан. Ҳаётнинг бу қадар сезилмас шафқатсизлигидан аламга ботаман, шуурим тиниқлашади, «ўша қиз қаердайкин-а, ҳозир ҳам бормикан?», деб ўйлайман. Эҳтимол, ҳозир ҳам яшаётгандир. Ҳозир ҳам актёрдир балки. Аммо ҳеч бир аёл актёр унга ўхшамайди-ку? Ёки у ҳам ўзгариб кетганмикан? Ахир, ўша пайтда мен хамир билан деворга расм ёпиштиришнинг нимага кераклигини сезмаганман. Кейинчалик қизча ҳам ҳаётнинг родини ижро этмасликни, балки унда яшашни, масалан, оддийгина тикувчи бўлиб кун кўришни хоҳлагандир. Кўрмаётганим, эшитмаётганимнинг сабаби ҳам шундадир, балки.

Онам ҳар гал уйга борганимда биз болалиқда устида думалашиб юрган кўрпачани солади. Энди у эскириб, қирқ ямоқ бўлиб кетган. Лекин онам нимагадир, ҳеч ташлаб юбормайди ёки анави айвондаги

эшаққа тўқимлик учун чиқариб ташламайди. Борсам, ҳар маҳал ўша тахлоғлиқ кўрпачалар ичида турган бўлади.

— Ҳаҳ, қишлоқилар, — дейман, — ташлаб юбормайсизларми шу матоҳни, қачон маданият кириб келади сизларга?

Бу гапларни эшитавериб онамнинг қулоғи пишиб кетган.

— Ўзингнинг кўрпанг бу, — дейдию олиб тагимга ташлайверади. Шунда билинар-билимас бир хил ҳидлар димоғимга урилади... Бир жирканган бўламан, лекин худди шу ислар туфайли гўдаклик хотираларим ёдга келаверади, ҳаяжонланаман. Уч-тўрт кун қишлоқда юрсам, девордаги расмлардан ҳам безорим чиқади.

— Олиб ташланглар уни, — дейман, лекин ич-ичимдан хоҳламайман шундай қилишларини.

— Хамири оқариб, ёмон кўриниб қолади, — дейди онам ҳафсаласизлик билан.

Лекин ўша ердан хамирни ҳам сидириб олиб ташлаш кераклигини биладилар, эътибор қилишмайди. Ёки бирор маъни бордир. Буни ўзим ҳам сўрамаганман. Чунки ҳеч қандай ирим-сиримга кирмайди-ку бу.

Мен шу ҳис-ҳиссиётлар ҳақида кўпинча шеър ёки ҳикоями, ишқилиб, бир нарса ёзмоқчи бўлиб юрардим-у, ҳеч уддалай олмасдим. Бироқ ақл юритиб кўриб, улар бундан таъсирланмасликларини сезиб, ташлаб қўяверардим.

КЕЙИН

«Мен лойсувоқ уйимиз деворидаги эски расмларнинг ўрнига қарай бошладим. Андава билан қирилган жойлари оқариб қолган...

Улар қаерда? Қаёққа кетган? Қаёққа?! Мен қаёққа келдим? Қаёққа кетяпман?»

РОВИЙ БАЁНИ

Кундалик, эҳтимол, ҳали давом этарди, чунки фикрлар ниҳоясига етмаган, унга кўнимча изоҳлар киритилмаса, тушунарсиз қолиши мумкин эди. Дастлаб кўшнимнинг шаштини қайтарганим туфайли энди ўша «айбни ювиш» учун уни ўзим тугатишим лозим бўлиб қолди. Тилчини яхши билганим учун ўзининг бундан кейинги ҳаёти ҳикоясининг ҳам давоми бўлсин, деб кейинги кечмишларини четдан туриб баён қилиб бермоқчи бўлдим.

Ҳотамнинг бу қадар жиддий ҳолатларини илгари кузатмаганман. Кундаликни ўқиб, ҳайрон қолдим. Четдан қараб одамнинг ичини

билиш қийин экан. Кўзимга у ичидаги ташида — ҳовлиқмароқ кўри-нар, ҳатто кўча-қўйда кўриб қолсам ҳам шу одати борлиги учун узоқ гаплашиб ўтирмасдим. Энди эса... Бир мақсад билан куйиб-пишиб юрган кишини ҳеч лоқайд кузатиш мумкинми? Айниқса, агар у мени ва сизни ҳам ўйлаётган бўлса?!

Бир куни у менга кўрсатаман деган кундалик дафтари йўқолиб қолганини афсусланиб гапирди. Дафтарда ўзига ёққан фикрлар, аянчли ҳолатлар бор эмиш... Мен ҳам афсусланган бўлдим, сездирмаслик учун...

— Бизлар энди йиғи-маросимлар шовқинини ленталарга ёзиб оламиз. Магнитофонлардан эшитиб таъсирланамиз. Шундай одамлар-миз биз, — тақорлади у.

— Бошқачароқ эмасми? — дедим. — Менга кўрсатганингиз сал...

— Ўша фикрларимни ривожлантириб, такомиллаштириб газе-тага бермоқчиман, — чўрт кесди Ҳотам. — Энди жудаям ишоняпман. Энг керакли гаплар экан улар. Бундай нарсани чиқаришса керак. Савоб-ку ахир, чиқаришса. Тушунтираман, ўртоқ муҳаррир, дейман, сизлар эълон қилаётган мақолалар ҳам жуда муҳим, лекин энг керак-лиси одамларнинг дили тубида чўкиб ётибди, дейман. Мен шуларни ёзиб келувдим, чиқарасизларми, дейман. Тушунар.

— Бари бир чиқаришмайди.

— Чиқаришади. Бир балои-баттар мақолалар чиқиб ётибди-ю... Ҳаммаси одамни қумсаб йиғламасликдан келиб чиққан. Гўё биз ўзимиздан ташқари, ҳатто хотинимиз, оиламиз, ота-оналаримиз-дан ҳам бошқа ким учундир яшаймиз. Аслида-чи?.. «...» газетаси дилга яқин анча-мунча фикрларни ёзаяпти. Менинг мақолам чўкиб ётган, янаям чуқурроқ чўкаётган дардларимиз ҳақида бўлади. Дунёда фақат одам учун зарур нарсаларгина мавжуд. Демак, ҳамма нарса — одам. — Ҳаяжонланганидан Ҳотамнинг кўзидан ёш чиқиб кетди. — Мисол учун шамолнинг фиғони одамга ўхшайди. Шамол тарновга урилиб, одам каби фиғон қилади, тарнов агар тушиб кет-са, вьетнамликнинг исмини айтади. Уни тузатмоқчи бўлиб, болғаласанг, корейсинг фамилияси эшитилади. Оёғинг остида бузилиб ётган яшик қайсидир кўриниши билан хитойликнинг ҳусниҳатини эслатади. Яшик дарахтдан бўлади. Дарахтдан дутор ясасанг «Муно-жот» эшитилади: «Мендай ўксимаган дунёда ҳеч ким! Ай-й...» — У тўрт панжаси билан ўзича «дутор торларини ура бошлади». «Хал-қим! Хал-қим! Хал-қим!» — Ва у кулди. Ўзининг «аъло» фикрлари-дан лаззатланди шу чоғда.

Ҳотам мендан хафа эмасди.

— Нима, сиз тушунмасангиз уришишим керакми? — деди ва яқинда бир китоб ўқигани, китоб қаҳрамони одамларнинг кўз ёшларини шишаларга йиғиб юриши, шундай қилиб юриб-юриб охирида ўлиб кетишини айтди. — Лекин бу ҳам тентакнинг иши, — дерди у ўзича. — Жуда тентак бўлмаса ҳам овсароқ одам у. Кўз ёшни шишага йиғиб нима қилади? Яخشиси, шу одамларнинг гапини ёзиб олсин. Магнитофонга ёзиб олсин яخشиси. Кўз ёш билан сувнинг нима фарқи бор, ахир? Ёки у иссиқ ҳолда турса экан, кимнингдир бағрини куйдириб юборса. Кўз ёшни йиғиб-йиғиб, охири тўкиб ташларди-да, бошқа нима қиларди? Қанақа жойга тўкарди, ҳало жойга эмасми, ишқилиб? Ҳе, қизиқ, лекин шу қарорга келган одамнинг ҳолатини тасаввур қиласизми? Уям бир инсон, бироқ хато қилган. Мен бўлганимда кўз ёшларни ажратардим. Одам мансабдан тушгани учун йиғладими ё биров учунми — буни ажратардим. Оббо, шундай бўлиши мумкин-да, лекин. Сиз агар унинг ўрнида булганингизда нима қилардингиз? Ҳа, бу ҳақда ўйламагансиз. Ўйлашга қўл тегармиди. Бир-бирингиздан кўрқиб юрасизлару...

Мен энди унинг қиёфасида, ҳаракатларида ҳаётнинг шилпиқ маромига тушиб қолишдан чўчиган, буни сездирмасликка ҳарчанд интилаётган, ўзини асраш учун елиб-югураётган кишини кўрардим. Шундан кейин у билан бафуржа суҳбат қуролмадим. Гоҳо қисқа муддатга гаплашиш имкони бўлиб қолганда ҳам кимки одам учун йиғламас экан, албатта у ўлимга маҳкум, деб уқтирадиган бўлиб қолди. Бу гал у энг машҳур ёзувчининг қиссасидаги Анотой деган қаҳрамоннинг отаси ўлими, азада боланинг муаллимаси ва синфдошларининг ер тепиб йиғлашларини ҳаяжонланиб айтиб берди.

У менга ёт одамга сўзлагандай ишонқирамай, бироқ анча содалик билан, шунда ҳам пала-партиш галирарди. Назаримда, аввалгидан ҳам кўра энди ҳовлиқмароқдай эди.

Унинг ҳаракатларини, боя айтганимдай, сира эътиборсиз кузатиш мумкин эмасди. Баъзан шундай бўлади: бошқа ҳеч ким назарингизни тортмаса, бир одамнинг ўзи бутун дунё бўлиб кўриनावеради. Шундай пайтлари мен уни охир-оқибат фақат кўзёшларга эътиқод кўювчи бир телбага айланиб қолмасмикан, деб хавфсирардим.

Улар кўчанинг бошида, биз ичкарироқдаги уйда яшардик. Баъзан кўчадан ўтаётганимизда у тўсатдан қичқириб қоларди:

— Ҳа, муҳаррир ака, ишданми? Чой қиламиз.

Сўнгра кўзларини пирпиратиб одамни масхаралаётгандай тиржайиб тураверарди. Узримни айтсам:

— Бизлар одам эмас-да, а? — дерди яна илжайиб.

Ўша кунларнинг бирида у туғилган кунини нишонлади. Уйимга атайин келиб мени ҳам зиёфатга чақириб кетди. Бордим. Борсам, яна ўша гаплар-да. Хотини жеркийди, у бўлса ўтирганларни онг-тонг қолдириб, одамнинг кўз ёши ҳақида жаврайверади. Ҳамманинг безорини чиқариб юборди. Секингина чиқиб келиб қўйдим.

Бир ҳафталар ўтгач эса уни ўзи айтган газета муҳаррири хонасига кираётганида учратдим.

— Сизнинг деярли ҳамма асарларингизни ўқиганман, — дерди у. — Ёзувчи сифатида юртимизнинг энг зўри деб ўйлайман. Лекин биласизми, мени кечиринг-а, бари бир сиз ҳам одам қанақасига одам, деган саволга жавоб изламайсиз. Нима учун энди мунча қалин китоблар ёзиб, халқнинг ҳурматини қозониб...

Кенг юзли, донишманд қиёфа, сочлари оқарган муҳаррир ҳайрон қолиб, бу ғалати ўқувчига эгилиброқ қулоқ тутди:

— Хўш, ука?

— Айтмоқчиманки, асосий нарса ҳақида ёзмайсизлар. Нимага шундай?

— Нима экан асосий нарса?

— Асосий нарса одамнинг одам учун йиғлаши-да.

У отаси ўлган Анотой, унга қўшилишиб эзгин йиғлаётган қирғиз болалари, бутилкаларга кўз ёш йиғиб юрувчи қаҳрамон ва яна яқиндагина ўқигани — машҳур қозоқ ёзувчисининг китобидаги аздорларнинг кўзларига лаб қўйиб, кўз ёшларини ичаётган қозоқ аёллари ҳақида гапирарди. Устозимиз, яъни бош муҳаррирнинг энсаси қотиб кетмадимикан, деб ўйлагандим. Йўқ, охиригача берилиб тинглади.

— Буни ўйлаганингиз яхши, — деди у. — Ҳар кимнинг хаёлига келавермайдиган ва жуда керакли нарса. Фақат қаловини топиб айтиш лозим. Ёзувчига ўхшайсиз-а?.. Йўғ-э... Мана халқимизнинг моддий-маънавий ҳаётига оид баъзи муаммоларни газетамиз саҳифасида ёритяпмиз. Ёзувчиларнинг қиладиган асосий ишлари халққа инсонпарварлик ғояларини тарқатиш бўлади. Назаримда, сиз кўп асар ўқиган кўринасиз. Охир пировард эса одамнинг кўз ёши ҳақида болаларча хулосага келиб қолибсиз. Одам йиғлаш учунгина яшамайди, ахир. Одатда, ўлган одам учун йиғлашади, тириклигида йиғлашмайди. Бу ҳар биримизнинг табиатимизга хос хусусият. Масалан, сиз тирик одам учун йиғлайсизми?

— Менми? Мени қўйинг. Ҳатто холам ўлгандаям йиғламаганман. Холам ўлгандан кейин шу хулосага келганман чинини айтсам. Бу ҳақда бир асар ёзмоқчи эдим, таваккал қилувдим-да. Мақола ёзиб

келганман дастлаб. Қандай қилиб мақолада бу мавзуни кўтариб чиқиш мумкин, дейишди. Кейин ҳикоя қилдим. Ҳикояни олиб борсам, у ҳам маъқул бўлмади. Кейин ташлаб қўйдим. Сўнгра аза, азада йиғлаётганлар ҳақида китоблар ўқидим. Топиб ўқийвердим. Асосий нарса ҳаётда ўзи шу экан. Одам қайғуриб йиғламаса бўлмас экан. Ёшлиқда ҳамма нарса таъсир қилавераркан одамга: онамни ҳам, онам ёмон кўрган қизни ҳам яхши кўрардим. Ўша қизга уйландим. Энди бўлса хотиним билан сира кўнглимиз тўғри келмайди. Биласизми, мен унинг кўнглига кира олардим аввал. Лекин ҳозир... Ўзимни ўзим энди тушуниб етаётгандекман.

— Э, ука-ей, ўзингизни тушунмасангиз хотинингизни ёқтирмай қоласизми? Қизиқ экансиз-ку. Ҳар ҳолда сизнинг ҳолатингизни тасаввур қиляпман. Бир нима деб маслаҳат беролмайман. Кўз ёши тўғрисидаги хулосангизни ҳам бутунлай рад этмоқчи эмасман. Аммо у бир ёқлама. Буни мақола қилиб, газетага олиб келибсиз, аммо газетага бериш мумкинми шуни? Ўйлаганмисиз бу ҳақда? Ташвиқот қиладиган мавзуми шу? Ундан кўра, ука, ҳали ёш экансиз, ишнинг бўларини ўйланг. Ҳақиқатан халқ учун ачинсангиз колхозчиларимизнинг моддий шароитлари, маънавий аҳволлари ҳақида жуда ажойиб, ҳамма ўқийдиган мақолалар ёзиш мумкин. Шундагина халқ сиздан хурсанд бўлади. Чунки у ўзини ўйлайди. Ўжарлик билан, «бир-биринг учун йиғланглар» деб тарғиб қилсангиз, албатта, қўшилмайди. Хоҳласа йиғлайди, хоҳламаса йўқ. Шунинг учун, ука, арқонни кенгроқ ташлаш керак.

Ҳотам дик этиб ўрнидан турди. Тузуккина хайрлашмади ҳам. Мен энди Ҳотамнинг бояги фикрлари буткул ўзгариб кетади, раҳмат айтади муҳаррирга деб ўйлагандим. Қайтанга унинг жаҳли чиққандай бўлди. Назаримда, у ҳеч қандай насиҳатга муҳтож эмас экан.

Энди уни илгаригидай бир овсар одам деб ўйламасдим. Унинг бундан кейинги барча ҳаракатларида мен тушуниб-тушунмайдиган фавқулодда қатъийлик, муайян мақсад бор эди. У илгарилари гоҳо мен билан ҳазиллашишни истаб қоларди, ҳатто тагдор аччиқ-тиззиқ ҳазил-хузуллар билан бир-биримизни мот қилишга ҳаракат қилиб кетардик. Кейинчалик ҳам уни ўша бир дилкаш киши сифатида ҳурмат қила бошладим. Кундалик қўлимга тушиши арафасида эса, ҳатто бизлар одамга ўхшаб суҳбатлашмай қўйгандик. Ҳолатига қараб ҳозир мен бирон ҳазил гап айтсам, албатта уришиб қолишимизни сезиб турардим. Қандайдир, ўзича асабийлашган, бир тузалмас дардга йўлиққан у шунинг учун ҳаммага ишончсизлик билан қараётгандай бўлаве-

рарди. Унинг сиймосида қайгадир, ишқилиб, биздан бошқа томонга кетаётган, бизларга дам ишониб, дам ишонмай қўйган кишининг суратини кўрардим.

— Дунёни шоирлар бошқармайди! — деб бақирди у бир куни балкондан туриб. Менинг пастдан ўтиб бораётганимни кўриб шундай қилди. Мен шу заҳоти унинг Шоир Шоҳ ҳақидаги фикрларини эсладим. У ўзига ярашмаган тиржайиш билан мендан сўради:

— Муҳаррир ака, мен ўлсам сиз йиғлармидингиз?

— Нафасни иссиқроқ қилинг-э. Гапираётган нарсангизни қаранг.

У билан одамга ўхшаб мулоқот қилолмаслигимни билиб, кетавермоқчи бўлдим.

— Агар йиғласангиз, мен тобутдан туриб сизнинг кўз ёшларингизни ичардим, — яна иршайрди у менга. — Биласизми, шу китобни?

— Ўқиганман. Бироқ у жуда ақлли ёзилган асар.

— Яхшиси, чиқинг буёққа, бир оз гурунғ қиламиз. — Орқасидан хотинининг бир нима деб шанғиллагани эшитилди.

— Ҳозир вақтим зикроқ, бошқа куни, — дея йўлимда кетавердим.

Ҳотамнинг иршайиб турган башараси анча вақтгача кўз ўнгимдан кетмади.

Мана шу башара мени уйда, кўчада, ишда, уйқуда — доим безовта қилаверди. Ишимга халақит бераверадиган бўлди. Ақалли газетага бирорта мақола ҳам ёзолмай қолдим. Назаримда, деворнинг қайсидир бурчагида унинг нигоҳи менинг барча ҳолатларимдан, юзакироқ ҳаракатларимдан кулаётгандай, тиржаяётгандай бўлаверарди. Мен бу нигоҳдан ҳайиқар, талвасага тушиб қолардим. Ўзим сезмаган барча гуноҳларим учун энди у, фақат угина жазолайдигандай бўлаверар ва гўё кутилмаганда важоҳат билан бостириб келарди: «Одаммисан сен ҳам! Одам бўлсанг, қалб қани, юрагинг қани?! Одам учун қайғурасанми сен ҳам, йиғлай оласанми?!»

Ҳотамнинг хотини билан бир гал бекатда учрашиб қолганимда энди у эрининг бутунлай ўз ишини йиғиштириб, институтга бормай қўйгани, анчадан бери бир диндор мулла билан Қуръонни мутолаа қилаётганини айтди.

— Энди оғайнингиз мени «ғаюр» деб сўкяпти, — деди у. — Бу ҳолда бирга яшашимизга ҳеч кўзим етмайди, нима қилсамикан-а? Сизни кўп гапирди...

— Билмадим, Фотима. Сизга бу борада маслаҳат бериш қўлимдан келмайди. Ҳеч қўлимдан келмайди.

Ростдан ҳам унга ақл ўргатолмаслигимни сезардим.

Наҳотки, шунчалик қотиб кетган бўлсам. Наҳотки шуни фақат Ҳотамгина сезса. У нима демоқчи ўзи? Бирор фикрни тузукроқ тушунтирмаса. Ёки чиндан ҳам одам ҳақида ўйламай қўйдимми? Одам ҳақида ўйлаш, дегани нима ўзи? Худбинсиз, демоқчимми? Бу дунёда ким ҳам иззатталаб эмасман, деб баралла айта олади? Ҳақиқатан ҳам худбиндирман, лекин бошқалар-чи? Улар Ҳотамнинг олдида жавоб бермайдилар-ку. Демак, мен ҳам... Э, жин урсин, яхшиси шу ҳақда ўйламайман.

Икки кундан кейин Ҳотамнинг ўзи келиб қолди.

— Мен қаттиқ янглишган эканман бошида, — деди у. — Сизга маза — янглишмайсиз. Ёзасиз — чиқарасиз, ёзасиз — чиқарасиз... Хотиним сизга бир кундалик дафтар берган экан. Кетатуриб айтди хароми.

— Ажрашдингларми? — дедим мен ҳам совуққонлик билан.

— Уч талоқ қўйдим, — деди у бамайлихотир. — Дафтарни олиб, муғомбирлик қилиб, айтмай юрган экансиз-да. Сизниям тушуниш қийинми дейман. Ё мени тентак ҳисоблайсизми? Яхши кўрасиз-а мени? Чунки сиз ҳақиқатни сеvasиз. Билгилки, ҳақиқатларнинг тубинда — мен. Мана сизга уларнинг ярми. Курмағур қалбнинг ҳам ярми.

Шундай деб у менга бир қизил муқовали дафтар ташлаб кетди.

Мен дафтарни ўша заҳоти ўқиёлмадим. Биринчи марта «Нимага у менга бунчалик ёпишиб олган ўзи, нима учун дафтарни айнан менга берди» деган ўй кечди миямдан. Ва шу билан бирга унинг ҳаммадан кўра эркинроқ, ўйлаганини тўғридан-тўғри айта олиш феълига ҳавас қилдим.

«Кирлаган, занглаган, унутилаётган қалбимни топиб олдим. Энди шу кирларни ўз қўлларим билан сидириб ташладим. Қалбим чўғини қайта оловлантирдим. Бахтсизлик нима эканини равшанроқ англадим».

Дафтарда ҳамма нарсадан ҳам ўлим ҳақида кўпроқ ёзилган эди. Ўлим ҳақида мутафаккирлардан кўчирмалар олиб, ўзи эса, «биргина ўлим даҳшати инсон қалбини доимо тозалаб туради», деб ёзиб қўйганди. Шуларни ўқиб ва у ҳақда хаёл сурар эканман, бари бир Ҳотам энди ўзини ўзи ўлдирса керак, деган хулосага келдим. Чунки бундай қалбли кишилар азалдан узоқ яшамаган. Ҳар ҳолда сезгиларим, англаган шуурим шундай хулосага олиб келди.

Кейин унинг бош муҳаррир учун ёзган мақоласини ўқиб кўрдим. Қарийб саксон саҳифалик бу мақола бошдан охир миллат таҳлилига бағишланган, сўнгги хулосаси эса бизнинг тил билан айтганда «жуда қалтис», яъни жуда кескин руҳда эди. Шунинг учун ҳам бирон ки-

шига тарғиб қилишга чўчидим. Фақат бир куни Ҳотам ўз кундалигида нақл қилган узун сочли шоирга шу ҳақда гапирдим. У қизиқиб қолиб, дафтарни ўқиб чиқди.

— Жуда лоқайд одам экансиз, — деди у. — Ахир, Ҳотам одамларимизни бирлаштирувчи йўлни қидирибди-ку, шунга ҳаракат қилибди-ку. Биз эса... Унга ёрдам бериш керак эди. Эҳ, сиз... — У бош чайқади, кейин сўради: — Уникига бормаймизми?

Ҳотамни уйдан тополмадик. Эшиги кулфланиб, яна муҳрланган эди. Кўшниларида сўрасак, улар ҳам билишмас экан. Бир рус кампир бир кечада шундоқ бўлиб қолганини айтди, аммо мутлақо беҳабармиз, деди у.

Ҳотам кейинги пайтларда ўз қусурларини ўзи очиқ кўра бошлаган, ўзини ўзи, — билмадим, негадир шундай ўйлайман, — чидаб бўлмас тарзда қаттиқ англай бошлаган эди. Чидаб бўлмас тарзда. Мен унга руҳдош бўлолмасдим. Бундай ҳолатга тушган одам ё жуда катта мардлик кўрсатиши, ё ўзини ўзи ўлдириши мумкин холос. Осойишта яшай олмайди фақат.

Мен шуни ўйлардим.

— У худкушлик қилган, — дедим шоирга.

Шоир фикримга қўшилмади.

— Махфий одамлар опкетишган, — деди у.

Биз узоқ тортишдик. Мен кундаликдаги фикрларни рўкач қилдим. Кундаликда Ҳотам кейинги пайтларда Худо билан тил топиша олгани, иккаласининг «фикри бир жойдан чиқаётгани» тўғрисида ёзган эди. Демак, таркидунёчилик кайфияти ҳам йўқ эмас унда, деб хулоса қилгандим ўшанда. Бундан ташқари, сўнгги пайтларда унинг қалбининг «занглаган» лардаси йиртилган, шундай қилиб юрагидаги жароҳат кун сайин зўрайиб кетаверган. У чидай олмасди бунга.

Шоир эса кейинги пайтларда Ҳотамнинг Оллоҳ билан тил топишдим, деганини дастак қилиб олиб, динга ишонган одам ўз жонига ўзи қасд қилмайди, деб туриб олди. Унинг гапида ҳам жон бор, чунки Ҳотам ўзи ҳаётни жуда севиши, дунёда энг даҳшатли нарса ҳаётдан руҳ узилиши эканлигини айтганди-ку.

Бу хусусда ҳам шоир билан тортишиб қолдик. У Ҳотам руҳий-маънавий таназзул ҳақида айтган дерди. Мен эса бари бир ўлим даҳшатини кўзда тутганини таъкидлардим. Бироқ маънавий таназзул ҳақида гапирган бўлса ҳам, бари бир бу менинг фикрларимни тасдиқлаган бўларди. Ҳотам ўлим даҳшати ҳақида қанчалик ҳиссиёт билан ёзган бўлса ҳам, у кейинчалик ҳаётдан бутунлай безган, ҳатто нафратлан-

ган. (Фотима бир гал мента эрининг уззу кун деворга қабристон, тобутлар, аянчли йиғлаётган азадорларнинг суратларини осиб қўйиб хонасидан чиқмай ўтиришини йиғлаб айтиб берганди). Мен шунга ва кундаликнинг энг охиридаги сўзни шоирга рўкач қилиб туриб олдим. Мен уни ичимда такрорлаб юраман: «Муҳаррир! Мен сизга ва сизларга ниҳоятда ачинаман». Шоир сўздан қайтмади, баҳслашавердик. Охири у кундаликни уйига олиб кетишга ва жуда синчиклаб ўрганиб чиқиб, хулосасини айтишга қарор қилди. Мен бари бир ўз фикримда қолдим.

Аммо, эҳтимолдан ҳоли эмас, Ҳотам ҳали-замон шу олам саҳнида сиз билан биз каби яшаётган, бир ҳаводан нафас олаётгандир, исботлаб беролмайман. Шунча гапни эшитиб, эҳтимол, сиз аниқ ҳукмга келгандирсиз. Дарвоқе, у қадар баҳслашиб ўтиришга на ҳожат. Ахир, у манзилга етган одам. Шундай эмасми?

1990 йил.

ҲИКОЯЛАР

ЖИНКЎЧАДАГИ МУШТИПАР

Уни ҳар куни учратар эдим. Ўша — жийдага ўхшаш заҳил юзи, қуруқшаган лаби, қоқсуяк қўлларига эмас, балки букчайиб қолган бу кампирнинг маъсумона боқувчи кўзларига кўзим тушмасин учун, — ёшини яшаб қартайиб-мунғайиб қолган шўрлик шу бечорага ҳеч маҳал ёрдам беролмаслигимни билиб, дунёдаги энг ёмон мусибатни шунинг қиёфасида кўришни истамаганимдан, — ҳамиша ўзимни ундан олиб қочиб юрардим. Унинг пича қийшайган жағи анграйишига жуда мос, гўё соддалиги бўртиб кўзга ташлансин учун Яратганнинг ўзи атай шундай қилгандек. Жовдираган кўзларини айтмайсизми, кўзmunчоқнинг ўзгинаси, улар эски шаҳарнинг жинкўчасидан ўтувчиларга мўлтираб тикилади, худди бир нима тилаётгандек...

Бундан чамаси тўрт йилча бурун ҳовлиси мўъжазгина уйида ижарада турганимда, кампирнинг ўзи айтганки, бир кам саксонни қоралаяпти. Унинг ҳисоб-китобиям ишонимли эмас, гоҳо икки йилни бирга қўшиб «чўтга соларди». Биз ижарада яшаган икки йил бадалида кампирнинг ёши етмиш тўққиздан саксонга ҳатлаб ўтган эмас; аслида алақачон саксонга кирган, бироқ гал орасида нуқул «бир кам саксонга кириб қўйибман» деб айтар эди. «Буви, сиз бултур бир кам саксонга кириб қўювдингиз», деб тортишсак ҳам у тан олмас эди. Шунда ҳамхона дўстим билан: «Кампир бечора йигирма йил илгариям «бир кам саксонга кириб қўйибман», деб тортишган чиқар» дея кулишардик.

Тақдирнинг ўйинини қарангки, атай қочиб чиқиб кетган ўша жинкўчага яна ўз оёғим билан қайтиб боришга мажбур бўлдим. Ҳозир яшаётган ижара-уйим ҳам тор ва ивирсиган шу кўчанинг ўзгинасида эди. Ҳар гал кампирнинг уйига яқинлашгач, қадамимни тезлатаман, шунданми, анчага довуру мени пайқамай юрди. Кампирнинг уйидан ўтгач, рости, ўзим эзилиб кетардим: кўча поёнидаги муюлишга етгач, албатта ўгирилиб ортимга қарардим. Шунда бечора кампир ўтган-

кетганга ювошгина термулиб турганини кўриб, ич-этимни ер, муно-фиқлигимдан ижирганар эдим. Пича юргач, «бошқа нимаям қилардим, ахир», деб ўзимни овута бошлардим. Ишга бораётиб, яна ортда қолган куйган кўнгил тегишини ҳис қилардим, хаёлимда эса ўша — жийда юз, акашак кўллар, жовдираган кўзлар жонланар эди... Шунда ўзим истиқомат қилаётган жинкўча, бу дунё кўзларимга қафасдай бўлиб кўринар, бош олиб бир ёқларга қочиб кетишга эса на йўл, на имкон бор эди. Нега шундай, нимага? Ахир, мен нимадан кўрқаман? Нега? Шу яқин орада яшайдиган дўстимнинг қораси кўринмасмикан, деб йўл қарайман, нега у йўлиқиб қолса агар, тезда элакишиб, бетайин суҳбатлар, гийбату мақтанишлар оламига фарқ бўлиб кетаман? Нега? Ҳамиша ўзим истаган ва ҳеч кутмаган тасодиф туфайли бу туйғу мени ўз-ўзидан тарк этади ва мен кампирни буткул унутиб юбораман, нега?

Кечқурун эса яна ўша — маъсум ва нажотсиз кампир яшайдиган чордевор биқинидан ўтишга маҳкумман. Қорли-қировли кунларда ҳали ҳеч ким ишдан қайтмай туриб, кулбасига кириб кетган бўлади. Кўклам келиши билан то қадам узилгунча, ҳаммаёқ хувиллаб қолгунча у даричаси олдида — ичкаридан тушадиган хира ёруғликда мунгайиб кўчада ўтиради. Бир куни тонг саҳарда ишга кетаётиб ўша дўстим — Ҳамидуллага рўпара келиб қолдим. Кайфиятим ҳийла кўтарилди, шу боисми билмадим, гапга андармон бўлиб, кампирнинг даричаси олдида ҳам ўтиб кетибмиз. Шу кўчада яшаётганимдан бери биринчи марта шу уйга безътибор, парвойифалак алфозда ўтиб кетишим бўлса керак. Бахтга қарши... кўққисдан таниш йўқлов қулоғимга чалинди, бир хил бўлиб кетдим. Бундан роппа-роса тўрт йил бурун қандай чақирса, худди шундай — хиёл мунгли, ялинчоқ оҳангда исмиمنى тутди у:

— Мухтор-ув, у-у, Мухтор!

Бенхтиёр ортимга ўтирилдим. Ўша... Кампирнинг исминиям билмасдим. Тўхтадим. Қандай куч таъсирида унинг олдида қайтганимни ўзим ҳам билмайман. Ҳали сўрашиб бўлмайтуриб у:

— Мухтор, — деди, — ўғлим келди!

— Йўғ-э? — Шу гап оғзимдан чиқди-ю, тилимни тишладим. Унинг севинч чақнаган кўзларидан кўзимни олиб қочдим. Сўнг қийнала-қийнала ўғлининг исмини эсладим. — Сайдали ака келдиларми? — дедим, шу гап унга ёқишини билиб.

— Ҳа, Сайдали-да. Сайдали аканг келди, болам.

— Яхши бўпти-да. Энди кетмасмикан?

— Йў-ўқ. Қаёққа кетарди. Хотини билан аразлашиб юрувди, ахийри бағримга келди. Бир ойдан бери ҳар куни уйда.

Кампирнинг юзига қараб туриб, ҳозир йиғлаб юборса керак, шунда нима қиламан? Шарт буриламан-да, кетаман-бораман, деб ўйладим. Кўнглимдан шу ўй кечганлигини билгандай унинг ўзи кифтимга қоқиб:

— Майли, болам, йўлингдан қолма, — деди. — Ишингдан кечкиб юрма тагин.

«Ё тавба, — дейман ичимда, — бир маҳаллада яшашим тугул, ҳатто ишлашимниям билади. Қаёқдан билади?»

Кампир, «ҳа, шундай, биламан» деган каби тикилиб турарди менга. Мум тишлаганча изимга қайтатуриб, бир нимани унутиб қолдиргандек бўламан. Ҳа, унга бир нима демоқчи эдим, шундай истак бор эди дилимда, лекин нима — шуни англолмайман. Қандай гап экан у? Билмайман. Бир нима ичимни кемиради. Бориб, ахийри дўстимдан сўрайман: «Айт, биродар, шундай пайтларда инсон инсонга нима дейиши керак? Шикаста кўнгилни нима деб кўтарса бўлади?» У ўйланиб туради, кейин қўл силтайди: «Бош қотирадиган нарсани шу? Юр, кетдик».

«Айт!»

«Сен билмаган нарсани мен қаёқдан билай».

Наҳот, биргина мен эмас, ҳатто дўстим ҳам шундай бўлса?! Шундай пайтларда бир нима деб одамнинг кўнглини кўтаришга наҳот ноқобил бўлсак?

Анчага довур сассиз-садосиз йўл босамиз. Кейин дўстим яқинда партия аъзолигига ўтганлигини айтади. «Энди йўл очилди, — дейди, — ҳадемай бўлим бошлиғи этиб тайинлашса керак». Менга ҳам шуни маслаҳат беради. «Маъқул» дейман, айти пайтда ўзимни ўзим қийнагим келади, шу тариқа дўстимни ҳам эзиб ташласам, дейман. Ўзим ҳаммиша асраб-авайлаб, маромини бузишни сира-сира истамаган сокин иқлимни бир ўжарлик билан остин-устун қилиб ташлагим келар эди. Афсус, шуни ҳам эплаёлмас эдим, табиатан юмшоқкўнгил одам бўлганим учунми, бунинг уддасидан чиқа олмасдим.

Кампир эркалабми, кўпинча, «ҳа, Саритой» дейишини эслайман; сариқлигим учун шундай дерди, атай исимни айтмасди.

Бир ҳамкурсим билан ижара-уй қидириб тентираб юрганимизда ичи ачидими, бир аёл бизга шу уйнинг даричасини кўрсатди. Дабдурустдан ҳовлига кириб борганимизда кампир ҳийла вақт оғзини очиб анграйиб қараб турган. Ҳамон эсимда, кейин у аввалдан бизга илҳақ бўлиб ўтиргандай: «Келинлар, келинлар. Кўп овора бўпсизлар-да,

майли, сизлар манави катта уйда турақолинглар», деган. Ўзларига эса каталақдек хона қолган. Боз устига, «катта уй»га ўша хона орқали ўтилар эди. Кейин у ғоят очиқ кўнгиллик билан ўзининг бор бисотини бизларга кўрсатган, кечқурун эса ҳатто «овқат қип енгла» деб ҳам ёғ, ҳам гўшт, ҳам гуруч кўтариб келганида аввалги ижарамиз хўжайинини эслашганмиз. У жуда қурумсоқ эди, устига устак, ижара ҳақини ҳам жуда ошириб юборди, ахийри биз чидаёлмай чиқиб кетдик. Кампирнинг эса... ортиқ даражада меҳрибонлиги ғашимизга тегди, шекилли. У ёш боланинг худди ўзи эди, анқовсираб бир хил нарсаларни минг марталаб сўрарди. Бошлаб турган йилимизнинг ёзида футбол бўйича жаҳон чемпионати бўлган. Деярли ҳар куни телевизор орқали шундан репортаж бериб борилган. Гоҳо биз саҳарга довура кампирнинг хўжрасида ўйинни томоша қилардик. Ҳозир шуни эсласам кўнглим ғаш бўлади, ўшанда биз ҳатто унга ҳалал бераётганлигимиз ҳақида ўйлаб ҳам кўрмаганмиз, томоша тутагини кутиб ўтирган шўрлик кампир: «Бизаникиям гол-пол қилишяптими?» деб сўраб қолса энсамиз қотар эди. Ҳа, кейинчалик ҳеч тап тортмай муштипарнинг масаллиқларини бир бошдан кемира бошладик, ундан сўраб ҳам ўтирмай ёғу гўшт — ҳамма ҳаммасини кунпаякун қилиб ташладик, шунда ҳам унинг жаҳли чиқмаган. Ҳолбуки, бу нарсалар тўй-маърака қилган ҳаммаҳаллалари, меҳрибон ҳамсоёлари томонидан тортиқ этилган ёки арзимасгина нафақа пулига дунёнинг бир четидаги бозордан харид қилинган эди. Ахийри, биз — бу улкан шаҳардаги неча «хазяин» билан ижикилашиб, ҳақ талашиб ўрганиб қолган талабалар бир нима етишмаётгандек маъюсланиб қолдик. Энди кампирга ачина бошладик. Шахсан менинг дилимда шундай туйғу пайдо бўлдики, биз оддийгина қилиб айтадиган ачиниш ҳиссидан у устун келди. Ҳақиқатан ҳам тушуниксиз туйғу эди бу. Аслида, саховатманд кишиларга менинг ҳам меҳр кўйгим келарди. Ўша кунлар кампир мени ўзига жуда яқин олиб, эркалаб Саритой деб атай бошлаган, бунга дарров кўникканман, чунки ғайритабиий эмасди. Лекин...

Бир оқшом нимадандир гап чиқдию кампир ўтмишини айтиб берди, шунда дўстим иккалаамиз анг-танг бўлиб қолганмиз. Ҳар қалай, умр бўйи — ёшлигию қиртайганида ҳам феъл-хўйи сира ўзгармаган одам камдан-кам бўлади; кўпинча кексайганда киши юввош тортиб ёки инжиқ бўлиб қолади; баъзи кўнгилчан қариялар, суриштириб кўрсанг, болалигида ерга урсанг кўкка сапчиган, инжиқлари эса ёшликда бўш-баёв бўлган. Кампир эса қизлигида ҳам, келинлик пайтида ҳам табиатан ҳозиргидай юмшоқ, соддадил экан билсам. Мана шу — ўта беозорлигию кўнгилчанлиги учун ҳам турмуш қурғач, икки

йил ўтмай эри ундан бутунлай совиган. Шунда ҳам у — шўрлик келинчак, қўлида олти ойлик чақалоғи, эрини ниҳоятда ҳурмат қилган, оиласининг бузилишига сабабчи — қариқиз дугонаси Гулсуннинг тўйида ўзи бош-қош бўлган, эри унга уйлангач, бизга ўхшаб, ижарада тургандек яшай бошлаган ўз уйида. Уларнинг кирини ювган, овқатини пиширган. То ўғли кучга тўлгунча чўрига ўхшаб яшаб юрган, сўнг иккаласи биз турган шу уйни қуриб олишган.

Кампир шуларни сўзлаётиб, меҳру вафо, одамгарчилик ҳақида бизга бир оғиз ҳам гапирмас, буларни бизга ибрат бўлсин деб айтмас эди, гўё биздан ҳам ёшроқ, гўрроқдек кўринар, шу ҳангомаларни ҳам афтидан, шулар зерикиб қолмасин тагин, деб сўзлаб ўтирарди. У на эрини рашк қилган, на чеккан қийинчиликлари учун уни койиган. На зорланади, на ҳазил қилади, ҳар қараганда худди сени энди кўриб тургандай ғалати тикилади.

— Нега биздан пул сўрамайди у? — деди ҳамхонам бир куни ажабланиб.

Мен кифтимни қисдим.

Худди шу куни ҳали бизга нотаниш бўлган ва авиация заводидан ишлайдиган ўғли — Сайдали ака командировкадан келди. Биз ҳовлида ерўчоқ қилиб ошга уннаётган эдик. Бир-иккита ўртоқлар келган, сермой бўлсин, деб ёғни кўп қуйиб, оловни гуриллатиб қўйганмиз... Бир маҳал қарасак, гуручи қотиб қолибди. «Нима бўлса бўлди энди», деб хижолат бўлиб, ошни суздик, шунда Сайдали ака: «Э-э, ошни боғлаб-сизлар-ку, молодес» деб алқаган. Гарчи ёлчителиб ош емаган бўлса-да, биз ичимизда ўзимизни койиб ўтирган пайтда у шундай деган. Мен, Сайдали ака онасидан ҳам озурдажон, мусичакўнгил экан-ку, деб ўйлаганман. «Йўқ, — деганман сўнг, — шунчалар беозорлик ҳам яхши эмас. Одам деган сал ғаддор бўлишиям керак. Ҳаммаям манави она-боладай бўлса, кўнглинг учун гапингни маъқуллайверса, мабодо жиндай ҳурмати бўлсаю сени қаттиқ севаман деяверса, ҳаёт жудаям зерикарли ва бетайин бўлиб кетади-ку. Ҳамма нарса бир-бирига мувофиқ ва муносиб бўлиши керак». Мен ҳам, дўстим ҳам қандайдир мунгли ва беҳад меҳрибон бу хонадонда ортиқ яшай олмаслигимизни сезиб турардик...

Кампирнинг айтишича, Сайдали ака шаҳарнинг қайсидир массивида буфетчи бўлиб ишлайдиган жувонга уйланмоқчи экан.

— Сайдали жуда пишиқ бола, ўз ишини битказиб юради, — дейди кампир, ўғлидан кўнгли тўлиб.

— Пишиққа ўхшайди, насиб қилса ҳали неварга тўйиям кўрасиз, — дейман мен.

Шундан кейин у гапга тушиб кетади, мен қўлимга китоб оламан.

— Дарсингга халақит беряпман-а? Шунақа эзмаман-да ўзи. Жуда ёқимтойсан, Саритой. Менга ўхшаган ойинг бордир сениям. Йўлинг тушганда опкел, бир меҳмон бўп кетсин. Шаҳарни кўрсин, айлансин.

Мени соғингандай, анчадан бери энди кўриб тургандай қўлини у елкамга қўйиб олади, кейин бошимни силайди.. Э-э, нимасини айтасиз, шунда ўзим қўмсаб, орзу қилиб юрадиган кенгликларга қараб қочиб кетгим келади. Кўққисдан нега ўғли биринчи хотини билан ажрашиб кетганлиги ҳақида айтганлари эсимга тушади. Қанча гапирмасин, асл сабабни — келин нега кетиб қолганлигини сира тушунтириб бера олмасди. Гап келинига тақалганда уни мақтар. шундай бўлганлигига билинар-билинемас афсус чекиб ҳам қўярди. Сайдали аканинг ўзи ҳам гап орасида «хотиним зўр эди» дерди. Шунда бизнинг шўхлигимиз келарди, жўртгага хотин билан яшашнинг «сиру асрорини» суриштирардик, у киши эса пича уялинқи раб бир бошидан ҳаммасини — эру хотинигагина маълум сирли ҳодисаларни батафсил айтиб берарди, шунда унинг гўллигидан биз ўнғайсизлана бошлардик.

Ўша йили тўлиқ, ҳатто янги йил байрами ўтгач, яна икки ҳафта яшадик бу хонадонда. Лекин менинг, дўстимнинг ҳам роса безоримиз чиқди. «Давай, кўчиб кетамиз», дедим ахийри. У ҳам худди шуни — менинг турткимни кутиб юрган экан, дарҳол «кетамиз»га тушиб қолди. Кетар кунимиз буни эшитиб кампир ҳайрон бўлди.

— Энди қаёққа борасизлар? Ё хапа қип қўйдимми, а? — деди у жовдираб.

— Йўғ-э, ойи, унақа деманг. Биз хафа эмасмиз. Ўқишимиз битди-да. Энди уйга кетмасак бўлмайди, — деди дўстим ҳеч иккиланмай.

— Ундай бўлса майли-я, аввалроқ айтмапсиларам, — деди кампир, дарҳол рози бўла қолди. — Ота-онангларга салом денглар. Бир қурмағур кампир бориди, деб эслаб юринглар, чироқларим! — Шундай дейишга деди-ю, лекин сира биздан ажралгиси келмади, дўстимни неча бор ўпди, йиғлади, сўнг «Саритойим» деб мени қучиб олди.

Ҳа, биз бу мўъжаз иқлимдаги ортиқча меҳрибонлик, кўнгилчанлик ва соддаликка чидай олмай, бош олиб чиқиб кетган эдик. Кампир: «Сайдалижонимнинг тўйида бош-қош бўласила дедим», дея зорланиб, ортимиздан мўлтираб, йиғлаб қолган ўшанда. Эҳтимол, шу дийдиёси, юмшоққўнгиллиги сўнгги бор энсамизни қотиргандир.

Кекса, инжиқ бир кишининг уйини ижарага олдик. Бу хонадонда яшаш, ҳар қалай, ўнғай эди. Кейинчалик эшитдикки, кампири туш-

магур: «Болалар қишда совқотамиз деб чиқиб кетишди», дебди орқамиздан. Эҳтимол, бу гап ёлғондир.

Ҳаммасидан ҳам бугун унинг ортимдан: «Мухтор!» деб чақиргани, ҳамон мендан кўнгил узмагани, менинг эса ундан қочиб юришим, уни унутишга уринишим алам қилиб кетди. Йўлда йўлиққан дўстим ҳам бирга ўқиган. Ҳалиги гапидан сўнг бирдан уни ёмон кўриб қолдим. Энди мен саксон йил яшаб, биронтага на панд, на озор бермаган мискин, муштипар аёл ҳақида ўйлар эдим. Бундан кейин ҳамма вақт уйига бораман, дуосини олиб юраман, деб кўнглимга тугардим. Э-э, айтмоқчи, ўгли Сайдали ака уйланмоқчи эди-ку! Кампир тўй кўрмоқчи эди, келин... Бугун, албатта, кўнгил сўраб уйига кираман.

Кечга довор фикрим ўзгарди: «Яхшиси, кўни-қўшниларидан суриштираман».

Йўқ, Сайдали ака уйланмаган экан, ҳозир қаёққадир, Сибиргами, ишқилиб, узоқ шаҳарга командировкага кетибди.

Эрталаб жинкўчада кампирнинг қораси кўринмади. Қўшни аёллардан бирининг айтишича, у қасал экан. Икки кеча ўтгач, Ханифа хола деган аёл тоғорада кампирнинг кирини олиб чиқиб кетаётганини кўрдим. Ювиб бермоқчи, шекилли. «Шу бечора кампирни кириб бир кўриб чиқай», деган хаёлга бордим. Тағин... пайсалга солдим. Ханифа холага ичичимдан тан бердим, жонкуяр экан-да, шундай аёллар сариштали фарзандлар ўстиришади. Дарвоқе, кампирнинг емак-ичмагидан ҳам шу аёл бохабар экан... Нимагадир шўрлик кампирнинг узоқ ётмаслигини хоҳлар эдим. Узоқ утмади ҳам. Икки кун ўтиб қазо қилди. Айтишларича, Ханифа холанинг ўгли бориб, унинг амаки укасини чақириб келибди. Нима бўлганда ҳам, бечоранинг жасади кимсасиз, қаровсиз кулбада қолиб кетмади ахир, юк машинасида қаёққадир олиб кетишди.

Кампирнинг ўлимидан сўнг инсоннинг қадри-қиммати ҳақида, қандай кишилар қариганда ҳам бу дунёда эъзоз топиши ҳақида узоқ ўйландим, мен узоқ ўйладим — такаббур ва шуҳратпараст, умр бўйи қийналмай яшаган, мол-дунё йиққанларнинг азасида қанча кўп одам тўпланиши, қабрларига баҳайбат мрамартош ўрнатилиши сабабларини ҳам...

Бу ёруғ оламдан шундай бир кампирнинг узилиб кетиши ҳеч кимни йиғлатмади.

Ҳеч ким йиғламади-я...

1987 йил.

ҚОРА ЧОЛ

*Тинибек бобом қиссагўйлик қилатуриб айтган:
«Ай болам-ай, сўйламакни эмас,
сўймакни элаганлар суйсин-да ахир».*

— Сўнгминан анакей... медал дейсанми?.. Орден?.. Э, шошма, бердисини айтаман. Аввал худойини эшит. Хатлаб олмасанг, эсингда турмас-ов. Сени миянгга шунча гап сиғмайди, болам. Хўш, охирида нима деб эдим?.. Қочганини айтдимми? Чориқулни де? Юнусними? Майли, шуйтиб, сўнгминан анакейин уста Ширин тўрт бармоғини болталаб ташлаган. Ҳм-м... Нимага дейсанми? Ай, болам-ай, жон ширин-да, жон ширин. Кейин пойтеша қирқиб кетди деб важ қилган. Чўлтоқни ким олади урушга, автоматни ушлаёлмаса, ушлаганда отолмаса, э-э, нима дейсан, тепкини бориб Қоратанг босадими? Сўнгминан анакей, бизлар... бундай шумлиқлар борлигини билмаган эканмиз. Шуни қилмасак ҳам бориб манави қўлнинг суягини пашисга топшириб келавердик. Э-э, сен мунинг ҳаммасини ёзма-да, уста Шириндан балога қоламан, болам. Мунда-ай, расамадини келтириб, қондасиминан ёз. Газетага чиқадиган қил. Тағин «Қора ота» деб юрма, «Ғоппор исмли бобой», де. «Ғоппор ота» ёки «Ғоппор бова» десангам бўлади. Памилияси — Мусулмонов. Қизил тонг шўрасидаги Қўрғонтепа деган қишлоқда истиқомат қилади, ўзи ветеран, деб қўй. Сўнгминан анакей...

Хуллас, Қора отасини у газетага ёзмоқчи эди. Бўлмади. Редакциядагилар мақолани қайтаришди. Сабаби, Қора отаси ҳозир жамоат учун фойдали иш қилмаётган экан. Чолнинг ўзи эса газетада чиқишни жуда-жуда истарди. Ҳукуматга шунча хизмат қилиб, урушда қўлнинг илигидан айрилиб, бир марта газетада чиқмай шундай ўтиб кетавераманми энди, дер эди. Бунини, албатта, бошқа бировга эмас, район газетасида номи чиқиб турган, ким-кимларни, уста Ширинларними-ей — мақтаб ёзаётган неварасига хиёл ўксиниб айтарди. Не-вара эса шунда ноқулай аҳволда қоларди. Ростини, бобосининг ёзишга

арзигулик яна нимаси борлигини яхши англай олмасди. Уни ўзи билганича ёзди. Лекин қайтаришди-ку, «фойдали иш билан шуғулланмайди», дейишди. Бошқаларни қанча ошириб ёзса, чақиринишади, жўралари ҳам «мухбир» деб уни ҳурмат қилишади, ҳайқишади. Бироқ бобоси... Ўзи ҳам тўқимай, ҳаммасини ёзган эди-да. Фезъл-атвори, қўрқоқлиги, мақтанчоқлигию лопиллаши – барини рўй-рост ёзган эди. Нега шундай қилганини ўзи ҳам билмасди. Муҳаррир, вазмин оҳангда гапирадиган салобатли киши уни масалага юзаки қарашда айблади, ижтимоий наф келтираётган одам ҳақида ёзинг-да, деди, қаҳрамонингиз фойдали иш билан шуғулланмайди, фронтдаги мардликлари, қанча душманни қирганлиги ҳақида, ҳеч бўлмаса ҳозирги фаровон турмушдан мамнунлиги ҳақида ёзиш мумкин эди-ку, деди. Район марказидан қайтиб келгач, Қора отасидан уриш эшитгани ортиқча бўлди.

— Ҳукуматга зиён етказган жойим бор эканми? Мунча немисни плен қилган, ҳисобини ўзиям билмайди, энг чатоқларини қириб ташлаган демайсанми, э-э...

— Бари бир, фойдали иш қилмаяпсиз-ку?

— Гап билмайсан-да, бўшлиқ қилгансан, тирамода загатовкага уч синтир майиз, жийдаминан туршак топширган мен билан сенми? Шуни айтмагансан. Э, каллаварам-э.

Невара қовоқ-тумшуғи осилиб анчагина жим қолди, охири:

— Сиз газитга сизмайсиз, Қорота, — деди.

Қора отасининг дўлворлигидан бир-икки кун алами келиб юрди, кейин 5-«А»нинг ўқувчилари, гарчи икки ёш кичик бўлишса-да, 7-«Б»ни футболдан 4:1 га ютишгани, бир муаллими ўттиз йилдан бери ёш авлодга ҳормай-толмай таълим бериб келаётганлиги, ўзларининг бўлимида баҳорги бугдой экиш ишлари қизгин бошлаб юборилгани ҳақида газетага ёзиб юборди. Қора отасини мақтаб чиқиш эса гарданида қарз бўлиб қолди. Эҳтимол, бу армони ҳеч қачон ушалмас. «Жамоатта катта унум келтираётгир, фойдали одам», деб ёзса-ку, чиқаришади-я, лекин...

Неваралари уни Қора ота деб чақиринишарди. Гап орасида эса Қорота бўлиб эшитиларди. «Қоротамнинг қўли мана бунақа», шундай деб улар энгларини юқори тириб, қўлларини орқага букиб кўрсатишар эди. Лекин бари бир тақлид қилишолмас эдилар. Бобосининг тирсагидан юқорисида суяк деган нарса йўқ, қўлини, афтидан, тегию мускул ушлаб турарди. Кўнгли хуш пайтлари у невараларига тегишар, яктагининг энгини тириб, жуда хунук буришиб битган яра-

лар ўрнини букканида суяк-пуюклари терисини тешиб чиққудек бўладиган қўлини тумшугининг тагига келтириб: «Нима бу» дер эди. Баъзан индамай туриб билагини бир-икки марта айлантириб ташларди. Шунда неваралари қўрқиб, додлаб йиғлашар, қочишар. Қора ота эса атай энг қўрқоғини ўша қўлига олиб эркалай бошларди. Шунақа. Сўрашганинда ҳам баъзан ўша қўлини бериб, қўлингни қаттиқ сиқиб кўярди. Фалати эди унинг Қора отаси.

Аллақачонлар оламдан ўтган янгалари бир пайтлар унга «Қора», «Қоражон», «Қорабой» деб от қўйишган эмиш. Болалик қилиб ўзи ҳам шунга рози бўлган. Шу-шу у «Қорабой», кейинчалик «Қора ота» бўлиб кетган. Биз айтган невара ҳам шуларнинг йўригига юриб, бобосини Қора ота деган. «Янгаларининг шундай қилгани кейинчалик бобомга алам қилгандир, уларни роса сўккандир», деб ўйлайди. Билади, бобосининг феъли шунақа, баъзан чарслиги тутиб қолади. Жаҳли ёмон. Урушда, айтишича, то қўлига осколка теккунича немис деганни шундай қирганки, шундай қирганки, эшитатуриб, ўзиям ер юзида немиснинг уругиниям қолдирмаган шекилли бу чол, деб ўйлаб қоласиз.

Қийратаверган, қийратаверган. Аввалига тўп-тўпи билан қайтарган, немис сийраклашиб қолгач, бешотарини кўтариб чиққан-да, биттама-битта уриб ағдараверган.

— Сўнгминан анакей, шу отаман, шу отаман, қурғур автомат елкага тепавериб...

Невара ҳайрон бўлади: «Боя бешотар деяётган эди-ку?»

— Бешотар денг?

Бобо кўз учуда шоша-пиша унга қараб олади. Сўнг томоқ қириб гапида давом этади:

— Сўнгминан анакей, пича дам олсамми дейман. Аксига олиб айни шу пайт пастқамдан анча немис чиқиб қолади. Командирини кўзи жалтанглайди, пича индамай тураман, кейин, «мана сенга», дейман-да, шартта отиб ташлайман.

— Ҳаммасиними?

— Ҳаммасини. Сен газитга шундай деб ёз: бобом ўша пайтда шошиб ҳисобдан адашиб кетган, де. Эҳ, сержант Юра бўлганида борми, ай, келбатли ўрис эди-да ўзиям, ўша ҳисобдан адашмасди. Ўлиб кетди бечора. «Тий единий гирой», дегич эди.

Бу гаплар нечоғлик тўғри — невара фарқига бормасди, бобо шундай сўзлардики, уруш боягина бўлгандек, чиндан ҳам ўзи жамики немисни қириб, жангтоҳдан чиқиб кетгандек туюларди. Бунга ишонмай кўр-чи. Ўмизига осколка теккан бўлса...

Эҳтимол, бобоси ростдан ҳам газетада чиқишни жудаям истар. Шунинг учундир, у неварасига тушунарли қилиб манзара чизарди:

— Немис Эшбойнинг чорбоғидай жойда келаверади. Бизнинг взвод, айтайлик, мана шу супада турибди. Анови ўрик-пўрик, олма-полма, гилос қаёқда дейсан! Ҳаммаёқ тап-тақир. Немис булса келаверади. Қўлида — автомат. Пусаман дейсан, пусадиган жой йўқ. Файзи эмаклар қолади. Юнус бўлса, «Мен кетдим, немисдан пойда, ҳаёти зўр советникидан», деб ура қочади. «Қайт-қайт, ўл-э, сотқин!» дейман. Сўнгиминан анакей Жумаканинг ори келади, «кетавер-кетавер», дейди, ўзи эса Юнусни чўқлаб туради. «Ҳай, жўра, ҳай, отилиб кетса нима қиласан, жўражон!» дейди Юнус— ялпоқланади, қандай югуриб келганини ўзиям билмай қолади. Сўнгиминан анакей, бир қиёмат бўлди, бир қиёмат бўлди, ҳеч сўрама. Пайзи кўзидан, мен қўлдан ажрадим. Юнусга балоям урмади...

Қора отанинг ёлғиз ўғли бор. У ҳам омонатга берилгандай, ури-ниб-суриниб, дам трактордан йиқилиб, дам қирдан юмалаб юради. Шу ҳолига ичишнимам қўймайди тагин. Қора ота садақаю иссиқ-совуқ қилавериб, койийвериб унинг жиндай танобини тортди, холос. Ўғлидан гап очилса, у тутаб кетади. «Ҳеч иши юришмади, юришмади-да, — дейди, — пухта-пишиқ эмас, ваҳ-ҳей», — деб қўяди ҳар замон. Дейлик, бугун ҳам ўғил яп-янги тракторни тариллатиб ўнқир-чўнқир тоғ йўлига чиқди-да, сой йўлига бурилди, унинг бўлим марказига жўнаётганини кўриб, Қора ота ўзини қўярга жой тополмай қолди. Бир марта хув анави қиядан у трактор-практори билан қўшилиб юмалаб кетган. Ўшанда посёлкага пиво келиб, у роса бўккан, яна кабинада ён-верини тўлдириб пиво олиб келаётган эди. Иссиқ элтиб... Трактор бехосдан қияликка тўнқарилганда кабина эшиги очилиб кетган, энди мудрай бошлаган йигит қумлоқ энишда тушиб қолган. Худонинг асрагани шу бўлса керак-да. Думалай-думалай, келиб сойга тушгунча титилиб кетган тракторни кўриб Қора отанинг юраги ёри-лаётган. Ўғлининг тўрт мучаси соғ бўлса ҳам бўкириб йиғлаб юборган. Кечга томон пича ўзини босиб, худойи қилиб юборсамми, деб турганида кампири ҳовлига вой-войлаб кириб келди. Боёқиш Карвондаги қизиникига меҳмонга кетувди, қайтаётиб қирда тушовсиз ҳанги эшакка рўпара келиб қолибди, бечоранинг эшаги бир хунар кўрсатган экан, устидан учиб кетибди, суяги тошга урилиб чатнабдими-ей..

— От ёлини тушармиш, эшак туёғини, кўзингга қарасанг ўласанми? — Чолнинг кулдиргичлари тиришиб ажинга айланди бирдан. Кейин «Қайдасан Митан?» деб касалхонага қараб кетишди. Эртаси кундан бошлаб уй хувиллаб қолди. Ўғли тонг саҳарда титилиб кетган

тракторининг эҳтиёт қисмларини тўплаш учун қирга чиқиб кетади, кампир — Митанда. Қора ота нима қиларини билмай невараларини уйига йиғиб, урушда бошидан кечирганларини бирга ўнни қўшиб айтар, шулар билан овунар эди. Шундай кунларнинг бирида невараси: «Ҳеч газитга чиққанмисиз Қора ота?» деб сўраб қолди. Қора ота аввалига: «Ҳа, бўлмасам-чи», деди, кейин...

Энди бу — Қора отанинг нимасини ёзиш мумкин? Жамиятга фойдали иш қилмаса. Қишин-ёзин товукларга ўралашиб юргани-юрган. Бир пайт қарасанг, сомонхонага кириб, бедаю сомонни аралаштириб, ғал-вир тоғорада емиш кўтариб чиқади. Куймаланади. Молларгаям гапир-веради. Масалан, кўпинча говмушига шундай дейди: «Ўлмасанг бўлди-да, қурмағур, мунча тиланасан, ма, бугунча сенга шу». Моллар емишни еб тутатгунча оғилхонада куймаланиб юради, товуклар ўралашса, «кишт-кишт»лаб, гоҳида одамни сўккандай сўкиб қувади, охурдаги емишни сачратиб туширмасин дейди. Неvara уни кузатади, лекин кимга нафи тегаётганига ақли етмайди. Рост, кеча унга бобоси «Участник ВОВ» деган ёзуви бор «орден»ини ҳам берди, неvara уни кўкрагига тақиб олди. «Бир ёзмасам бўлмайди энди», деб турганида бобоси оғзига тупурди. Шу қилиғи ҳеч ёқмади унга. Қора ота бир дақиқа бўлсин, носсиз турулмасди. Тагин «мухбир» неварасини қаттиқ суярди денг. Уни тутиб олиб пийпалаётганида неварасининг оғзига тупук сачраб кетди. Бола афтини буриштириб қочди, шунда бобоси: «Искашгаям кўнмайсанми? Унда соқол қиламан», дея қува кетди.

— Ўл-а, мўйсафид бўлмай. Ёш боланинг қилиғини қилади. Бировлар қариса Хизрдай бўлиб юргич эди, бу шилдир бўлса... — бувиси бўлганда албатта шундай дерди. Илгари бу гапни кўп айтган. Кампири минғирлаб гапиргани учун бўлса керак, чол эшитсаям эшитмаганга олиб кетаверади.

— Энди кеп-кеп, сендан қўрқайинми, — деб кўяди баъзан. — Гапир-а. Шунча немисдан қўрқмаган кеп-кеп қушночдан қўрқсинми? Қушноч бўлсанг ўзингга. Ундайига олсак, биз — мулло. Эски мактабни кўрганмиз.

— Қора отангнинг меҳри иссиқ, — дейди онаси. Бола анчага довер Қора отаси ҳақида ўйлаб ётади. Қизиқ-да. Қора отаси баъзан уни шунақа қувадики, оғзидан нослари тўкилиб кетади, оёғидан ковушлари отилиб кетади. Шунда-да, маҳсичанг лой демай, қор демай уриб келаверади, ишқилиб, етмай қўймайди. Бир гал бобоси қувганида югуриб бориб ўзини ўнглаёлмай, Абди аканинг лойхандағига учиб кетган. Лойхандақда у вой-войлаб ётибди-ю, бобоси келиб устига таппа

ўзини ташлаган-да, «искаган», яъни тиканакдай соқолу мўйловини унинг юзига ишқаган. Яхшиям ўшанда қиш эди, ҳаммаёқ қор эди. Йўқса, лойхандаққа тушиб ё майиб бўларди у, ё ўларди...

Ўшанда бобоси уни кўтариб уйига олиб кетган. Бобосининг уйи зўр-да. Кузда шифтга илиб қўйилган узумлару шўр олмалар дейсизми, беҳилар дейсизми... Уйга киришингиз билан беҳилар ҳиди гуппа димогингизга урилади. Шулардан олиб бериб унинг кўнглини кўтаради.

— Сизлардаям борми беҳи?

— Бор!

— Йўқ сизларда. Отангнинг беҳиси бормиди ўзи? Ўтирикчи'-ей. Чойларинг-чи?

— Бор.

— Отанг «Йўқ» девди-ку, бизлар лалмимиз — чоям, сувам ичмай-миз, деб эди-ку. Ҳа-а-а. Сенам ўтирикчи, отангам. Нонларинг-чи, нонларинг борми?

— ...

— Бундай ширин бўлмаса керак, а?.. Ширин? Қўйсанг-чи. Нон ейишда бисмилло дейишни биласанми?

— ...

— Майизларинг-чи?

— ...

— Мана, иккита беҳи, битта олма, бир ҳовуч жийда единг. Хўш, қанча бўлади бу?.. Билмайсан? Унда билиб қўй, уч сўму саксон тийин. Буёғи олти пиёла чой, иккита нон, ҳаммасини қўшиб ҳисобласак, беш сўму қирқ олти тийин. Қани, тўлаб қўй-чи.

— Мен кетаман, Қора ота. Уйга.

Қора ота этагидан ушлаб тураверади.

— Қаёққа кетасан? Аввал пулини тўла, кейин ўзинг биласан. Шунча қарз бўйнида қолиб кетаверайкан-да одам. Пулинг бўлса, тўлада, қутул... Бўлмаса, ўтир. Отанг келиб ҳисоб-китоб қилади. Кейин ўзи сени оқетади. Гапни кўп қилма. Ҳа, танамдан-а, танамдан.

— Ўпманг, вуй.

Сўнг соқолини суйкаб қитиқлашга ўтади бобоси. Кулдиравериб, ичакларини қотириб юборади.

— Ичагини узасиз-ку боланинг! Ўв-в, бўлди-да энди, ўлсин агар сал-пал ярашса шу қилиқ.

— Энанг нима дейди? Лўлдингни чиқариб битта нос бер. Бир сўк энангни...

У йиғлайди: «Эшикни очинг, эна», дейди.

— Энангга нос бермоқчи эдинг-ку. Вий, об-бў, шайтон, не қил-

динг?.. Ҳа, майли, боланики ҳалол, кичкинтойлигингдаям бир марта Ўнар акам эркалайман деб энди қўлига олганида устига чоптиргансан. Ҳе, сени...

Бу — хотира, болалигидан қолган гаплар. Энди шу бобосининг газетага ишқи тушган, жиллақурса, бир марта чиқсам ҳам майлийти, дейди.

— Кифтини келиштириб ёзгин-да мундай. Ё ўзим айтиб турайинми?.. Унда эшит, бир бошдан айтаман. Сўнгминан анакей... Ай, эшитдингми, анави Юнусни, биттаям немисни ўлдирмаган, сотқин эди. Фақат қирқ иккинчи йилда оёғини осколка узиб кетувди. Шунга ҳукумат мошин берипти. Нега Қоратангни қутқилайди булар? «Ҳой, Гаппор ота, шунча хизмат қилдингиз, қариганда бир гашт қилинг деб, манави «Московуч»ни ҳукумат сизга берибди, олинг, чолларнинг кўзини ўйнатиб бир мининг тўю сафарларга», дейдиган одам йўқ. Инсоф борми буларда. Сенинг-чи... мухбирман дейсан, қўлингдан бит ўлмайди. Э-э...

Ахийри енг ҳимариб ўзи киришди. Қора ота бормаган идора қолмади. Лекин иши битмади. Кимдир, «сиз иккинчи группа инвалидсиз, биринчига алмаштириш учун Тошкентга боринг, деб маслаҳат берди. Сўнг ўзининг ибораси билан айтганда, «инвалидлар министри»га кирди Қора ота. Ҳеч натижа чиқара олмагач, тагин районга, сўнг областга неча борди, қатнади... Йўқ, қўлингиз сингани билан бошқа жойингиз буг, қолаверса, майиб қўлингиз ҳам ёмон ишламайди, дейишди мутасаддилар.

— Немис келса бованг керак, жунга дар қилсанг — бованг керак, узум жегинг келса — бованг керак, баҳори буғдой зарил бўлса — бованг керак, газитга чиқиш қолса, бованг керак эмас, «Московуч» деса — бованг керак эмас, шундайми? Ҳе, ўргилдим сени зақунингдан! — Қора ота шундай деб эшикни шарт ёпди-да, этагини силкиб келаверди.

Ўшанда Қора отанинг улардан қаттиқ кўнгли совиган эканми, тўй-маърака билан аралашиб бир йилни ўтказди. Тенгқури Юнус «Москвич»ини янгилаганини эшитиб, бир-икки кун ўйланиб юрди-да, тагин жияни Қурбонбойни олдига солиб «туври Тошкентга, Олий Советга» йўл олди.

Худди шу кезлар неvara пойтахтнинг бир четида, ижарада яшаб ўқир, ҳамма тенгқурлари қатори чой ичар, мутолаа қилар, орзу-тилаклар билан кунларни ўтказар эди. Баъзан «гап-гап билан уч йил ўтиб кетибди-я», дея сергак тортар, яна ёшлигига, эртанги кунига

умид боғлаб дарсга чопарди. Қайтиб келгач, қизлар ҳақида ўйлар, ё ҳамхоналар билан «Декамерон»нинг «энг зўр жойлари» ҳақида валақлашиб... уйқуга кетар, Қора отасини ҳатто эсидан чиқариб юборган эди. Ҳеч кутилмаганда...

— Шаҳарни қоқ ўртасида яшайди десак, қишлоқда турайдикансан-ку, — Қора ота энгашиб уйга кирди-да, шундай деди. Яктагига у ўша «орден»ини тақиб олган эди. — Энди йўлини топдик... — Қора ота неварасига қараб кулиб қўйди.

Шаҳар дунёсига сингиб кетган невара Қора отаси билан кўриша туриб, қачонлардир димоғига ўтириб қолган ажиб ҳидни туйди, трактордан тушиб қолгач ҳам, уйқуси қочмаган амакиси, бобосининг «мунча узум единг, пулини тўла» дейишлари, ундан қочаётиб лойхандаққа қулаб тушгани — бари-бариси бирдан хаёлида жонланди. Беихтиёр кулиб юборди.

— Нимага куласан?

— Тагин «Московуч» деб юрибсизми? — гапни айлантирди невара.

— Гап шунда дейсанми, ҳе-ей...

Қора ота икки кунга зўрга чидади. «Кеча лўлдири чеканка бўлган неварамни бир соғиндим, бир соғиндим», деб жиянини хит қилди.

Поездга чиққач, хайрлашар экан, умрида биринчи марта неварасига бошқача тикилди. Сўнг бирдан тутақиб, ишини тиндирмаган комиссиядагиларни қаторга қўшмай сўкди: — Менга ўхшаб кўли мажаклангани кўп бўлса ўнта ё ўн бешта, айтдим шуни, ҳадемай ўлиб кетамиз, шу аробангни миниб қолайлик, десам, сизнинг асосий суякларингиз бут, ҳеч иложи йўқ дейди. Оббо онангни от тепкир-э. Оббо, отангни... Шунча йўлга келиб... ҳалак қилди-я одамни! Ҳали кўрасан, Азроил қисиб келганда ўша мошинини тикиштиради булар. Шунда ўзим биламан нима дейишни. Қараб тур, шунда кўрсатаман буларга. Бир тутиб сўкай, опкет замбилингни дей, немис келса бованг керак, «Московуч» деса керак эмас...

Невара укасидан хат олди. «Ака, — деб ёзибди у, — Қора отамминан Қурбонбой ака Тошкентдан эсон-омон келишди. Шу куни уйи қариндош, қўшниларга тўлиб кетди. Қора отамни ўша ердаги энг катта комиссия кўрибди. Ўзи қизиқ қилиб айтиб берди. Одаги бор-ку, шунақа. Бундай дейди: «Сўнгминан анакей, шундай кириб бордим. Бир оқ соч дўхтур чопиб олдимга чиқди, келинг отахон деб. Тошканда мамилани жуда қотиришаркан. Узоқдан кепсиз-да бобо, деб ачинди у. Кейин мен бошқа гапни қўйинг дўхтур бово, мен гурпанинг

ташвишиминан юриппан, дедим. Қани кўйлакни ечинг бўлмаса деди. Сўнгминан анакейин, аттанг битта жароҳат етмас экан, деб бош чайқади. Жароҳат бўлмаса қаердан оламиз энди, ўзингиз тўғирлаб юборинг, дедим. Бир вақт мен сизга порахўрмидим дейди. Ҳов, ўпкангни бос, дедим. Қўрғонтепадай жойдан келдим, бир сенинг сўкишингни эшитмаганим қолувди. дедим-да, шартга столнинг устидаги давотини олиб манглайдан бир солмоқчийдим-у, каттаси қўйинг-қўйинг, деб ўртага тушди. Эсли аёл экан ўша. Ҳамма гапимни эшитиб турган экан. Бундай бобойларнинг қадрига етиш керак, ўртоқ Палончиев, неча жанггоҳлардан ўтиб, қон тўкиб қайтган, деб ҳалигини уришиб ташлади. Бизлар учунам қон тўккан, деди. Ана шу аёл ҳақиқатан одамнинг қадрига етар экан. Кўп қийинчилик кўрган бўлса керак. Отахон, хапа бўлманг деб йиғлаб қолди. Э, нимага хапа бўламан дедим мен...»

Ҳа, бир неча йиллар бурун Қора отаси такрор-такрор айтган: «Қайтаришди де, ёзишни эпласанг ёз-да. Ҳэ-э, мунда кел, ўтир, ўзим айтиб турай, биратўла «Қизил Ўзбекистон»га ёз. Сўнгминан анакей эл билсин-да, вой-бўй Қўрғонтепа деган қишлоғам бор экан бир жойларда, Фоппор деган — Қора ота дема тагин — зўраборнинг юрти экан, деб юрсин-да...» Рост, шуларни ёзмоққа у мени кўп ундаган. Мен эса ҳамон Қора отам ҳақидаги ҳикояни қандай бошлашни билмай қийналаман. Қўлимга қалам олган заҳотим у таъна-маломат билан шундай деяётгандек бўлаверади:

— Немис келса бованг керак, жунга дар қилсанг бованг керак, узум егинг келса — бованг керак, баҳори буғдой зарил бўлса бованг керак, газитга чиққиси келса бованг керак эмас. «Московуч» деса — бованг керак эмас, шундайми? Ҳэ, ўргилдим сени зақунингдан!..

1986 йил.

АЛАҒДАЛИК

Ҳар йигирма ё ўттиз йилда қай гўрдан ҳам бу бало бир ёпирилиб келади. Шунда ҳамма таҳликага тушади, қисинади. Ўзларини ғариб ва ночор ҳис этишади, тўрт томонга югуришади. Кейин...

I

Қўштамғали томондан лорсиллаб келган сариқ кучук ҳаммани таҳликага солиб кетди, кетатуриб, Абдулла қайнарнинг итини бир қопди. Уч-тўрт кун ўтмай қайнарнинг ити ҳам кўгурди. Бу – одамлар кўргани, эҳтимол, бошқа мол-ҳолга ҳам касофат теккан чиқар, кўрмай туриб бир нима дейиш қийин, шунинг учун ҳам узунбулоқликларни ваҳм босди, ахийри, ҳар икки итни тоғқоровулга оттиргач, сал ўзларини босишди, тагин бошқага касри урмасин деб ёқиб юборишди ҳам. Улар тўғри қилишди, бошқа илож йўқ. Аммо ўша офатнинг зиёни ҳали-бери тегиб келаётир...

Ўша – саросимали кунларнинг сўнггида, бир куннинг ичида ҳам Қўлдош бригадирнинг, ҳам Раҳмонқулнинг итлари ўзидан кетишди. Бригадирнинг ити, ўзининг айтишича, олдин кўзлари қизариб, қорачиқлари кенгайиб, сўнг ялоғидаги ювиндигаям қарамай қўйибди, қарахт бўлиб ётаверибди. Шуни пайқагач, бригадир қозиқдан бўшатмаёқ итини отиб ташлабди. Раҳмонқулники эса, ҳеч бир нарсани сездирмай ишни битирибди: ҳам гунажинни, ҳам эчкиларни қопибди-да, бадар кетибди. Раҳмонқул буни кейин билибди.

Бундан йигирма йил бурун ҳам шу тахлит гаплар бўлган. Нариги ошувдаги қишлоқдан улоқиб келган кучук қанча молни увол қилган, докторлар келиб қишлоқда ит қолдирмай дори берган. Дори еган жониворнинг ичи куйиб кетса керак, жонҳалпида дуч келган нарсага ўзини уриб, кетатуриб ўлган. Хонбуви момонинг кучуги ўшанда ажаб ҳангомалар қилганди-да.

Кампирнинг момикдайгина кучуги кўп суюмли, невараларию ўзига дуруст овунчоқ экан, адашган мол ё одам келса ҳуриб турар экан. Улоққан ит қишлоқни оралагач, бу кучукни ҳам докторлар «эмлаб» кетишибди. Шўрлик боғлиқ экан, ўлишини сезганми, эгасига бирам мўлтираб қарабдики, асти қўяверасиз. Кампирнинг раҳми келибди, «бечора-я» деб бориб қозиқдан бўшатиб юборибди. Кучук аввалига булк этмай чўзилиб ётаверибди. Кампир, «энди жонивор ўлмас экан-да», деб таскин топиб, уйига кириб кетибди. Шунда кучук ирғиб турибдию бориб эшикка бир-икки суйкалибди, сўнг икки оёғини дераза раҳига қўйиб тумшуқ чўзиб деразадан ичкарига қарабди. Кампирга у гўё дардини ёрмоқчидай бўлиб туюлибди.

— Жониворгина-я, — дебди кампир, — майли, берган ош-нонимга розиман... — Меҳри ийиб, у битта кулча олибди-да, жониворга ташлабди. Кучуги уни шошилмай ебди. Кампир не хаёлга бориб, яна уни ипидан етаклаб қозиққа боғлабди. Орадан бир соатча ўтгач, шўрлик ўзини тўрт томонга урибди ва ёғоч қозиқни қарсиллатиб синдирибди, ўзини эшикка урибди, ичкарига кирибди. Қўрқиб кетган болалар чирқираб бувиларига ёпишибди, сўнг ҳаммаси ташқарига қочиб чиқишибди. Кучук сандиқни туртиб кўрпаларни қулатибди, сўнг қориб қўйилган хамиру тўшаклар оралаб, билган амалини қилибди. «Нима қипти?» дейсизми, э-э, айтишга тил бормаёйди, анови зормандага ичи тўлиб кетган эканми, уйнинг ҳаммаёғини билганидай қилиб ташлабди. Тағин денг, ўшандай важоҳат билан деразани синдириб чиқиб кетибди. Эски тегирмонда мулла Салимнинг қизи ошиғини пойлаб турган экан, касофат кучук бориб унинг ҳам ўтқасини ёриб, шу ерда ўлиб қолибди. Шундан бери Хонбуви момонинг уч кун бадалида бурун жийириб кир ювгани ҳам, ошиғини қутаётган қизнинг лозимини ҳўллаб қўйгани ҳам оғиздан тушмайди. Мулла Салимнинг қизи эрга тегиб, ўн битта бола туғибди ҳамки, узунбулоқликлар шуни айтиб кулги қилишади...

Кучуги улимаган қишлоқда бир нима етишмагандай бўлар экан. Хусусан, тоғ биқинида жойлашган Узунбулоқдай қишлоқда...

II

«Ҳеч нима қилмас, одамлар айтаверади-да, — деб ўзини овутарди Раҳмонқул. — Шу ёшга кириб касофати ит қопиб қутурган молни кўрмадим-ку ҳали».

Шундай деб ўйларди-ю, бари бир, дилидаги шубҳа тарқалмасди. Ахийри, кийиниб йўлга чиқди, бориб Давир тоғасига оғиз солди, ҳар қалай, кўпни кўрган одам.

— Буям бир гапи-да, — деди чол. — Кўравериб, кўзимиз пишиб кетди-ку. Қопганда ҳаммасиям қутуравермайди, гап бор-да, гап бор. Итнинг тиши қаттиқ ботмаса, захри томмаса — бас. Айтайлик...

Довур тоғаси узоқ жавради. Афтидан, тешик қулоқ топилганидан, хусусан, жиян гапини эътибор билан тинглаётганидан у мамнун эди. «Қариганда эзма бўлиб қоларкан-да киши», деб ўйлади Раҳмонқул. Кўнгли сал таскин топгани учун ҳам тоғасининг гапини бўлмайд, ўз ўйларига берилди: «Энди... Захри тушмаган чиқар, қопаётганида шошиб қопган. Эчкиларни ёмон қипти лекин. Ҳатто бирининг қулоғиниям узиб олпти, гунажиннинг думини тишлапти, касофат». Тоғасининг кўзига кўзи тушишини истамасди у, ўйланиб туриб, дабдурустдан сўради:

— Давоси йўқми, а, тоға?

Асли шуни сўраб кўраман, деб кўнглига туккан эди, шу туфайлими, оғзидан чиқиб кетди-да.

— Эй, тавба, — дея жеркиди тоғаси, хаёлинг қаёқда. Ҳозир айтдим-ку! Давоси бор-а. Йўқ, давоси. Тузалмас икки дарднинг бири шу.

— Энди... — Раҳмонқул ёш боладай шошиб қолди. — Қари билганни пари билмайди, деб... бир сўрагим келувди-да, тоға. Жаҳл қилманг энди.

— Жаҳл қилаётганим йўқ, — деди тоғаси. — Ўзинг билатуриб сўраётганингга айтаман-да. — Чол жиянини ранжитганидан хижолат чекди шекилли, соқолининг учини қайириб оғзига солди, кейин ўйланиб қолди. Пичадан сўнг:

— Дарвоқе, — деди, — яна бир гап эшитгандим. Қадим замонда бақувват бир йигит... Отинг ўчгур шу касални юқтириб олибди-да. Кейин кўзибди бечораники. Ҳартугул, бошқаларга зиён етказмабди. Ай-й, жиян, Худо одамдан нари қилсин-да шу балони. Ҳайвон қутурса, урарсан, ўлдирарсан, куйдирарсан, лекин одам... Одам азиз-да. Боёқишнинг бўлари бўлганидан кейин кўплашиб-кўмаклашиб бўйнига арқон солиб, овлоқ бир жойга опкелишибди. Шу жойда ёрматом бор экан, унинг ичида йўғон устун бор экан, шунга тортиб боғлашибди-да, ташлаб кетишибди. Не бўлсаям. тузалмас дард, бечора ўзини билмай, бўкириб, жони ичига сиғмай, ўмганини ўзи ғажиб ташлабди. Қон булоқ бўлиб оқаверибди. Шу атрофда бир чўпон қўй боқиб юрган экан, шўрликнинг овозини эшитиб, келибди. Қараса, шу аҳвол. Аввалига кўрқибди. Бир йигит ўзини билмай айиқдай айқириб, ўзини ўзи ғажиб ётса... кўрқмай бўладими, ахир. Кейин, қани, нима бўларкин, деб қўлидаги заранг таёқни — ўзиям отамерос экан-да — анавига тутибди. Тошниям чайнаб юборадиган важоҳатда турган йигит таёқни тишлаб ғажий

бошлабди. Тишлари синиб, оғзи қонаб кетибди, бари бир, чайнайверибди. Чўпон ёндошишга чўчиб, изига қайтибди. Сурувни олдига солиб энди қирдан ошаётганида биров чақиргандай бўлибди. Кулоқ солса, овоз ёрматом томондан келаётган эмиш. Хайрон бўлиб, ҳалигининг олдига қайтиб келибди. Йигит: «Энди мени бўшатиб юборинг, ака» деб ялинибди. Чўпон унинг айтганини қилибди. Шунда йигит: «Энди сиз билан ака-ука тутинаман, сизнинг олдингида бир умр қарздорман», дебди. Шуйтиб бу дарднинг ариганини бир марта эшитганман. Ундаям бўлса чўпоннинг таёғидан тузалган.

Тоғаси «чўпон таёғи» деганидаёқ Раҳмонқул бунинг нақл эканлигини англади. Лекин яна қайта сўради:

— Шу бўлганмикан ўзи?

— Нима, бўлмай чўпчакми бу? Ота-буванг ўтирик айтиб қолдирадими сенга? Чўпон таёғида гап кўп, қанча гиёҳга тегеди, шунинг кучи уради-да унга.

Раҳмонқул аввалига кулди, сўнг олти йилдан бери кўтариб юрган таёғини эслаб, шунга ишонгиси келди. Бирдан не ўйга борганлигини англаб қаттиқ сесканди. Эчкилари билан гунажинини... Ичи ачиди. Қирт-қирт ишлаб, манглай тери билан орттирган эди-я. Энди оғзи нонга етганда... Кулоғига бошқа гап кирмади. Чол ҳамон бир нималарни жавраётган эди. «Яхши боқиб эдим, эчкиларнинг қорни кўтарилиб қолувди. Оқ эчки ҳар йили эгиз туғарди. Касофат лоақал бузоққа тегмаса бўларди-ку».

Тоғаси ундан: «Ўзи нима гап, жиян? Нега мунча типирчилаб қолдинг?» — деб сўрамади. Элнинг оғзида ҳозир шунга ўхшаш гап, эҳтимол шу боис индамаган чиқар. Фурбат, саросима. Раҳмонқул ўзидан ўтганини ўзи билади, молларни ит қопганини ҳеч ким кўрмаган. Ушанда ҳадеб ит молларини қувганини кўриб хавфсираётган эди-я... Нега шартга отиб ташламади, шундай қилса бўлар эди-ку. Ҳатто ўзига ҳам бир ташланиб қочганди-ку. Яна «ювошгина ит» деб, «ундай эмасдир» деб... Кўзи қиймади-да, кўзи қиймади. Шуниям манфаат билди, итидан фойдаланиб қолгиси келмади. «Оқсимлиги йўқ», деди, «Бегонагаям кулоқ читмайди» деди, хуллас, мана энди...

III

Кўйларга емиш бераётиб ҳам шуларни ўйланди. Кўли ишга бориб-бормай, сомонни охурга чала-чулпа сочиб, қопни сомонхонага ирғитди. Кўрадан қайтиб келиб ҳовлида ўғлининг улоқни кучоқлаб ўйнаётганини кўрди.

— Ота, ота, — дея қийқирди ўғли, — оқ эчкининг қулоғи тушиб қопти, қаранг. Яна ўсиб чиқадиими бошқа қулоқ?

Раҳмонқулнинг юраги шув этди.

— Кап-катта боланинг ишими шу? — деди, кўнгли баттар ғашланди.

«Улоқ эчкига суйкалади, эмади... хотинга айтсаммикан?» Шунга ботинмади. Қўрқади, деб ўйлади. Сарибўйин бадар кетганига хотини унча ташвишлангани йўқ. «Улоқиб кетган. Бир-икки кун ичида кеп қолади, эсли ит», деди.

Раҳмонқул шу кеча мужмал, аммо қўрқинчли тушлар кўриб чиқди...

IV

Эрталаб болалари қатори ширчай ичди. Ҳеч кўнгли тортмади, биледи — гунажиннинг сугидан, шуни билатуриб, миқ этмай ичди. Кейин болалари талашиб сут ичаётганини кўриб, индамай ўрнидан турди-да, ташқарига чиқди. «Яхши бўлмади» деб ўйлади у, мунофиқлик қилаётганини, беқарорлиги юрагига тўкилди. Қўрага бораётиб яна тоғасиникига қайрилди.

— Кишнинг чўзилганини қаранг, тоға. Бултур шу пайт молларни даштга ҳайдаган эдик. — Гапни узоқдан бошлади у, юрагидагини бирдан айтиши маҳол эди. — Чиллаям ўтди, тўқсон, ой орасиям ўтди. Куннинг исимаганини қаранг.

— Ҳа, Худонинг берган куни-да, — деди тоғаси. Бу — Худонинг берган куни эканлигини Раҳмонқулнинг ўзи билмасмиди. Қарғанинг қағиллаши ёмон, ҳали анча-мунча чўзилади, буниям биларди у. «Ҳой, жиян, бир дардинг бор-ов сенинг?» демайдими тоғаси, у бор гапни айтиб, шу балодан қутулмайдими?

Ахийри, юраги чидамади.

— Шу, қутурган кучук тишлаганда қон чиқмаса бас, юқмайди, дейишади. Чинми шу? — Ҳапқиришини боса олмай, жўрттага қўшиб кўйди. — Энди сиз кўпни кўргансиз, тоға. Шунга сўраяпман-да.

Чол бу гапдан гурурланди. Қишлоқда ҳукм сураётган таҳликали аҳволнинг бирдан-бир билимдони ва халоскориди тутди ўзини. То-моқ қириб, деди:

— Тишлаганники бир ой ичида, суйкаланган ё яланган бўлса уч ой ичида билинади, жиян.

Бежолигини пайқадими, бобой маъноли тикилди, шунда у: «Шунчаки ўзим» деган маънони англамоқчи бўлиб печка биқинида изғи-

ётган мушукнинг қулогига чертди, асабийликданми қаттиқ чертиб юборди. Мушук сачраб турдию эшикка отилди. Даҳлизга чиқиб зорлангандек миёвлади. У хижолат бўлди.

— Дунёдаги энг маишатпараст ҳайвон шу, — деди. Бироқ кўнгли таскин топмади. Тоғасидан нигоҳини узди.

— Тоға, шу дардга энди чалинган молнинг гўштини тоза пишириб еса ҳеч нарса қилмайди, дейишадими?

— Обдон пишириб ё қовуриб еганлар бор, дейишади. Шундаям на ҳаром, на ҳалол — жайраники қатори бўлармиш. Энди, касал бўлганини билганингдан кейин қандай қилиб егинг келади. Ёмон-да, жиян, ёмон, кўнгил тортмайди.

— Ҳақимбойнинг гапига унча ишонгим келмади, — деди Раҳмонқул тагин. — Жонсиз нарсаям қутуриб кетармишми-ей, шуйтиб ваҳима қип қолди. Бир пайтлар момосини эшак талаган экан, шунда балиқчи отанинг сувига ювингани борибди, қайтишда кийимларини ёқиб юборибди, лекин бўйнидаги мунчоғини кўзи қиймапти, опкел деворга осиб қўйипти, қирқ кун ўтиб девордаги мунчоқ қутурган эмиш-эй, миҳда осиялиқ турганча селкиллайверган эмиш-эй. Қаранг, шу гапга ишониб бўладими ахир?

Чол кулди.

— Боланинг гапи бу! — деди, — нега йўқ ердаги бўлмагур гапларни толиб юрибсан? — деб сўради. — Фақат жон қутуради, тирик жон. Жонсиз нарсага балоям бўлмайди. Каллангни мундай ишлат ўзинг: тупроғам, шох-шаббаям... ҳе-хе-хе... кўрпаларам қутураверса, биласанми, нима бўлади? Ҳе-хе-хе, болалигинг қолмади-да, жиян.

Раҳмонқул мот бўлди. Миқ этолмай қолди. Аммо енгилганидан хижолат эмасди. Ўзининг хавотирли хаёлларига ўралашди у: «Нима қилай, оворам чиқди-ку тоза. Ё бор гапни тоғамга айтсаммикан? Ошқатиғимни таъмин қип турган сигирчам...» десаммикан. Сути увуздан энди ажраб эди. Пушти наслдор бўлади деб умид қилувдим. Ҳеч бўлма-са, гўшти... Ахир, биратўла куйиб қолавераманми? Ундай десанг...»

Йўқ, буни айтолмади. Лозим кўрмади. Ўзича бир қарорга келди: «Пича сабр қилай. Агар, сезилса... Бош омон бўлса, мол топилади. Куйдириб юбораман!»

Кўнглидагини айтмагани кейин — тоғасиникидан чиқиб, анча йўл юргач, ўзига алам қилди. «Оббо-о, айтиш керак эди-да. Бирон жўяли маслаҳат чиқса, сал тинчирмиди. Ахир тишлагандан бериям уч кун ўтди, энди нима бўлади?»

Кечга бориб тоғасига бор гапни айтмаса бўлмаслигини ўзиям сезди. Ҳадеб қатнаб қолганимга кулмасин, деб бир тўрва емни баҳона қилди. Ўзини саховатли кўрсатгиси келди, бориб отидан тушмай овоз берди, келин чиққанини кўриб:

— Тоғамни чақир, тоғамни, — деди. Тоғаси кўриниш бергач:

— Камикўрмангизнинг таги кўриниб қолган чиқар, тоға. Бугун ем келувди, бир тўрва ташлаб ўтайин, дедим. — У олдига ўнгарилган халтани узалиб ерга қўйди. — Мен отдан тушмайин, тоға, — деди кейин. — Сизга маслаҳат солай деб эдим. Шу, сабил кучугимиз кетишида бирор қилиқ кўрсатиб кетганми дейман, кўнглим алағда.

— Нима? Шубҳанг борми? — деди чол сергак тортиб.

— Илгари кўрмаган эдим. Эчкилардан икковининг қулоғи салпал тирналгандай. Шунга кўнгил нотинч. Нима қиламан экан деб гаранг бўп турипман.

— Э, чатоқ-ку унда. Ҳаракатингни қил, мундай хотиржам бўлма. Янаям духтурда қарши укол бўлади деб эшитганман. Кўзинг қиймаса Қаршибой зоотехникминан гаплаш. Укол қилган духтургаям... Ҳай, қара-да, жиян, агар қон чиққан бўлса... Гунажинминан бир эчки нима деган гап... баҳридан кеч.

— Битта эмас-да, тоға, иккита эчким...

— Учта бўлмайдими. Шунинг баҳридан ўтсанг, бир жойинг камайиб қоладими? Нафсиғолиблик қип, балога учрама тағин. Эшитдингми? Ҳов Наҳғруд деган қишлоқда...

«Бўлди-бўлди, куйдираман. Танисоғлик керак кишига. Бош омон бўлса дўппи топилар». Қарори қатъийлашди. Уйга келиб, хотинига шу гапни айтган эди, у аввалига ўйланиб қолди, кейин кучукни қарғадди, ахийри:

— Кун кўрарманми деганда... Укол қилдирсак, қандай бўларкин? — деди.

— Фақат эчкилар эмас-да, гунажинам шундай. Думини қара, ишонмасанг, — деди Раҳмонқул ўрганиб. Хотинининг гапи уни ҳам эзиб ташлаган эди.

— Қолганини кўзингизминан кўрмаган-нетмаган бўлсангиз, ия, айтаберасиз-да. Бари молни қирасизми энди — улоққан ит қишлоқни оралади, деб? Кимнинг моли қутурдию сизники қутурсин. — Хотини ториқди. Раҳмонқул ўйланди: бир ҳисобдан бунинг гапиям тўғри. Лекин...

— Э, қўй. Икки эчкиминан бир гунажиндан айрилсанг қиёмат бўлмас. Худо кўрсатмасин, агар... Қўй, ториқма, хотин.

— Ўзингиз биласиз, — деди хотини, сўнг ўйланиб қолди.

— Эмаса... — Раҳмонқул яна иккиланди. Сўнг деди: — Пастрамка-минам бир сатил красин опчиқ қани.

Номозгар ҳаммаёқ тинчиб қолган, шу пайт қир тарафдан аввал гунажиннинг бўкиргани, бир оздан сўнг эчкиларнинг зорланиб маърагани эшитилди. Кейин... анчагача кетмоннинг тарс-турс товуши келиб турди.

Қош қорайган пайтда биров уриб сулайтириб ташлагандай алфозда Раҳмонқул уйига кириб келди. Хотинига у: «Елкамдан тоғ ағдарилгандай бўлди-э, уч кундан бери уйқу йўқ эди», деди ва оғир хўрсинди.

V

Эртаси кун якшанба эди. Бозорга тушган Раҳмонқул кам эмас, кўп эмас, роппа-роса ўн кило гўшт кўтариб қайтди. Ундай-мундай эмас, сон гўшт эди. Хотини қувониб қолди. Эри ҳеч қачон бозордан бунча гўшт харид қилмаган аввал. Шуниси ажаб туюлди унга, «гўшт опкенг» демаганди ҳам, бу бўлса қонини силқитиб бир белбоғ гўштни кўтариб келаверибди.

Хотини ҳайрон бўлса-да, индамади: эрининг одатдаги бадқилиқларидан бири, деб ўйлади. У, бозор оқшоми, деб анча гўштни ошга босди. Кечқурун бир-икки қўшнилари ҳам чиқишди.

— Бу ишингиз бежай бўлди-да, Раҳмонқул ака, — деди Дўсан. — Мундай пайтда нафсибалаңлик қилмаслик керак. Ҳов, қишлоқни чигиртка босган йили эсингиздами, бойловдаги новвосим шундай бўп қолди, денг. Отам жониворнинг устидан сув элади, элабтуриб боладай йиғлаб қўяверди. «Раҳматилланинг суннатига боқаётгандим сени», дейди. Эй, борсин, дедим... молни ўйламанг ака, омонлик бўлсин, омонлик.

Раҳмонқул ҳадеганда одамга эл бўлавермайдиган, ароқ деса ўзини томдан ташлайдиган қўшнисидан бундай гапни биринчи марта эшитиб туриши эди. Унинг гапини маъқуллади. Раҳмат айтди. Лекин яна гап нуқул шунинг атрофида айланавергач:

— Бўлак ҳангома қуриб қолганми, — деди жеркинқираб.

Шу-шу, мавзу ўзгарди, лекин гап айланиб келиб яна Ҳурзия янгага, унинг туя тишлаб қутурган отасига келиб тақалди, яна шу касофат ҳақида ўйлашга Раҳмонқул мажбур бўлди.

— Ҳаҳ, шўрлик-шўрлик. Ажали шундан экан, не қилсин, — деди Умар. — Духтур тузатолмаса, мулла билмаса, табиб билмаса, Худога

ялинсанг, бўлмаса. Норқулнинг челаклик ошнаси айтади, бир ҳамсояси бор экан, шунинг эшаги қутурадиган бўлиб қопти, буни пайқаган йигит бозорга опчиқиб сотиб юборипти. Энди қанчага пулласса пуллаган. Қайтиб келган. Кўнгли жойида. Ана шу йигит, ишонсангиз, қирқ кун ўтиб эшак пули касрига қутурибди. Кўрдингизми, даже пулгаям урар экан таъсири.

— Э-э, қўйинг бу гапни, — деди Умар. — Пул қандай қилиб қутуртиради, ахир? Эшакнинг ўзидан юққан бўлса керак.

— Эшакка ҳали ҳеч бало бўлмасидан сотган!

— Мундан чиқди, ҳаром пул ҳам қутуртираркан-да одамни, а? Йў-ўқ, бу ерда бир гап бор, ҳеч ишонгиси келмайди одамнинг. Йигит эшакнинг қутуришини билиб сотганми?

— Билиб сотган.

— Тавба, ҳеч ақлга тўғри келмайди-я!

— Ишонмайман, де? Ке. Гаров ўйнаймиз, ўша челаклик пандаво-киминан юзма-юз қиламан сени.

Ўртага иккита ароқни қўйиб гаров ўйнашди. Дўсан Раҳмонқулга юзланди.

— Қўлни кесинг, ака.

Раҳмонқул ичига ўт тушгандай типирчилаб қолди. — Ҳозир, — деди-да, секин ўрnidан туриб, ошхонага чиқди, бориб дамлаб қўйилган ошни қозон-позони билан даст кўтарди. Оғилхона ортидаги чуқурга элтиб қозонни тўнкарди. Сўнг кетмон олиб чиқиб ошнинг устига тупроқ тортди. Айниқса гўштни айириб олиб чуқурроқ кўмди, «ит-пит титиб емасин», деди...

Қайтиб келгач, имлаб хотинини даҳлизга чақирди ва унга очиғини айтиб қўяқолди. Хотини яхши ният билан ошга босган гўшт ғунажинники экан. Ўзларининг ғунажинники...

— Эски гўшдан битта ош қил...

— Бозорга бордим эмиш. Бозорга бормай ўлсин, шуйтиб. Одамларди алдаб, ҳаммани қутуртирмоқчи эдимми?

— Қўй энди, унчаликка борма, — деди эри паст келиб. — Давир тоғадан сўраб эдим, ҳалолгаям, ҳаромгаям юрмайди, жайра гўшти қатори, деб эди, увол бўлмасин, деб... Биздан ўтибди, кампир, қўй энди.

Аёлини умрида биринчи марта «кампир» деди. Айбига иқрорлигини сездириш, уни эркалаш учун... Лекин жуда ғалати эшитиларкан, ўзи уялиб кетди.

«Кампир» эса қозонни куйдира бошлади...

VI

Эртаси кун қишлоқ фельдшери Шариф кириб келди. У Раҳмонқулнинг ити касал бўлганию молларини куйдирганидан хабар топган экан. «Кун иртадан қолмай болларингизни, беморхонага ётқизинг, укол олишсин. Ўн иккита уколи бўлади, киндикдан. Шун и олиб, сўнг қайтиб келишади», деди ва район касалхонасига йўлланма ёзиб берди. Раҳмонқулнинг хотини, икки ўғли, икки қизи — ҳаммаси, улар қайтишгач, Раҳмонқулнинг ўзи ҳам бориб ётадиган бўлишди.

Шариф билан бирга-бирга бориб, Раҳмонқул Тенглашникига қайрилди. Қишлоқда ундан бошқанинг улови йўқ. Райондан машина чақирай деса, бориб келгунича хуфтон бўлади.

— Жўра, хижолат бўлқолдим энди, — деди у гарчи Тенглаш ўзидан ўн ёш кичик бўлса ҳам «жўра» деб, сўнг вазиятни тушунтирди. — Касалликнинг олдини оладиган тўққиз-ўн та уколчаси бўлармиш, уч-тўрт кун туриб келишсин. Шунга бир юкиниб келувдим. Мошининг билан...

Тенглаш тилла йигит. Дарров кўнақолди.

— Майли-майли, мен бормасам ким оборади, ака?! — деди у. — Одамнинг қадри бошга иш тушганда билинади-да. Эй, акам-эй.

Раҳмонқул ҳам уни алқади. Бу яхшилигининг тўйларингда қайтарин, деди. У уйига қайтиб келиб кампирини кузатар экан: «Тирикчиликдан унча қайғурма, — деб тайинлади. — Кўни-қўшни, нариги томонда келинлар бор. Беш-ўн кун бир илож билан ўтар энди».

«Кампири» халқумида тўпланган йиғини ҳарчанд яширишга уринмасин, ихтиёрсиз равишда ўзи фош бўла бошлади. Кўз ёшлари шудрингдай бўлиб киприкларига илинди, илинди-ю, булоқдай тошиб келаверди, ахийри, ҳўнграб йиғлаб юборди. Ким билсин, балки бу йиғи ожизликдан хўрлиги келган кўнгилнинг нолаи зоридир. Эҳтимол, тинчини бузган касофатга норозилиги аломатидир. Балки, бунчалар баландпарвоз сўзларга у арзимас ҳам. Ҳар нечук шу аниқ эдики, табиатнинг ғайриоддий таҳдидига чидай олмаган шўрлик ўпкаси тўлиб йиғлади...

Раҳмонқул касалхонадан қайтгач, бориб бўлимдан мол докторини чақириб келди. Қолган жониворларини бирма-бир эмлатди. Кенжатойининг «жйирони» қора тайхар ҳам, ҳатто мушук ҳам бундан четда қолмади.

VII

Кеч кирди. Раҳмонқул пича енгил тортгандай бўлди. Бир чақирим наридаги қўрага — қўйларига емиш солиб келишга отланди. Қай-

тишда тоғасини кўриб, бўлиб ўтган гапни айтиб беришни кўнглига тугди. Бораётиб, тўрт ҳовли наридаги қўшниси Ялғошнинг уйи биқинидан ўтаётиб, оғили олдида дўмпайиб ётган қорага кўзи тушди. Хайрон бўлди.

— Бунинг нима, Ялғош? — деб сўради.

— Э, сўраманг, эшакни ўлдириб олдик, ака.

— Йўғ-э?

— Шариф дўхтур болаларни алдаб, «итингга берсанг, ичидаги қуртини ўлдиради», деб иккита дори ташлаб кетган экан. Болалар шунинг бирини итга, бирини эшакка берибди, денг. «Қурти тушганини кўрайлик», деганда тушмагурлар. Эшак-ку, майли, қурғур ит-лигига бориб тандирнинг ичига кириб ўлибди. Кечадан бери ўт ёқамиз, тагин бир касри тегмасин, деб.

Ҳамсоясининг аҳволига унинг ичи ачишди.

— Кўргулик, — деди. Ва шуни англади: бу ёруғ оламда тагин бир умумий дард бор экан, у ҳам одамларни бир-бирига яқин, кўнгилачан, айна пайтда янада мунис қилиб қўяр экан. Дарди бир, ташвиши бир кишилар бир-бирига, дардларига малҳам бўлишни исташар экан. Шунданми, Раҳмонқул ўзи тенги қўшнисига дабдурустан насиҳат қилиб қолди:

— Нимасига қайғурасан? Бош омон бўлса—бас, буёғига куюнма. Эшакниям кўмиб ташланглар, буйтиб дўмпайиб ётмасин, энди не бўлса бўлибди, ўтган ишга саловат.

— Кўмишга кўмаверамиз-ку, бу қочмайди, — деди Ялғош.

— Кўммасанг сасиб кетади, ҳаммани гаранг қилади, — жеркиб берди Раҳмонқул.

— Буни ўзимам биламан, лекин ишга пешком қатнайдиган бўлдикида, энди, шунга қуяман, — деди қўшниси.

«Оббо, бунинг дарди меникидан ошиб тушди-ку». Ялғошнинг ўн чақирим наридаги посёлкада ишлаши, ишга эшакда қатнаши Раҳмонқулнинг эсига тушди. Унга ачинди, бир кўнглини олгиси келиб қолди.

— Ана, бор бизнинг мочани мин, ҳайда. Ўзи илдам. Худога шуқур, бизда от бор. Кунимизга ярайди. Отни сўрасанг ҳам бераман! — Катта кетди у, яна қўшиб қўйди: — Ҳеч фалокат бўлмабди-ку, ахир, шунга қувонмайсанми!

Раҳмонқул ҳозир қўрага боради. Қўйларни даштдан ҳайдаб келган шериги билан охурларга ем-емиш солади. «Тўкиб-сочиб емайсанми, майли», деб охурни тўлдириб солади. Бундан унинг кўнгли ўсади.

Ҳаммага, ҳатто шу жониворларга ҳам яхшилик қилгиси келади унинг. «Тирик жон омон бўлсин, — деб қўяди ичида, — бало-қазодан Худо сақласин».

Қайтишда, албатта тоғасиникига киради. У кишига шуларни ва тахминан шунга ўхшаш гапларни айтади. Кейин, аввал-бошда тоғасига очик айтмагани учун уэр ҳам сўрайди. Бош эгаси. Тоғаси нима деса, бундан буён шундай қилади.

VIII

Шом чўкиб бормоқда эди. Раҳмонқул отига қамчи уради. Дили равшан тортади. Аллақандай ашулани ўзича хиргойи қила бошлайди...

...кейин бало аригач таҳлика унутилади ва шуни эслаб одамлар кулиб юришади.

1987 йил.

ҚИШ КУНЛАРИДАН БИРИ

Аввалига кун сал совутиб яна илиқлашди. Қор ҳавоси уфурди. Ҳадемай биринчи қор ҳам тушди. Осмон кун бўйи элагини элаб, калиш қўмарлик қор ёғди. Ҳад-ҳисобсиз қоримиз Еримизнинг учсиз бурчақларигача қўмиб ташлади шекилли. Қорли кунларда овоз ҳам алланечук эшитилади. Мактабга бораётган болалар уйимизнинг пастига сой кўчадан ўтишаётиб, укамни чақирдилар. Болаларнинг овозлари худди кўрпа тагидан эшитилаётгандай бўлди. Унчалик қалин ёғмаган қор Ернинг акс-садоларини ҳам ютиб юборгандек... Болалар мактабга бормадилар. Бу ташаббус укамдан чиқди. «Борганимиз билан ўқитмайди барибир. Болта маллим «зулмоноталиклар кун совуқда кел-маса ҳам майли деган» деб ўқирди у.

— Ўтрик айтмагин яна.

— Ўлайин агар, шундай деган. Ишонмасанг агар Болтанинг ўзидан сўра.

Сўзини ўтказиш учун қасам ичади, яна гапига ишонмагани учун аччиқ қилиб, «Болта» дейди.

Болалар бу гапнинг ёлғонлигини билишса ҳам ўзларининг кўнглидагидай баҳона топилди. Энди улар уйларидаги хўжайинларига ҳам, муаллимларига ҳам гап топиб беришади. Укам ҳовлида этигини тарақлатиб бетонга ишқалай бошлади.

«Бир этикди бир ойга етказмайсан, ер босмагур».

Онамнинг қичқириғидан сўнг ура қочиб қолади у. Онам урмайди, лекин жаҳл билан қарғайди. Укам шунисидан кўрқайди, эшитгиси келмайди. Отам урса ҳам ундан кўрқмайди.

Онам пича ёлғон аралаштирди. Укам агар бир ойда битта этик кийганида онамдан ҳар кун уриш эшитган бўларди. У бир этикни бир йил, ҳатто ундан ҳам кўп кияди. Оёғидаги эса менинг эски этигим — мен анча одобли бўлганим учун этигимнинг биронта тиши ҳам

катилмаган. Укам эса уни цементга ишқалаб тишларини туширди. Аммо этиги жуда учқур бўлди. Жўраларининг ҳавасини келтириб уйимизга анча олис дўнгликлардан эрталабдан кечгача яхмалак отди. Ўртоқларининг этиклари сирпанавермагач, уларни паровоз бўлиб тиргакка олди. Кечқурун кийимларини ҳўл қилиб қайтди. Кечки аёз ҳўл шимларига ёпишгач қорларни қотган хамирдай музлатибди. Шимининг ўтиргич жойи хийла катталиқда йиртилган.

— Нима бало, ўтириб тойдингми? Шуйтиб яна бир-икки марта тойсанг думғазангниям ишдан чиқарсанг керак сен бола, шимам, иштонам тутмайди сенга.

Онамнинг айтишича, агар укам шу зайлда кетса, ундан одам чиқмасмиш, ақаларига тортмаётганмиш. Неча марталаб ўзим жиққа ҳўл бўлиб келиб, отамдан таёқ еганим, онамдан қарғиш эшитганим эсимга тушиб сездирмайгина кулиб қўяман. Лекин онамнинг гапларига қарши чиқолмайман.

Укам совқотиб ҳаракатга келмай қолган қўллари билан этигини ечолмайди. Атайлаб онам ҳам, мен ҳам ёрдам бермаймиз. Ўзи ҳам ёрдам сўрамайди, кенжа синглимни чақиради.

«Куниминан тойганингдан кейин ҳақинг-да».

Алам қилиб синглимни сўкишга тушади. Шундаям индамайди. Кўриб туриб ёрдамлашмаганимиз баттар алам қилиб жаҳли чиқади. Эшикни қарсиллатиб тепади, этикни сўқади. «Бу этикни бошқа киймайман» деб ўзига ўзи сўз беради. Ана кичик боланинг катта жаҳли. Жаҳл ҳам иш бермагач, ожизликнинг энг баланд тоғидаги қорлар ёш бўлиб оқа бошлайди...

Онам ўнг оёғидаги, мен чап оёғидаги этигини ечиб қўямиз... Ҳа, укам онамдан кўп уриш эшитади, аммо ҳали бери эси кирмайди — болалигининг кети кўринмайди.

Бир марта отам менга ёшлигида қумда сирпанавериб мўкисини йиртиб қўйгани, жазосига ўша қиш бобосининг янги мўки тикиб бермай қишни калиш билан ўтказганлигини айтиб берган эди.

Агар буни укамга айтиб берсам, уларни роса мот қилган бўларди, лекин айтмайман. Хуллас, қиш байрамини болалар бошлаб беришди. Эҳтимол, қордаги биринчи изни ҳам улар солишгандир.

Бир кунлик қорнинг аёзи кечаларигина ўз кучини кўрсатади. Чошгоҳга келиб қуёш тикка бўлавергач, сойдаги музлар эриб сувлар катта шовқин билан оқа бошлайди. Кечқурун у яна жимиб қолади. Гўё кунни билан қўшиқ айтавериб чарчагандек. Қуёш иситаверса қалин музлар нураб-нураб сувларга тушади. Шунда сой кўприклардан бўшаб қолади.

Одамларга эса бари бир — қишлоқнинг энг ўртасига иккита узун тиракдан мустаҳкам кўприк қуриб қўйишган. Кечалари бир-бирлариникида бемалол тўпланишиб, гурунглашиб утираверишади. Ярим тунгача қартабозлик қиладилар. Ўрол қийшиқ бугун яна ютқзади. Жўраларининг калакасидан чўчиб, эрталаб улардан олдинроқ ишга кетади...

Ўн кундан бери касал ётган Розия момонинг қичқариши ҳаммани тетиклантиради. Кеча эчкиси келмай қолгани учун чакана чўпон Турдиқулни қарғаяпти.

Хотинлар ёқа ушлашади: «Кечагина ўлардай бўлиб тўшакда ётган эди. Ёмон одам ўлмайди!» Розия момо тенгқури Бувихол момога кўнглини очади:

— Бу уйинг куйгур қайси йилиям бир эчкини гумдон қилган-да, тешиб чиққур илоё.

— Ҳиййа, Розия опа. Кўзидан кўрқаман шунинг, сариғилоннинг кўзидай йилтирайди, — ҳамдарддигини билдиради кампир.

Розия момо Турдиқулнинг уйига қарғаниб ўтади. Гапига ишонмай қайнаётган қозонини очиб кўради. Турди тухматдан кўрқади. Хайриятки, суяк йирик, демак — мол гўшт. «Армиядаги ўғлининг келишига сўяман деб сомонхонага қамаб қўйган бўлмасин тагин». У ердан ҳам тополмагач, кампир жим бўлади, гум бўлади.

Шунда ҳам у қайтаётиб чўпоннинг бўйнига уч кунлик муҳлат кўяди. Бўлмаса товон тўлатаман дейди.

«Топилиб қолар» дейди Турдиқул гуноҳкорона оҳангда. Оҳанг Розия момони гердайтиради.

Хотинлар ундан ҳол сўраб ўтишади. Ачинган бўладилар-у, Турдиқулнинг қулогини қичитадилар. Бувихол момо ва уни қувватлаган кампир «тўлатиб олинг» деб маслаҳат беришади.

Эчки учинчи кун эмас, тўртинчи кун кунчиқардан ўзи маъраб қайтди. Ферманинг молига қўшилган экан — чўпон ҳайдаб юборибди. Турди тухматдан қутулди. Аммо Розия момо бошини ҳам қилмади. Турдиқулни чақириб келди. Айёрона, бироқ келиштириб кечирим сўради. Турдиқул тилининг учудаги сўкишни яна ичига ютди. Эгилган бошни болта қирқмас. Узрдан сўнг тилини тишлади. «Шундай адашиш бўлиб қолар экан, Турдиқул ука. Мен анови йилдагига ўхшатиб...» «Анови йилда» ҳам Турди бўш-баёвлиги туфайли бегуноҳ шарманда бўлганини эслайди. Индамайди. Бунинг ўрнига бош қашиб ёш боладай тураверади.

— Ётган жойинг кафан бўлсин ўзингга, бундай тухмат қилгунингча, — дўсти устидан ҳукм чиқаради Бувихол момо. Гўё дугонаси-

нинг феълени бугун англагандек. – Шу бечорага айб тўнкаганига ўласанми. Бир-икки кун сабр қилганингда ўзи келаркан-ку. Ёмон одам ўлмайди шуйтиб!

Хотинларга туганмас ҳангома топилди. Ундан кейин неча тўй-азалар ўтиб бу воқеалар ҳам сийқаланиб кетди. Турдиқул эса ўгли армиядан келган кунда ўз молини сўйди...

Ўзи учун ясалган кичиккина қўлбола стулда куншувоқнинг тафтига эриб ўтирган Қўлдош бобо кўзига довур тушган қошларини салпал кўтариб атрофга назар солади. Ўтирганда ўзи бўйи узун ҳассасини ерга уриб кўяди. Қизиқларнинг ҳаммасини билгиси келади. Куюқ қошлари орасидан ҳийла ўткир боқувчи кўзлари тўқсондан ўтиб ҳам бу дунёни ҳали-бери тарк этмаслик нидосини англатади. Эркаклар кўпинча ундан: «Хотин зоти ўзи азалдан шундай яратилган, ақл кирадиган замон бўлмаса керак уларга», деган хулосани эшитадилар ва чол умр бўйи хотинга ёлчимагани учун бу зот тўғрисида бирор марта яхши гап сўзламаганини эслайдилар. «Бу йил қиш яхши келди. Ҳар гал тўқсон яримлаб қор тушарди. Ер тўяди бу йил», деб кўяди чол.

Кундузлари ҳаво илиқ бўлганидан кўп жойларнинг қори эриб, қирлар ола рангга кирди. Аввал кунбеткай томондан эриди. Қуёш қирлар елкасидаги қорларни сойгача «кураб» кўйди. Ер тун билан тин олиб, энди нафас чиқараётганга ўхшарди. Заминнинг намхуш буғидан тупроқнинг тўйимли ҳидини сезасан. Тандирда энди узилган ноннинг ҳиди бундан зиёда. Онанг ҳозиргина узиб келган қип-қизил нонни қўлингга олиб синдирсанг-да, бир неча жойидан бармоғинг билан тешиб сариеғ суркасанг. Сўнг қўлингни куйдираётган нонни иштаҳа билан есанг...

Шунда бирдан кўпроқ пишиб қатирлоқ бўлган жойига етиб қоласан. Дастлаб онангга ва онангдан бошқа яна номаълум кимсагами, нарсагами шукроналар айтгинг, кучгинг, ҳайқиргинг келади. Бундай ҳол қиш пайтлари ёз ва кузнинг хуштаъм неъматларини зўр иштаҳа билан истеъмол қилиб ўтирганингда кўп такрорланади.

Мағриб қизариб одамлар кўнгилларида сезиларли кўтаринкилик тўйдилар. Товуқларнинг ахлат титаётган панжалари совқотиб кўноқлари томон йўл олишди. Моллар оғилхоналар олдига тўпланиб, хўжайинларидан иссиқ жой ва емиш кута бошладилар. Қилиғи совуқ кал эчки тўппа-тўғри ғаллаxonанинг эшигини боши билан турта бошлади. У кўриқчи итдан кўрқмайди. Чунки ит жуда ёш-да, баҳайбат эчкига ташланишга кучи етмайди. Аммо кучукбачча ҳам эчкидан кўрқмайди. Чунки унинг шохи йўқ. Ишқилиб, шу ит ҳалитдан эсли чиқиб, эгасига

содиқ эканлигини намоёиш қила бошлади. Укамнинг ундан яқинроқ ўртоғи ким эканлигини ўзи ҳам билмаса керак.

Моллар жойлангач, уй ичидагилар ҳаммаси жим бўлишди. Онам тезак ёқилавериб кулга тўлиб кетган печкани тозалайди. Қўйнинг гўнгидан бўлган қаттиқ чолма тикади. Отамнинг айтишича, бу Россиядаги торфлардан ҳам дурустроқ ёнармиш. Қозондаги макка гўжа биқирлайди. Қиш кунлари оқ овқат ейиш расм. Кўпинча қурут қотилган овқат ичилади. Қуртабо ичиб олсанг совуқ кунда ҳам ичингда иссиқ сақлайди. Гўжа ҳаммамизнинг севган овқатимиз. Ҳозир онам гўжага қурут қотди, яъни қурути эзилган сув қўшди. Қалин тунукадан қайрилиб ясалган печканинг тешикчаларидан олов гурпиллайди. Печ устидаги чойнак жизиллашга тушди. Бир оз ўтгач, иккинчи чойнак ҳам жизиллай бошлади. Иккови қўшилиб чақалоқнинг йиғисига ўхшаш овоз чиқара бошлайди. Онам оловга тикилиб ўтириб хаёлга толади. Эшикдан отам кириб келади. Отам билан молхонанинг ёқимсиз ҳиди қўшилиб киради. Бир оз ўтгач, тарқалиб кетади...

Қишлоғимиз шаҳарга жуда олис, шундай тоғлар орасида бўлишига қарамасдан, бу ердаги радиолар ҳам Америка, отамнинг сўзи билан айтганда унинг «Пошшоси», сўнг ядровий уруш тўғрисида гапириб қолади. Шунда онам юрак қовучлаб «шу қирилгурлар бир балони бошлаб юбормасаку-я», деб қолади. Ўзи саводсиз бўлса ҳам армияда бўлиб «кўп нарсани тушунган» отам Япониядаги икки шаҳар воқеасини эслатиб, «шундан кейин бутун дунё Америкага қарши бўлиб қолди, унинг дейишгаям қўрқади ҳозир» дея онамни юпатган бўлади. Мен эса ўзимдан кичик укам хизмат қилаётган шаҳарнинг чегарадан жуда олис, мамлакатнинг қоқ ўртасида эканлигини айтаман. Шундан сўнг онамнинг кўнгли сал таскин топгандай, «ишқилиб тинчлик бўлсин-да» деб кўяди. Шундай маҳаллари яна шаҳарга кетиш ҳақида ўйлаш ёқимсиз, таътил кунларининг узунроқ бўлишини истаб қоламан.

Ҳа, бу ердагилар, мана шу тоғлар орасидаги тинчгина қишлоқчада ҳам одамлар уруш тўғрисида хаёл суриб қоладилар. Бировлар эса ҳеч қачон ҳеч қандай хавф-хатар бўлмайдигандек, ўз ишларидан ўзлари қаноатланиб юраверадилар. Бундайлар бизнинг қишлоқда жуда кўп. Ўзгалар билан тортишиб, ёқалашиб, хурсандчилик қилиб, яна бировларнинг кўнглини олиб юраверадилар. Гўё шу кўҳна ва кенг дунёнинг, момо Ернинг нонхўр ва арзанда фарзандларидай юпаниб юраверадилар. Уларга ҳавасинг келади. «Рост, ҳамма шулардай бўлиши керак», дейсан. Йўлинг доим ялангдай очиқ бўлсаю оёқ кериб юра-

версам дейсан. Ҳамма ўзим баробари, ҳеч ким дунёнинг хўжайини эмас, катталар — қондошларим, тенгқурларим — жонажон дўстларим, кичикларнинг барчаси — укаларим дегинг келади.

Биз қишлоқи одамларни эртага қандай ташвишлар, янгиликлар қутаяпти — бу номаълум. Лекин ҳар доим тилагимиз — яхши кун. Яхши кунлардан бири ўтди. Тун қўйнида аллакимлар бугунги кундан рози, яна бировлар норози гап отишяпти. Нариги бетдаги Розия моненикига меҳмонлар келишган. Меҳмонларнинг қошига гапдон кампирларнинг ҳаммаси йиғилишди. Менинг жуда билгим келади — улар нималарни сўзлашяпти экан.

Қиш йилнинг бошига тушган оқ сочдай ҳамма ёқда уфуриб турибди. Янги йил яқин. Баҳорга эса ҳали жуда эрта. Кунлар — беташвишдай туюлган бу кунлар кўнгилга мойдек ёқади. Бир-биридан сокин ва бир-биридан тотли кунлар...

1985 йил.

ЎЛМАЙДИГАН ОДАМ

Бозорбой бобо ўлмайдиган одам. Мундайроқ айтганда, ўлимни эсидан чиқариб юборган. У тўшакка миҳланиб, бу дунёдан умидини узаётган тенгқури Бардош бобони ўйламайди. Демак...

Бир хил тенг-тўш, бўйинса кишилардай бу икки чол ҳам кўп хотираларни бирга бошдан ўтказишган. Бир уруғдан бўлгани учун тўқса-бонинг замони, колхознинг буғдой ўрими, Фарғона ариғию уруш асоратлари таъмини ҳамкорликда тотишган. Тириклик аробасини торта-торта, мана, саксондан ҳам ошиб қолишибди. Кейинги тақдир аробаси Бардош бобога яқинроқ эканми, уч-тўрт йилнинг ичида бирдан чўкиб қолди. Уч-тўрт йилдан бери эса Бозорбой қорасини кўрсатмайди.

Бардош бобо шифтга қараб ётиб кайфияти бузилган пайтлари чексиз интизорлик билан Бозорбойни — уруғнинг энг кексасини сўрай бошлайди. У булгурдан бери кўлидан келадиган биргина иши — жойнамоз ёзиб намоз ўқишнинг эплаёлмай қолди. Рўзани қўйганига эса икки йил бўлди. Бир хил тенгқурлари каби пана-панада ўғринча эмас, шундай — қурби етмай, чидаёлмай қолгани учун оғиз очиб қўйди. Икки йилгина бурун молларини ўзи ҳайдаб келиб қўрага қамарди, ўғли унга ёрдам бериш тугул, ҳатто молларини танимасди ҳам. Ота бирдан чўккач, ўғли бир дастёрдан айрилгандай бўлди. Гўё бурни оқса эплаёлмайдиган беш ўғли олтигага етгандай бўлди. Яхшиямки, Бардош чолнинг ўғли дилини олади — унинг қари кўнглини тушунади. Келин эса... Келинни келин эмас, чолнинг қизи дерсиз.

Чол қариб-қартайса ҳам мияси соф, кўнгли ҳам аввалгидай — саҳро каби кенг эди. Жисми ҳолсиз, сўзи қувватли эди.

У салқин саҳарда уйғониш одатини ҳалиям ташламаган, кичкинтой неварасига ҳам шуни ўргатиб қўйганди. Намоз ўқиётганда чолни калака қилиб, ётиб тураверадиган, суралар ўқиётганда жажжигина бўлиб, неларнидир вижир-вижир қиладиган кичкинтой энди уни «эшак» қилиб минадиган бўлди. Чол неварасига:

— Менга боғгул опкемайсанми улим? — дерди. Невара бедазорнинг қоқ ўртасига экилган боғгулга етиб бораман дегунча неча марта лаб суруниб, йиқилиб, иштони эрталабки шудрингларда ҳул бўлиб қайтиб келаркан, чол гул билан қўшиб неварасини бошдан-оёқ ҳидлар. ҳидлаб тўймас эди.

Бардош бобо ҳаётни энди илгаригидан кўра кўпроқ суя бошлагандай кўринарди. Чол ҳамон ҳол сўраш учун келганларга аввалгидай босиқлик билан бизлар «ҳикматли» деб айтадиган ҳангомаларни сўзлаб ўтирарди. Бардош бобо ён-вери қариндош-уруғ, фарзанду невараларга тўлиқ бўлгани учун хурсанд, гўё уларнинг бундай тўпланишиб ўтиришлари чолга қувват бериб, умрини яна ҳам узайтираётгандай, сўнгги сафарга отланишга йўл қўймаётгандай туюларди.

— Ҳозир менам шу неварамга ўхшаб бир мункиб туриб кетайин деяман-ов, оёқ қурмағур айтганни қилмайди-да, — дейди у юзи тамоман ёришиб.

Эшикдан пилдираб кириб келган кичик невара бобойнинг тиззасига тармашади. Дастурхон атрофидагиларнинг бирови уни чолнинг тиззасидан ерга олиб қўяди:

— Қара, ҳаммаёғинг ҳўл бўлиб кетибди, э, расво.

Бола бунн тушунмади, йиғламоқчи бўлиб баттар бобосига интилди.

— Сувга тушиб кетдингми? — деб сўради уни кўтариб олган аёл. Болакай индамади, бунинг ўрнига бобосининг алқашини кутди. Бобоси ҳўл иштонли неварасини қўлидан ушлаб ўзига тортди.

— Шудрингга ботибсан-да.

Қанчалик куч-мадори камайиб бораётганини сезмасин, чол шу пайтгача бир марта ҳам ўз ўлими ҳақида оғиз очмаган. Ҳол-аҳвол сўраганларга пича табассум аралаш:

— Ишқилиб кириб-чиқишга яраб турибман, — дейди.

— Шу ҳам катта гап-да, бово, бировлар қариса айниб қолади, сиз ҳеч дард кўрмагандайсиз.

— Э, дард кўрмаган одам бор эмишми бу дунёда? Меҳнат меҳнат эмас, дард меҳнат экан-ку.

Қариндош яна не деярини билмай каловланиб қолди.

— Қарисангиз ҳам яхши қаридингиз дейман-да.

Чол нимжон қўлларига таяниб жойини алмаштиришга уринади. Қариндош унинг қўлтиғидан кўтарди-да, нарироқ суриб, ёнбошига ёстиқ суяб қўйди.

— Бу йил ҳаво қўрғоқчил келди, бово.

— Бу йил тўрғай келмади, — деди чол гўё унинг гапини эшитма-

гандай. — Қарғаям, қузғунам келмади. Негадир йил бошқачароқ, эртани-кеч шамол қўзғайди. Бу шамол агар ёзда қайтмаса қишда қайтади...

Қариндош ажабланди.

— Ҳеч эътибор бермапман-а. Қаранг, тўрғай йўқ, қарға-қузғунам йўқ. Бу ненинг аломати экан, тавба. — У ҳозир чол бу сирнинг ҳам таъбирини айтади, деб кутди.

— Ненинг аломати эканини билмадим-ов, лекин илгари тра-тра' йўқ вақти юрт анча осойишта бўлгич эди. Кун иссиқ бўлсаям курғоқчил келмасийди. Тра-тра келгандан бошлаб қуруқ йил кўп келадиган бўп қолди.

— Сиз биласиз, бово.

Қариндош бот амин бўлдики, чол айнамаган. Ачиниб кетди: «Одам қариганда сал беобрўроқ бўлиб қолса яхши экан, ўлганда ачинмайсан...»

Бобой очиқ деразадан ташқарига қаради. Ғайриихтиёрий равишда тарк этилажак олам: катта сой, сой бўйидаги қўкмак ўтлоқ, қирга ўрлаган қишлоқ моллари, нарига қарайверса — қир устида ялпайиб қора булут ётибди. Бўйинини чўзиброқ қараб ажриқ босган ариққа тикилиб қолди; ҳар йили ўзи кетмон эгюлаб ариқнинг ажриғини қирқиб чиқарди. «Қирқ йилдан сўнг ҳам елкам ерга тегса, кўкараман», деркан ажриқ. Бозорбой шу ажриққа ўхшайди...» Чол ичида чўзиқ афғон билан бир нима деди, ҳеч ким англамади. Ўзи ҳам англамай айтган экан, анграйганларга ҳеч гап демади. Нурсиз кўзлари гўё бепарволик билан тўкиб-сочиб овқат еяётган невараларига термулиб қолди. Бирор ярим соатдан сўнг яна ўрнидан қўзғатишди. Укаси уни қучоқлаб кўтарди, шу кўйи ерга туширмай турди.

— Енгилгина бўлиб қолгансиз, ака, — деб кўзига ёш олди бирдан. Уканинг кўнгли бўшлиғи ҳеч кимни ажаблантирмади. Фақат бир оз хижолат тортдилар. Укасининг ҳамдардлиги дилини эритдимми ё кўнгли тусанганларнинг кўпчилиги шу ерда эканлигиданми, чол қарилик тазйиқини бир нафас эсидан чиқаргандай, эркалик қилгиси келгандай бўлди. Унинг кўкраги кўтарилиб тушаверди...

Эшикдан ўрта ёшлардаги икки киши кириб келди. Уларни кўриб укаси дадил ўрнидан турди. Ўзи ҳам сал сергак тортиб, уларга қаради: ҳамуруғлари — Темир тегирмончи билан Холдор тракторчи. Оқибатни тушунган одамлар — ҳол сўрагани келишибди.

— Бодомчалидан, кўпкаридан қайтыпмиз, — деди Холдор.

— Чопдингларми селарам? — ҳайрон бўлди чол.

— Бизнинг уруғдан чавандоз чиққанми ўзи, ака? — деди Темир. — Соқолим оқариб мен чопишни эпларман-ов, лекин манови уканингизда уқув йўқ, — у Холдорни кўрсатди.

«Темир ҳалиям ўша — бардамлиги ўзида, ҳалиям тегирмон юрги-
зади».

— Ҳа, энди шу шалоқ аробага кучимиз етяпти — катта гап-да
шуям. Мана чол бўлиб қолдик бизам, — кулибгина жавоб қилди
Холдор.

— Саксон тўртга кирдингизми, ака? — сўради Темир Бардош
бободан.

— Ҳа, янги ҳисобпинам...

Иккови чолга кўпқари ҳақида сўзлай кетдилар. Чол эса чарчаган
эди, ётқизиб қўйишди.

— Э-э, ака, — деди тегирмончи, — Бозорбой жўрангиз жийрон-
ни миниб кўпқари чопиб юрибди, сизга не бўлди?

Бардош бобо Бозорбойни эшитиб ҳушёр тортди.

— Кўпқари чопдимми уям? — деди хийла қизиқиш билан. Кейин яна
индамай ўйлашиб қолди. Бозорбойни эслаб ётди. Уни кўргиси келарди.

Фарғона «ариғида» тупроқ кўтариб юришганида Бозорбой қув
кўзларини қисиб:

— Бир қизиқчилик қилайлик, жўра, — деди. — Ҳуркадиган ода-
тинг бор эди, кулдириб ўлдирардинг-да, одамни. Шу қилигингни
бир кўрсат, зерикиб тамом бўлдим.

Бардошнинг ҳам бир шўхлик қилгиси келди. Нарироқда кетаёт-
ган бир бўйинса жўрасига «э-э-эй, Тўхтабой, мен хуркаман ҳозир»
деб қичқирди.

— Нимадан? — анграйди у.

— Мановдан, — Бозорбойни кўрсатди Бардош.

— Ўл-э, қилиги совуқлар. — У шундай деб йўлида кетаверди.

— Ҳозир кўрсатаман қилиғи совуқликни, хуркит мени, — деди
шеригига. Бозорбой «хуркитган» бўлди. Бардош зингилаб бориб қоп-
нинг оғирлигидан энкайиб кетаётган бўйинсасини елкаси билан уриб
юборди. Ҳалиги бечора ўмбалоқ ошиб сувга тушиб кетди. Ҳовлиққа-
нича сувни шалолатиб нарёққа сузиб бориб қайтиб келди.

Бардош ёмон важоҳатда келаётган жўрасини кўриб югургандан-
югуриб келиб қотиб-қотиб кулаётган Бозорбойни ҳам уриб юборди.
Бояги жойда энди Бозорбой сузиб юрар, бояги шериги эса дўриллаб
қуларди.

— Шуйтмаса кун ўтмайди-да, — деди кейин Бардош ўзи ҳам
ичаги узилгудек бўлиб қуларкан.

Бардош олов экан ўша чоғлари. Бозорбойдан ҳам оловроқ экан.

У Бозорбой иккови буғдой ўриб юришганда чинакам «хурккан».

Биргина Бардош эмас, иккаласиям ҳурккан ўшанда. Ҳурккан, демайлигу, ростини айтганда икковиям жон-понлари чиққудай қўрқишган. Тегирмончининг айтишича, ҳатто юраклари ёрилай деб ағанаб тушишларига сал қолган.

Иккови ким ўзарга буғдой ўришаётиб, мукофот талашиб юришган бир пайтда осмондан бир бургут «ўкириб» соя ташлаб учиб келаверди. Қарасалар, ажабтовур бургут, бироқ бўкиради. Бу не хислат бўлди, дейишиб ёқа ушлашди. Бардош бошқаларга қарамади-ку, лекин ўзи икки қир ошиб қочиб кетди. Бозорбой эса қарама-қарши томонга қараб қочиб икки қир ошиб кетди. Бургут тобора ерга яқинлашавергач, сосяям, товушиям каттаверди-ю, лекин у одамларга тегмади, бўкирганча Оқтовдан ошиб кетди... Товуши пасайиб, ўзи кичрайиб қолди.

— Ойрипилон, — деди райондан келган янги ўқитувчи. — Учадиган машина. Ичида одам бор, бошқариб туради.

Ҳаммалари ёқа ушлаб қолишди. Шунда Бардош нима деди:

— Ойрипилон бўлмай ўлсин, ҳамманинг юрагини ёрмай. Биз-ку майли, икки қир ошиб қайтиб келдик, арқондаги молларнинг бариси ипини узиб кетди-ку, бир хилларини ҳалиям тополмаймиз.

Ўшанда мукофотга даъвогарлар — Бардошнинг ҳам, Бозорбойнинг ҳам уч-тўрт кун ишлари унмай юрган. Кунлар ўтиб, бирининг ортидан иккинчиси синггиб, синггавериб, охири тақдир отли ҳаётнинг бутун кўриниши — бугун келиб қолди.

Чол шуларни эслади. Икков меҳмон эса Бозорбой бобонинг қандай қилиб кўпқари чопгани, отдан йиқилиб салласи жарга думалаб тушгани, шундаям ўрнидан ирғиб туриб бориб отини ўзи ушлаб олгани ҳақида сўзладилар.

— Ана ўзиям, — деди Холдор.

Бардош бобо ётган жойида бир интилди. Ўтириб олди-ю, лекин туролмади.

— Ў, занғарнинг келадиган куни бор экан-ов.

Бобонинг овози анча баланд, бояги ҳолатига беярашиқроқ эди. У қувонарди.

— Йў-ў-ўк. Ўғиб кетди, — деди Холдор. — Жўрангизда оқибат йўк, ака

— Майли, бир кўрайин шундаям, — деди чол. Унинг қўлтиғидан тутиб дераза қошига олиб келишди.

— Куриб кетмагурнинг кетишини, ҳеч ўлмайдигандай-а!

Бу гапни чол жуда қизиқиш ва ҳайрат билан айтди.

Деразадан кўришиб турган олам ҳамма учун аввалгидан кўра қад-
рлироқ кўринди. Чолнинг каломи ҳаммаларининг дилида номсиз туй-
ғуларни гимирлатиб юборди, ҳаммалари дунёга бир зум чолнинг на-
зари билан термулдилар: «Ростдан ҳам, худди ҳеч ўлмайдигандай-а?!»

Очиқ даричадан кўринаётган асов жийрон ва унинг устида тўрғай-
дай ихчам ўтириб кетаётган чолнинг қораси узоқ вақт кўздан йўқол-
май турди.

1986 йил.

.

ЙИГИТЛАРНИНГ БИРИ

Қаноат қорин тўйдиреди.

Мақол

Одам гуноҳ ишни билиб қилсагина ўзини ўзи қийнаши — виждони азобланиши мумкин, аммо шу ишнинг хариш эканлигини билатуриб ўзини қайтара олишга кучи етмаган кишини қандай айблаш мумкин, — у ҳам ўйласа — биз ёндошларимизга, тенгдошларимизга бундан кўра қандоқ қилиб яхшироқ яшаш мумкинлиги ҳақида айтаётган кундалик фикрларни, тушунса, айтгиси келса унинг ҳам. Биз бирор кунни (тирикликда) ўша — ҳамма кўришни истаётган, кўриш учун минг йил (эҳ, имкон бўлсайди!) яшашни хоҳлаётган шаффоф манзилни у ҳам орзу қилаётган бўлса, бошқалар якдил бўлсаю у ҳам ўйлаб ўтирмай почасини сириб олдинги сафда туриб оладиган даражада шижоатли бўлса, лекин «бошқалар» деётганимизнинг энг ёмон касри унгаям урган бўлса, биз ўзимизнинг унга ёрдамимиз керак бўлиб турган бўлса? Ўйламанг яна: мен чалкашаётганим, чалғиётганим йўқ, улардан бири — сизу менинг тенгдошимиз, ўйдошимиз — исми Рауф, шахсан мен ёрдам беролмайман унга. Сиз-чи?

...Кўчада одам кўп, — бозор кунни бўлгани учундир, — автобус муштраб тикқандай тирбанд, одамнинг дами қайтади, ҳар бекатда автобус ҳайдовчиси бир неча дақиқа эшикни ёполмай қийналади, «эшикни қўйиб юборингла-ар!» деб бақиради. Йўловчиларнинг деярли ҳаммаси терлаб-пишиб кетган, бировининг нафаси ёнидагининг баданини куйдириб юборади. Анови қозоқ амаки бўлса шу тижилинч-даям оғзи тинмайди, дунёдан буткул кўнгли тўқ одамдай жуда бемалол сўзлайди, мол бозори, қўйларини қанчага пуллагани, харидор билан қандай тортишганини гапиради. Ёзнинг иссиғи бўлишига қарамай, бошида телпак, эгнида чопон.

«Бу одам мол олиб, мол сотиш билан даромад қилса керак» деган ўй кечди Рауфнинг миясидан, жуда тез кечиб ўтди бу ўй, — шу заҳотиёқ унутилиб бошқа ўйлар эгаллаб олди, одамнинг юзига тикилиб қолди: унинг жуда содда, валломат эканини билди, шу ҳақда ўйлай бошлади, ўзининг отасига қиёслади. Тушувчилардан бири орқа эшик томонга силжиб-сурилиб Рауфни қозоқ амакига бирлаштириб нақ эзиб юбораёзди, шунда унинг биқинига бир қаттиқ нарса тиралди. «Пичоқнинг сопи» деб ўйлади аввал, кейин, қаттиқроқ ботиб кетганида «пичоқнинг ўзи» деди, биқинимни тешиб юбормасин деб дарҳол ушлаб итармоқчи бўлди-ю, шу заҳоти унинг тўртбурчак пачка эканлигини билиб, «пул!» деган қарорга келди. Ҳа, пул! Қалинлиги барзангининг муштидай келади! «Ўмганнингизни тортинг, амаки. эҳтиёт бўлмай-сизми пулингизга?!» деди. Йўқ, демади. Негадир овози чиқмай қолди. «Минг сўмлар бор-ов, вой-вуй, минг сўм-а, опқўйсаммикан? Сездирмай опқўйсам-а? Билиб қолармикан?» Чап елкасидаги шайтон билан ўнг елкасидаги Раҳмон уни миясидан сиқиб ушлаб икки ёққа торта бошлади. Шайтон зўрлик қилгани сайин унинг оёқлари, қўллари қалтираб борар, ҳали пулни олмаган бўлса ҳам ўғирлагандан баттар титрарди; пул шундоқ биқинига тиралиб турибди, оғритади, бошқа биров бўлганида дарҳол ишини битириб кетган бўларди, у бечора бўлса шу кезде бутун дунёнинг ваҳимасини бошдан оёқ ўйлаб чиқди-ёв: отаси, онаси, укалари, ўқиш, жиноят, ҳайдалиш, қамоқ... Даҳшат! Лекин нимадир унинг қўлини пулга теккизди, ток ургандек бадани жимирлаб кетди. «Буни мен оляпман, йўқ, бошқа биров олаяпти» деб ўйлашга зўр бериб уринди, аммо пул кўп эди; дастрўмолга қаттиқ қилиб тугилган, тортган эди, чиқмай қолди, нимадир ушлаб тургандек. «Ланати, тўғноғич билан ҳам қотирилган экан, бунча беркитмаса ўлармикин?» Амакининг шу бепарволиги бўлса чўнтагини юлиб олиб олсанг ҳам сезмайди, унинг устига тескари ўгирилиб олган, тўғноғични икки қўллаб, пишиллаб ечганини ҳам сезмади. Хайриятки, шу тобда ёнидагиларнинг ҳатто унга томон бурилиб қарашга ҳам имконлари йўқ. Олди. Оласолиб ўзининг қўйнига тикди. Кўйлакнинг ичида яққол кўри-ниб турарди. Кўрқиб-титраб папкасининг замоғини очиб пулни унга яширди, папканинг дўмпайган жойини қўлтиғи остига олди. «Ҳеч ким кўрмади. Энди тушиш керак. Ҳозирги бекатда тушиб қоламан. Қандай қилиб узоқлашсам экан шу одамдан?» Бир қадам силжишга имкон йўқ. «Ҳозир, мана шу туришда квартирада пайдо бўлиб қолсам-а! О, қани эди, қани эди! Ҳеч ким тополмасди-я, ҳеч ким! Ҳаракат қилиш керак, тушиш керак»

Рауф зўр бериб орқа эшик томон интилар, ён-веридагилар унинг типирчилашидан гижиниб койинарди, у эса бўғриққан, ҳансираган бир ҳолатда: «Ҳозирр, тушаман!» дерди ўмганлаб-ўмганлаб.

— Қайсисида тушасиз, мунча кўполсиз?! — дерди яна кимдир.

— Мана шу ерда, «Гастроном» бекатида, — кўзлари жовдираб жавоб берди у, гўё ҳечқурса шу одам билиб қолгандек. Хафа бўлиб кетди, лекин бўлар иш бўлди-ку. «Эҳ, автобус мунча имилламаса! Нега тўхтаб қолдийкин? Анави рус хотин мунча қарғайди, Худо урди, ҳозир ушлаб беради шу хотин». Кимдир Рауфни туртди. Жуда қаттиқ туртди. Биқини ўйилиб кетай деди-ёв. Сезде: қозоқ амаки. «Ҳозир ушлаб бўғиб олади у. Қарамаслик керак. Ўлдим». Қарамади. Аммо туртки иккинчи марта такрорланди. Бари бир қарамасликка тиришди, сезмаганликка олди ўзини. Автобус тўхтади, светофорга дуч келди шекилли, юргунча яна икки марта бош бармоғининг учи билан қаттиқ туртди ўша қўл. «Нега туртади-а? Туртиб қаратиб шарманда қилмоқчимикин?» Ўша қўл агар шу тобда унинг ичак-чавоғини суғуриб олса ҳам рози эди, фақат туртмаса — уялтирмаса бас. Қозоқ амакимикин? Аблаҳ экан, индамай туртади-я. Буям етмагандек ўша бегона қўл энди қаттиқ чимчиб олди, омбур тишлатдими ўзиям. Йигит шўрлик Гоголнинг «Вий» қиссасидаги жинлар қўлида қолган талабанинг аҳволига тушди. Қоқсуяк жинлар зўр бериб уни излашди, топишолмади. Энди улар сардорни, энг доно ва топқир ажина — Вийни келтиришди. Агар Рауф билмай қараб қўйса, Вий: «Ана-а!» деб бақириб юборадигандек.

Охир-оқибат бизнинг талаба ҳам ўша талабага ўхшаб дош беролмади: қарагиси келаверди. Қаради: калтабақай, семизроқ, мўйлабли йигит. У бир кишининг ёнидан зўрға бу ёққа сирғаниб чиқди-да, «тенг шерикмиз» ишорасини қилди, қўли билан: унинг ёнида яна битта ориққинаси қараб турибди. У ҳам қўлини бўйнига пичоқ қилиб кўрсатди — «бўлмаса, бошинг кетади!» «Ўлдиришади энди! — тезроқ қочиб қолиш керак». Автобус ҳам зўрға тўхтади бекатда, эшик томонга қийшайиб гийқиллади. Туша солиб қочаман!» — зўр бериб талпинди: ўзидан олдинги бир одамни ҳам ҳай-ҳайлашига қарамай суриб тушириб кетди; тушатуриб илкис орқасига ҳам ўтирилди: «каллакесарлар» ҳам тушишяпти. Қочса, ушлаб олишади. Тутиб олса — ўлдиришади. «Кўринишидан билса бўлади — улар фирт безорилар-ку!» Шу фикр миясига яшиндай урилди-да, у орқа эшикдан тушгани замон кўчага қараб қочиш ўрнига олдинги эшик томон чопди. Бекатдаги йўловчиларни ҳам уриб-суриб эшикка тирмашди. Шошиб зўрға чиқиб олди. Ортидагилар ҳалиям қувиб келишяптими, улар ҳам чиқиб олишдими — билолмади. Агар

ўша безорилар қолиб кетишганида Рауфни ҳам тортиб тушириб қолган бўлишарди; урган, сўккан, ҳеч бўлмаганда жар солиб одамлар олдида уялтирган бўлишарди, қараб ўтиришмасди. «Ё чиқиб олиб орқамда туришибдимикин?» деб ўйлади. Энди унинг мақсади битта: бориб пулни эгасига — қозоқ амакига бериш. Ҳа, пулни эгасига қайтариб бериш керак. Шундагина безорилардан қутулади. Ўлимдан ҳам. «Ё, тавба, одамлар бунча ваҳший бўлмаса. Шу арзимас пулга шунча-я!»

...Бешинчидами, ё ундан ҳам қуйироқдаги синфдами ўқирди ўшанда.

Онаси Рауфнинг қўлига пул тутқазиб, магазиндан чой ва қанд олиб қайтишни тайинлар экан, шуларни уқдирарди:

— Тушириб қўйма. Ма, мана бу рўмолга тугиб, киссанга сол. Мактабдан қайтишингда ўйнаб-нетиб юрма. Эҳтиёт бўл.

Шусиз ҳам Рауф эҳтиёткор, юмшоқ бола, унга қолса, куни билан пулини қўлда сиқимлаб бошқа ишларга, ўйинга ҳам уннамасликка тайёр. Фақат онасининг тайинлаганини уддаласа, хурсанд қилса бўлди, шундан ўзи ҳам шод. Магазин уч қақирим нарида, катта мактабнинг ёнида. Онаси магазин учун алоҳида овора бўлиб юрма, мактабдан қайтишингда биратўла шу ишниям тиндириб келарсан, деган эди. Шунини ёдида тутиб, жўраларига ҳам қўшилмади, ҳар галгига ўхшаб эшак кўпқари ҳам ўйнамади; киссасидаги «жонивор»нинг сусими, ё онасининг хийла баджаҳлликими, уни янада ҳушёрроқ қилиб қўйди. Шу боисдан тинчгина, эшагини чуқлаб кетаверди. Худди катталардай тоғаваччаси — Жамол мингаштир, деб ялинган эди, кўнмади; киссасига эҳтиёт бўлди.

— Белида яғири бор, ётиб қолади.

— Шу моччангнинг белини қизғандинг-а, нокас?

— Нокас дема! Мен нокас эмасман, нокас эмасман! Ма, бўлмаса ўзинг мин! — Унинг жаҳли чиқди, эшакдан ирғиб тушди. Лекин Жамол аразлаганди, минмади.

Рауфга учинчи соатда жисмоний тарбия дарси бўлди; шу соатда нариги синф билан чопиш мусобақаси ўтказилди. Мусобақада Рауф югураётиб пулини тушириб қўйибди. Олдин сезмади. Дарслари тугагандан кейин мактабнинг пастигади тутга арқонланган эшаги қошига келди. Устида хуржун. Шунда хуржунни кўргач, лоп этиб эсига тушди: уйига қанд, чой опкетмоқчи эди-ку. Пул тушиб қолганини кўнгли сезгандай дарҳол чўнтагига қўл тикди: йўқ. Бошқа киссаларниям кўрди: йўқ! Йиғлаб юбораёзди. Уй-уйига шошаётган синфдошларидан сўради. Олган одам «олдим» дермиди?

«Онамга нима дейман, нима дейман онамга энди? Магазинчи Худоёр акадан насияга олсаммикан? Йўқ, бари бир бермайди. Қарзга беринг, деб айтолмайман ҳам. Шошиб-пишиб излади, тентиради. Топилмади. Шумрайиб уйига қайтганда ўйлаганидай бўлди: онаси дарғ-азаб бўлиб, ҳам куйиниб қарғади, афсусланди: «Мен миянхатоям кичикроғидан бермай, нақ йигирма беш сўмлик берибман-а. Эси кириб қолган, майдалатиб, қолганини ажабтовур қилиб қайтариб келди, дегандим-а. Бу ёғи етиб турса эди, гўргайди. Паншаха билан курак судраган отанг бир нима орттирармиди. Аттанг-а, аттанг». Сўнг чидаёлмай: «Жувонмарг ўл-а бийтганингча», деди. Йўқ, бунини ихтиёрсиз равишда айтиб юборди. Жаҳли тушгач, қайтиб олди бу гапни, жаҳл чиқса ақл кетади, ахир.

Рауф юз марта, минг, миллионлар марта пушаймон бўлди, афсус чекди ўшанда. Аммо ҳеч нарса ўзгармади — пули топилмади. Бир омадли топган чиқар. Кимдир. Ким экан у номард! Эртаси куни синф раҳбари Ражаб акага айтган эди, у киши гарчи орадан бир кун ўтиб кетган бўлса ҳам, синфда ҳамманинг чўнтагини бир бошдан тортиб чиқди. Олса, Йўлдош муаллимнинг ўғли Бердибек оларди, унда йўқ, ҳеч қайсиси олмаган. Бошқа биров топган.

Лекин у ўша пайтлари қаердан бўлмасин ўша йигирма беш сўмни топишни, онасига келтириб гуноҳини оқлашни истарди. Ҳатто бир куни айни йигирма беш сўмни онасига келтириб бериш имкони ҳам туғилди.

Тушдан сўнг мактабнинг спорт майдончасида бир гуруҳ ишчилар волейбол ўйнашарди. Улардан бири, Ниёзмат ака деган шофёр камзулини ечиб Рауфга ушлатиб қўйди-да, ўзи ўйинга берилиб кетди. Рауф каттакон камзулни кийиб олди. Шундан кейин қизиқиб унинг чўнтақларига қўл солиб кўрди: ён чўнтақларида очқич, болт ва гайкалар бор экан, у ҳеч кимнинг ўзига қарамаётганини кўриб, камзулнинг қўйин чўнтақларига ҳам қўл тикди: чап томондаги қўйини киссасида кўп бало пул буклами, гижимланиб ётган экан. У шунча пулнинг тахланмай, хор бўлиб ётганига ҳайрон қолди. Рауф улардан бирини олиб қўйгиси келди, қараб кўриб онаси берган йигирма беш сўмликка ўхшаган бир пулни олди-да, дарҳол ўзининг киссасига солиб қўйди. «Нима қилаяпсан-эй?!» деб бақирди кимдир шу пайт. Чўчиб тушиб ўз чўнтагидаги пулни қайтиб Ниёзмат аканинг чўнтагига солди. Кейин кўз ости билан «авайлабгина» овоз келган томонга қаради. Волейболчилардан бири фирромлик қилиб, тўпни иккинчи томонга бермаяпти, судья йигит унга бақирган экан, Рауф у кишининг овозига чўчиб

тушибди. Шу пайтда Ниёзмат ака коптокни чизиқ чеккасидан шундай қаттиқ зарб билан ўйинга ташладики, тўпни қабул қилган йигит чалқанчасига йиқилиб кетай деди. Тўп унинг бошига тегиб, сувга учиб тушди. Қалқиб-қалқиб сув бетида оқа бошлади. «Секинроқ-да, Ниёзмат ака, бу туришда майиб қиласиз-ку одамларни» деди судья йигит. Болалар чувиллашганча сувда оқаётган коптокни қувиб кетишди. Рауф Ниёзмат аканинг зарбини кўриб жон-пони чиқиб кетаёзди. Назарида, агар ҳозир унинг пулига тегинганини кўрган бўлса, мана шундай зарб билан уни ҳам солиб қоладигандай туюлди. Бир солса тил тортмай ўлсам керак, деб ўйлади. Боллар тўпни тутолмай узоққа кетиб қолишди. Ўйинчилар эса ҳафсалалари тушиб тарқала бошлашди. Ниёзмат ака келиб Рауфнинг кўлидан, «э, маладес» деб камзулини олиб кияётганида киссасидан ширт этиб бир сўмлик пул ерга тушди. «Пуллингиз тушди», деди Рауф. «Олақол, сеники шу» деди Ниёзмат ака бепарво оҳангда. «Олмайман, керак эмас», деди Рауф. «Ҳа, пулинг кўпми шунча? Олавер, печенье сотиб олиб ейсан», — Ниёзмат ака шундай деб Рауфнинг кўкрак чўнтагига тиқиб қўйди пулни. «Менинг пул ўғирламоқчи бўлганимни сезган бўлса керак, раҳми келиб шундай қилди», деб ўйлади Рауф ва бундан бағтар эзилди.

Ҳа, бешинчи ё тўртинчи синфда ўқирди ўшанда.

Рауф ўша йўқолган йигирма беш сўм пул оиласи учун унча-мунча эмас, каттагина зарар келтирганини энди яхшироқ ҳис қилди, ўз айбини онасидан кўра ҳам аввало ўзи кечира олмасди. Шу-шу бу нарса ҳеч кўнглидан чиқмади; аллақандай эртакнамо тасодифларга, отаси айтган Хўжа Хизрга бот-бот ишонди, вақт ўтди, лекин не учундир бундан кейин ҳам хаёлидан сира кўтарилмади.

Ҳозир яна ўйлади шуларни; кеча ҳам, олдинги куни ҳам шунга ўхшаш воқеаларни ўйлаганди, бу воқеалар одатда узуқ-юлуқ бўлар, узуқ-юлуқлигича тушига ҳам кирар, баъзан унутилиб кетар. гоҳида эса ойлаб эсидан чиқмай, ўзи ҳам хайрон бўлиб юрарди. Бугун кўрган тушининг таъбири ҳақида ҳар қанча зўр бериб ўйламасин, бари бир тузук фикр чиқаролмади.

Катта сайхонлик. Оппоқ кўпикларни олиб уриб, айқириб-думалаб сел оқади. Бу сафарги селда балиқлар одатдан ташқари кўпайиб кетибди. Шунчалик кўп эмишки, сонглоқдаги сувга сиғмай кетганмиш. Рауф югуриб бориб, улардан бирини, энг йиригини кучоқлаб олибди-да, қирғоққа судрабди. Балиқ тинмасдан ликиллармиш. Бари бир Рауфнинг кучи етибди унга; кучоқлаб уйига судраб оборибди. Бола шу чоғ тилланусха балиқнинг кўзларига қараса, бирам ақлли эмишки, одам-

никига ўхшаш киприги, қовоғи бор эмиш, кўзини очиб-юмармиш одамга ўхшаб. Баъзида кўзини хиёл қисиб қорачиғларини осмонга қаратиб ўйга чўмармиш. Рауф ухлармиш. Тиланусха балиқдан пичирлаб кечирим сўрармиш. Ҳали айтганимиздек, буving қанақа туш эканлигини ўзи билмайди. Бир-бирига туташмаган-да, хаёлларига ўхшаб. Одам нега хаёл суриши ва нима учун айнан шу хаёл бошига урилишини билолмайди-ку. Менимча туш деганимиз шундай: одам энди уйғоқликда эмас, ухлаётиб ўйлайди. Хаёлий воқеаларда ўзи иштирок этади. Худди кинода рол ўйнаганга ўхшайди. Лекин бари бир тушда ҳам одам бировнинг ролини ўйнамайди-ку, тўғрими?

Рауфнинг иккинчи туши биринчисига айқашиб тушади. Икковини бир-бирдан ажратолмайди, кинолентамидики, унинг бирини олиб тўлиқ экранга қўйиб, кейин иккинчисини томоша қилсанг. Масалан, кўпинча баланд жойдан ҳайҳотдай пастликка қараб гувиллаб тушиб кетасан. Гавданг ерга тушган заҳоти ўлишингни биласан-да, гужанак бўлиб оласан, юрагинг кўкрагингдан чиқиб бўғзингга тошдай қадалади. Ерга тушасан ҳам, энди ўлишинг керак, лекин бу туш — уйқудаги хаёл-ку, шунинг учун ўлишинг керак бўлган лаҳзада ерга гупиллаб тушмайсан; секингина, оҳиста кўнасан. Бироқ туш кўраётиб ўзингга: «Э, бу тушим-ку», деёлмайсан. Хаёл сураётиб эса: «Э, бу хаёл-ку», дея оласан. Уйқу — чала ўлим, деб шунга айтар эҳтимол. Уйғоқлик яхши-да, уйғоқлик.

Хуллас, Рауфнинг иккинчи туши биринчисига айқашиб тушади. Даставвал бояги тушидан олдин кўрдими буни ё кейинми — буниям фарқламади.

У ўзининг қишлоғида, ўша қабристон биқинидаги тупроқ йўлда кетатуриб, тангача топиб олди. Кўрқмади, нега кўрқсин, қайтанга қувонди — йўлда ётибди-ку танга... Шунда у ўйлади: «Буларни менга ажина ташлади, у мендан кўрқади. Агар ўзини кўриб қолганимда сочидан гортиб, момомга ўхшаб тоза қийнаган бўлардим; ўзи сезиб ташлаб кетибди. Бу тангаларнинг сеҳри бор: бирор нарса харид қилсам, яна ўз кўлимга қайтиб келаверади. Ажойиб нарса-я!»

Балки Рауф буларни ўнгида ўйлаган чиқар, айтдик-ку, тушнинг хаёлдан фарқи йўқ, деб. Ўша заҳоти Рауф қувонганидан эмас, даҳшатдан уйғониб кетган эди, чунки ерда тангалар шунчалик кўпайиб кетган эдики, уларни териб улгуриш мумкин бўлмай қолди. Лекин Рауф қанча кўп танга термасин, қўлидаги уч-тўрт донаси сира кўпаймасмиш, аччиеланганидан сўкиниб бақирармиш. Шунда у ўнгида ҳам бақирди, ўртоғи Мирза секин уни туртди: «Уйқусирамай ёт, Рауф, кўрқаётган бўлсанг, ёстигингнинг тагига пичоқ қўйиб ол».

Кўчада юрганида ҳам шуларни ўйлаб тиржайиб-тиржайиб юрди, «аҳх, ўшалар ўнгимда бўлсайди-я», деди ўзига ўзи. Бир пайтлар момоларидан бирови ажинанинг сочидан тортиб бир толасини юлиб олган ва ўзининг лозимига боғлаб қўйган экан, ажина кўп эланибди, момоси — иримчи, билар экан-да — унинг ялинганига эримабди, сўнг ажина тангалар берибди. Момоси эса унинг сочини қайтариб берибди. Ўша тангаларни кампир нақ ўн йиллар Сарибой деган атторга ишлатган, тоза шўрини қуритган, аттор эса бу сирдан беҳабар қолган экан. Аммо-лекин тангани ишлатишнинг ҳам ўзига яраша расми бўлар экан, унга аччиқ ичимлик, умуман, аччиқ нарса, оёқ ёки поча буюми сотиб олса «аразлаб» қайтиб келмай қўяр экан. Момоси ҳам кунларнинг бирида чалкашиб бир ўрам нос сотиб олганида тангаларидан маҳрум бўлган экан.

Тушлар хаёлларининг давоми эканлигини билмагани учун бирон тўхтамли хулосага келолмайди, улардаги воқеаларга бугунги бўлиб ўтган хангомаларнинг анча-мунча алоқаси борлигини ҳам сезмайди. Момоси тўғрисидаги қизиқ ҳикоя эса уни унчалик қониқтирмасди. Бир-икки чақанинг ўзи нима бўларди дейсиз; у момосиникидан кўра кўпроқ бойликни орзу қилганди. Бу орзунинг ҳақиқатга айланмаслигини ўзи ҳам биларди, аммо нима учун одам орзу қилади, идеал излайди, деб ўзидан сўриштириб кўрмаган одам барибир қандайдир ҳавойи бахтнинг (агар уни ФАВҚУЛОДДА БАХТ деб атасак) келиб қолишига ишонаверади, эҳтимол, шулар ҳақиқатга айланмаслигининг ўзи Рауфнинг орзусини кучайтириб борарди. (Орзугина боши очиқ кўча!) Мана шу бошбошдоқ орзулари унинг топ-тоза — уят, ҳалоллик, тенглик ҳақидаги туйғуларини пароканда қилиб юбораверар эди. Уларни йўқотганда ташналиги ошарди.

...Сурилиб-сурилиб зўрға етди амакининг ёнига. Бояги, оғиз жуфтлаб, қалтираб айтолмаганини энди, овозини чиқариб, баралла айтди: «Амаки, пулингизни эҳтиёт қилсангиз бўлмайдимиз?»

Қозоқ амаки ҳалигача билмаган экан, дарҳол ўгирилдию кўзларига ишонмади. Рауфнинг кўлидаги дастрўмолга тугилган пулларни кўриб талмовсираб қолди; чўнтагини пайпаслади, кейин шодланди:

— Э, қай жерга тусипти? Раҳмат-э, вўси, раҳмат.

Амаки ўзининг пулини олар экан, Рауфдан сира шубҳа қилмади; дастрўмолини счиб кўриб ҳам ўтирмади. Қайтанга унинг шаънига таҳсинлар ўқиб қайта-қайта алқади, мақтади. Сенинг ўрнингда бошқаси бўлганда қайтариб бермасди, деган гапларни гапирди.

— Ай болам, бовринг кенгақан, ўмрингдан берсин Худой, — деди такрор-такрор. Дам «вўси» деди, дам «бола» деди, гоҳи «улим» деди. Ишқилиб тинмади.

Бизнинг Рауф эса чексиз азоблардан қутулгандай енгил тортди. Автобусдан тушаётиб энди олазarak бўлиб эмас, эркин кўз югуртди одамларга. Бояги «рақиблари» кўринмади. Демак, чиқишмабди. «Хай-рия! Агар менинг ўрнимда шулар бўлганида чинданам амакининг чўнтагини кесиб кетишарди. Киссавурлар, безорилар, аблаҳлар!» деб ўйлади. Шунда у ҳеч қачон ўғри бўлолмаслигини, ўғрилиқ кўлидан келмаслигини англади. Бироқ туриб-туриб ўша безорилардан миннатдор бўлди: «улар мени шу йўлдан қайтаришди-ку», деди ўзига, уларнинг нега қувиб келишмаганига эса ҳалигача ҳайрон қолади.

Факультет биноси қошида якшанбалик бўлиши керак эди. Рауф комсорг, тезроқ етиб бориши шарт, бўлмаса, бутун группа болалари кетиб юборишса, у маломатга қолади. У оёғи тортиб-тортмай нариги бекагга ўтиб бораркан, бир хаёл квартирага қараб шартта жўнаб қолсамми деб ўйлади. Нимагадир унинг ҳозирги қилмиши ўзидан бошқаларга ҳам, ҳаммага, шунингдек, ўзининг группадоларига ҳам аёндек, ҳамма кўзлар: «Сенга нима бўлди, Рауф, асло ўғри эмассан-ку, Рауф?!» — дейишадигандек, қизиқишадигандек, ҳайрон бўлиша—дигандек туюлаверди. Айни пайтда у орқага қайтишни ҳам истамасди. Ҳолбуки, кетаверса ҳам бўларди, бир неча дақиқа бурун келиб тушган автобуси ҳозир қайтади: ана, бояги бақироқ шофёр «каталак»дан йўлланма-қоғоз кўтариб қайтиб келмоқда.

Қозоқ амаки қаёққа кетдийкин? Бозорга — Олойга бурилган бўлса ажаб эмас, ҳозир у ўша пулларнинг бир қисмини болаларига кийим-кечак, мева-чева харид қилишга сарфлайди, тўлиб-тошиб боради уйига, бола-чақасининг кўнглини хушнуд қилади. Яна ким-бировлар шу автобус билан Черняевкага — Қозоғистоннинг чегарасига йўл олишмоқда, балки ўша ердаги бозорга боришар. («Бозорга ўхшайди асли бу дунё» — у ёқда ҳам бозор, бу ёқда ҳам, — Рауф кулди.) Уларнинг ташвишлари ҳам ўша амакиникидан кам эмас, балки, мол олишар, эҳтимол тўй қилишар, яна ким билсин, ишқилиб, барчасида рўзгор ташвиши.

У ҳозир ҳеч нарсани хоҳламади, назарида, юриб кетаётган ёп-ёруғ йўли бирдан тарамландию, шу тарам йўлларнинг қайсисидан юришга лол қолганди. Агар шу тобда овлоқми ёки ертўлами, ҳар қалай одамлардан холироқ бир жой бўлганида, у ерга бориб секингина, ўз ёғига ўзи қоврилиб, шу билан ўзини жазолаган бўларди.

Ён-веридан ўтиб турган одамларнинг ўз юмушларига шошилишлари, шошиб гапиришлари, бақириб-чақирришлари унинг қулоғига ҳаётнинг асл моҳиятини «мана» деяётгандай, кишиларнинг овозлари орқа-

ли ҳаётнинг қонунларини жаранглатаётгандай бўлаверди, шунда улар ҳаммасининг ҳаётлари ўзларича мукамал, маънодор ва жозибадор, фақат ўзиникигина маъносиз, жозибасиз, номукамал ва қоронғу туюлди. Туюлаверди, туюлаверди: айни лаҳзаларда у туйқус, — аввал бўлмаган эди бунақа ҳолат, — ўз ҳаракатларининг маъносини йўқотди, ўз қобилиятининг ичида ўзи қолиб кетади, бироқ юрагининг бир четида ланжлик аралаш бир ҳайрат йўқолмайди: «Бунча юраги кенг бўлмаса қозоқ амакининг, ҳатто мендан шубҳаланмади ҳам-а?! Қандай ажойиб одам! Бундай одамларга, ҳа, шундай бепарво одамларга жуда яхши нарсалар насиб қилади! Ахир, улар учун дунё жуда кенг...»

Бирдан ўжарлиги тутади. «Ҳамма одамлар ҳам ўйлайди-ку менга ўхшаб. Қозоқ амаки ҳам ўйлайди. Ахир, унинг ҳам бола-чақаси, оиласи бор. Пулини ўмарганимда зор қақшаб қоларди ўша болалари. Отамга ўхшаркан, шу одамнинг ўрнида отам бўлиб қолганда-я, пулини бир безори шилиб жўнаб қолса. Роса бахти куларди-да унинг. Йўғ-э... Кетаётганингда тап этиб осмондан бир пачка пул тушса, ёки бўлмасам лотореяга нақ ў-ўн минг сўм ютиб олсанг. Бирданига ўзгариб, бойиб, орқаланиб кириб борсанг уйингга; отанг, онанг ўзларида йўқ қувонишади: «Бизнинг молтопар ўғлимиз, мана, оиланинг юкини бир ўзи эплайдиган бўлибди!»

«Оилада инқилоб бўладими шунда?»

— Бўлиши мумкин эмас. Ҳаммаси ҳавойи, — дея рад этади ўзини ўзи, овозини чиқариб.

Шундан кейин ҳам у бири кам дунёнинг жуда кўп кемтикларидан бўйлайди: бири эмас, жуда куп кам экан бу дунёнинг. Жўраларидан кўпчилигининг оддийгина, оилавий осойишталикка, отага, онага, ёхуд меҳрга муштоқлари борлигини эслайди. Унинг учун эса бахт дегани жуда мураккаб эмас: Гёте айтганидай, «чўнтак тўла бўлса бас» экан, айни чоқда «чўнтак тўла бўлса бас»дан кейинги истиқболни ўзича тасаввур қилишга куч топади; ўзининг устидан кулгандай бўлади.

Бундай ҳис-ҳиссиётлар жуда кўп кечади унинг дилидан, аммо барибир шу чегаранинг атрофида айланиб юраверади; ўзи доим кўриб туради, ўзи изоҳлайди, ўзи ҳукм чиқаради, бари бир худди шундай бўлиши шартдай эртаси куни уйғониб яна хонасига мудраб кўз югуртади, кўзи тўла очилгандан кейин: «Эҳҳ, мана шу тумбочканинг галадони тў-ўла пул бўлса, йигирма бешталикларми ё элликталиклар» деб хаёл қилади. Сўнг уларни нималарга ишлатишни ўйлайди, илжаряди. Ҳар доим шу оддий — ожизликдангина эмас, биз ҳеч қачон

қутула олмайдиган муҳтожликдан пайдо бўладиган ҳис Рауфнинг вужудини қоплаб олаверади, у эса буни рад этишга ҳам уринади, ўз ақли, ўзининг бўлак ҳислари билан ўзини тўйинтиради, туйғулари мураккаблашиб–мураккаблашиб охири оддийга келади – вужудини бошқа, қандайдир оилада сира бахти чопмаганлардан, ишқилиб, кимларландир устунман-ку бари бир, кучлиман-ку, деган қониқиш ҳисси қоплайди.

Кимдир устма-уст хуштак чалади шу пайт. Рауф пайқамагач:

— Ў-ў, комсорг, — деб қичқиради.

Рауф ёнига келиб тўхтаган автобуснинг ойнасидан шаҳарлик курсдошининг башарасини кўриб хаёллари тумандай тарқалиб кетади; ўзига ўхшаб кетадиган ва шу билан бирга ўзига сира ўхшамайдиган ҳамкурсларининг ёнига шошади.

1985 йил.

БИР ЎЛАРМАН ЧАВАНДОЗ

Эй жўралар-эй, эй ёронларим-эй, бир гапнинг гали келди, гапнинг гали келдима ўзи, айтинглар. Биродарим ҳақида айтиб берайин, бировингиз биласиз уни, бировингиз билмайсиз. Билмаганингизга қизиқ, билмаганларга айтайин – бош гурунг бўлмасам қайтайин. Ўзим орқаси ер искамас жайдари табилчи бўлсам – танобчиямас табилчи, хулласи ёзувчиямасманда – гапга чечанамасман, ёзувчилигим бўлгандаку, ўзим билардим-а, ҳа майли, Худойимнинг берганига шукр.

Жўрамнинг оти Давлатбой, баданида яроқли жой йўқ, яроқлиси қовурғасими – дўхтир нақ учовини санаб туриб кесиб ташлаган. Соғ бўлса кесармиди, кўпқарида синдирган, кейин дўхтир опташлаган. Гап қовурғадами, мен айтайин, сиз ишонаверинг, тағинам ўзингиз биласизку-я, ярим гавдасини кесиб ташласангизам бу ўларман ҳеч бало кўрмагандай юраверади, сизга гарантия берайин, оёғини жодига қўйиб қирқинг, вой демас. Индаллоси гап, жўрамнинг гавдаси тиккайиб қолган, мен қаридим, қаддим букилди, унинг эгилмаганига сабаб – ўнг эгнидаги суяги синиқ, опташлаганми, олишмаганми, унисини билмадим-у, аммо тиккайиб қолганининг маниси шу. Энгашса томири тортишиб оғрийди.

Мақтамайман, мақтагулиги йўғ-у, бари бир қурмағурнинг ёшлигида девими, бир балоси борийди, ҳайрон қолар эдим унинг полвонлигига: эшгиртиб қўйсанг тоғни кемирар эди, дарёни симирар эди, қиёмат эди; полвонлиги бир сари, бардошига балли дер эдим. Айримингиз биласиз офатининг чавандозлигини, эна сути овзидан кетмай от чопар эди; кўпқарининг энасини эмдирар эди; синиғининг бари шу кўпқарининг касри; тағи айтайин, танасида яроғи бор жой кам, шунинг учун қил-қизил тентак шекилли, бу, деб ўйлаб қолар эдим баъзан. Бир гал қаҳратон қишда Гарашага тўйга кетяпмиз, менинг остимда чўбир, унинг остида бўз, гапдан гап чиқиб уни мақтаб юбора қолибман, совуққа ўлғудай чидамли деб, бу гўрсўхта ўзидан кетиб пўстин билан телпакни ечиб тагига, эгарга тўшаб олди денг.

Ҳов, бир касрни қиларсан, ўларсан манов аёзда дейман, қаёқда қулоқ солса, қайтанга камзулиниям ечяпти. Шу гапнинг нари-бериси, ҳай-ҳайлашимизга қарамай бир фасилда чиппа майкачанг бўлди-олди. Эгарда тўрғайдай ўтириб кетаётир. Шерикларимизам дод деб ялинади, менам. Мазақ учун аҳён-аҳёнда пишқириб қўяди. Совуқни-ку, гапирмайин – одамнинг суягидан ўтиб кетади. Мен пўстин кийганман, шунинг устидан еб бораётир чимиллаб. Қошнинг устига қиров қўнади, терласа мўйлабинг музлайди. Жон-поним чиқиб, «бор-э», дедим, менга деса ўлмайсанми, хоҳласанг лунгингниям еч дедим, бепарво ҳайдай-вердим, анави бизни калака қилиб мускуллариини ўйнатиб қўяди ҳар замон. Совқотяптими, деб разм соламан, бурни қизарган, лекин, ишонсангиз бадани ҳечқурса товужники сингари бўртмайдиям, ё пирим, дейман, тавба қиламан. Аввал ачинишиб турган эдик, тўйхонага етавергач, номусимиз келди: бало-да энди, аёз, бўрон уриб турса-ю, ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, дабдурустдан майкачанг кириб борсанг. Яна тўйга! Уни-ку тентак-пентак деб ўйлар, ёнида борган бизни ким деб ўйлайди одамлар. Отининг жиловидан ушлаб, жўражон, укажон, акажон, деб ялинавердик, ўзингни ўйламасангам бизга ичинг ачисин. Жонимизга аро кирди, сал зриди чамаси, майли, деб кийимларини бирин-кетин кийиб олди. Агар ақлинг бўлса уни ёнида мақтама, ўлдинг мақтасанг. Кўпқариниям ўзи гурсиллатиб чопа қолади, хуллас, эшгиртманг, эшгиртсангиз бирон аъзоси мажақ бўлиб кетгани биланам иши бўлмайди, ишонмасангиз ҳозир кўринг бориб: тиззасининг кўзи жойида турмай қолган — гоҳ пастга, гоҳ юқорига силжиб кетади, шунда юролмайд қолади, вой-войлайди, ўзи улай-булай қўли билан ирғаб-ирғаб ўрнига салади-да, кейин қаққайиб сўфидай кетиб турган куни. Ўша тўй куни кўпқарида бу хуни-муни Кўлибой полвонга илашди денг. Кўлибойнинг оти зўр, отиданам ўзи зўр. Давлатбой нима унинг олдида, сапчадай отиб юборади керак бўлса. Улоқнинг бир путига тирмашиб кетяпти, шўйтиб майдонни нақ тўрт марта айланиб чиқди-ёв; уям бу чакамик экан деб, қўяқолмади, буям камкучман демади, чўзилишиб, ўзлариниям қийнаб, отлариниям қийнаб юрди-да қўйди; одам бори тонг қотган, Кўлибойга куч бермаган бу ўларман ким бўлди деб. Минг қилсаям кучли—кучли-да, зўрға пеш бўб бўладими, Кўлибой улоқни тақимиға ўхшатиб босиб, гавдасини ёнга олиб бир силтаган эди, икки от нақ кўшмоқ бўлиб қолди. Эгарқош эгарқошга тегиб қарсиллади, Давлатбойимиз эгардан учиб кетди; энди гупчак бўлиб ерга тушади-ёв, бир қиёматни қилади-ёв, деб турсак, йўқ, шу бўз отнинг нақ ёлида қолиб кетди. Оёқ узангидан чиқмаган

экан, гавда ерга шалвираб кетган, оёқ ёлда. Шу аҳволдаям бир майдон айланди-да, охири қўйиб юборар десак, бари бир қуймади-е, отнинг айили узилиб эгар-пегари билан учиб бориб Кўлибойнинг отига қапишиб қолди; оломон «қўй!» деб қичқиради, чувлайди, бу қўймайди. Одамлар Кўлибой энди бу шўрликни улоқ-пулоқ билан қўшиб чортоққа гупчак қилиб ташлар экан-да, деб туришган эди. Чакамик бўлса шилимдай ёпишиб чортоққа етмай олиб қолди. Тўрт ё беш қулочлар қолган эди, узоқ эмасди; улоқни узиб тушиб, ўзи яёв сомонга судраб олиб бориб ташлади. Раис ҳам бардошинга балли сенинг деб соврин—юз эллик сўмни қўлига тутди, курғур яна ўжарлик қилди, — мардлиги бор-да ўзи, — юз элликни халқнинг кўз ўнгида Кўлибойнинг қўлига тутқазди. Раҳмат айтди. Қайтанга Кулибой полвон изза бўлиб қолди.

Шуйтиб кўп томошаларни кўрсатиб келганмиз Гарашада. Кейин катта чавандоз бўлиб танилиб кетди. Кичкина ўгли Санжар унинг ўзига тортган. Худди қуйиб қўйгандай. Кеча мачитнинг берисидаги бўзлоқда ўздан барзангироқ бир бола билан курашяпти. Ҳалиги бола буни дустаман олиб тушиди, елкасини ерга теккизаман, деб ҳай уринди, терлаб-пишиб, кўкариб кетди, охири бўлмади. Санжар устига салмоғини солиб босиб турган болани бир типирлаб кўтариб туриб кетса бўладими! Ай, сенингам баданингда борақан дедим.

Давлатбой билан тўққиз-ўнинчи синфларни райсентрда, Қўшработда битирганмиз. Кўргонтепадан, нақ ўттиз чақиримдан нонни белга тугиб қатнаймиз; нима қилайлик, бу ерда ўрта мактаб йўқ. Унинг эшаги бор, жуда илдам. Лекин кичкина, орқаси чўнтоқ, мингашиб ёлчимайсан, икки қадамдан кейин тушиб қоласан. Икковимиз алмашиб миниб борамиз.

Энди борган кезларимиз. Ўзимизни панароққа олиб юрамиз. Бошингни сал кутарсанг, сентрликлар популдиригингни пасайтириб қўйишади. Дўкайлари бор ўзларининг, ҳар қайсисининг мушги менинг бошимдай келади камида, фиринг десанг каллангни олиб ташлайди. Бир куни улар бизни чақириб, тўққизинчи синфда ўқийдиган месний болани кўрсатиб, «курашасан бировинг шу билан», деди. Мен энди, айёрроқман, дарров Давлатбойни рўпара қилдим. Давлатбой олишиб, охири йиқди. Дўкайлар кейин нариги тўққизинчи синфнинг зўрини чақириб, «шу билан курашасанми?» деди Давлатбойга. Буюм киприк қоқмай «ҳа» деб юборди. Унисиниям йиқди. Чарчаб қолди. Ҳалиги кураштираётган бола айтдики, шу мактабнинг ишонган шепи мен бўламан, отим палончи, энди мен билан чиқ, йиқсанг, ўрнимга

сен шепсан, тан бераман, қўлни ташла, деди. Давлатбойга қарасам, қўлига бир тупуриб ишқалади-да, «бўпти, кел», деб юборди. Мен бориб ҳалиги шепнинг оёғига йиқилдим. «Жон жўра, жон жўражон, шеп ўзингсан, агар курашсанг буни ўлдириб қўясан, ўзи етим бола, сенинг шеплигингни тан олади», деб ялинавердим. Шеп Давлатбойга қараб: «Шунақами?» деди. Давлатбой менга термулиб туриб: «Ҳа», деди-да ёнига тупуриб юборди. «Тан бердингми, курашмай-а?» деб қайта сўради бола. Мен Давлатбойга жовдираб тикилдим. «Тан бердим», деди у ноилож. Давлатбойни шундэ, бир мартагина сўзидан қайтаролганман, ўшандаям қайтиб келаётганимизда одам қаторига қўшмай бўралатиб сўккан. Аммо мен ундан ақллироқ эдим, бирдан-бир тўғри йўлни танлаган эдим. Аниқ ишонардимки, агар Давлатбой униям енгса, дўкайларнинг бизга хусумати ошиб, охири бир кун уриб ўлдириб қўярди. Енгмасанг ўлмайсан, ишқилиб, мусофирчиликда омон-эсон битириб кетайлик, деб тайинладим.

Ўқишдан қайтаётганда икки чақирим йўл юрмай Давлатбойга эшагингни бер, биродар, ўладиган бўлдим, деб ялинардим, у рост-камига ишонарди, туша солиб, «ма, мин, менинг оёғим умуман оғримайди», дерди. Эшаги ҳалиги айтганимдай жуда йўрға, минсанг роҳат қилар эдинг, ҳеч тушгинг келмасди. «Мана шу қирдан ошайлик, кейин сен минасан», дердим мен ҳам инсоф билан. У ишонарди. Қалтабақай бўлгани учун қирга секин кўтариларди. Мен атайлаб эшакни ниқтаброқ ҳайдаб, ундан ўзиб чиқардим-да, ошувдан ўтгач, энишга қараб қўшоёқ оттириб чоптирардим. Халалаб чоптираверардим. Давлатбой у қирдан кўринганда мен бу қирдан ошаётган бўлардим. Жўрам қораси кўрингандан муштини ўқталиб сўкина кетарди, етиб олсам бурда-бурдангни чиқараман, дерди. Мен унинг жаҳлигаям ишонмасдим, тўхтамай кетаверардим. Кейин у ялинишга тушарди: «Ҳой, Амрилло, секинроқ ҳайда, етиб олай, мингашиб кетамиз, тўхтагин!» Ишонармидим мен бу гапга — эшакка хала босганча кейинги қирдан ҳам ошиб кетардим. Шу лайтлари сезардим: орқамдан Давлатбой югуриб келяпти, етиб олса аямай урса керак, лекин хайриятки эшак дидни олади — жуда илдам. Мен қишлоққа етиб келганда Давлатбойнинг қораси ҳали-вери кўринмаган бўларди. Уйнинг туши — тўғрайига келганда эшакдан ирғиб тушиб, ипини йиғиштириб бўйнига боғлардим-да, орқасига халачўп билан бир уриб уйига ҳайдаб юборардим. Билардимки, эшак албатта уйини топиб айвонига кириб боради.

Эртаси тонг саҳар тағин қишлоқнинг оёғидаги зардоли остида Давлатбойни кутиб турардим. Менга кўзи тушиши биланоқ у узокдан дағ-

даға қилиб, сўкиниб келар, уриб ўлдираман дерди нуқул. Мен ўзимни бечораликка солардим: «жон Давлатбойжон, ўзинг биласан, сендан бошқа кимим бор, бошқа ишонадиган одамим йўқ-ку, ўзинг билиб туриб қийнайсан-а. Майли, ўл десанг ўлайин, лекин буйтиб харом ўлдирма». Шўрликнинг дарров авомлиги тутарди. То менинг олдимга келгунча жаҳлидан тушиб, раҳми келиб, бошқа қиёфага кириб қолар эди, чинакам ачинар эди менга. Эшакдан тушиб мени миндирарди. Одам кўп яёв юрса бақувват бўлади, деб қўярди. Бориб етгунча алмашлиб миңиб кетардик. Қайтаётганда эса... яна худди кечаги ҳол такрорланарди; эрталаб ҳам ўша аҳвол — ҳар кунгидай ўларманлик қилиб «кечиргин» деб ялиниб туриб олардим. Давлатбой кеча қандай кечирган бўлса, бугун ҳам шундай кечириб юбораверар эди. Жуда ҳайрон қолар эдим. Баъзан ўзимни ҳам койиб қўяр эдим. Начора, ишонувчан, авом бўлса ўзидан кўрсин деб қўл силгаб кетаверардим. Шундай қилиб нақ икки йилни ўтказдим. Икки йил ҳар куни уришиб, ҳар куни ярашдик. Кейин мен ўқишга кирдим, ҳисобчи бўлдим; ҳозир кўриб турганингиздай табелчиман. Давлатбой эса ўша кезлариёқ ўқишга парво қилмади, ўзини кўпқарига урди. Даромадниям кўпқаридан орттирди, касофатниям; лекин оч яшамасди — ҳар маҳал дастурхони обод бўлди. Бир қисим ўғиллариниям уйлантирди. Энди икковимиз эллик учга кирибмиз. Кеча кичик ўғлининг олишаётганига қараб, бундан қирқ йил бурунги Давлатбойни кўргандай бўлдим, кейин қурмағурнинг ўзи эсимга тушди; тип-тикка бўлиб қолган қомати, юриб кетаётганда бирдан тиззасининг косаси тойиб кетиб оёғи қотиб қолиши, бечора вой-войлаб ўтирасолиб, ишқалаб-ишқалаб бир амаллаб кўзни ўрнига солиши, сўнг ҳеч бало кўрмагандай кетавериши кўз олдимга келди. Нега зарил экан, дейман-у, тагин маюс тортиб ўйлаб қоламан. Нега бунақа одам, а?! Тавба, нега бунақа ўзи?!

Бир нарсага бугун ҳам имоним комил: агар Давлатбойни ҳозир бориб ҳам эшгиртсам билган амалини қилади. Эсли-хушли бўлгани билан гупуртирсам агар, ниманидир қайириб, ниманидир синдириб, ишқилиб ўзининг хуморини ёзади. Ҳа, ҳозир ҳам кучи кўп унинг.

Мен эса... Мен бутунлай бошқа одам, Давлатбойнинг тескарисиман. Бир соат ҳам ундай мард, ундай паҳлавон бўлолмайман, ўзимни қаттиқ авайлайман.

Давлатбойнинг эса қариб-қартайишини ҳеч тасаввур қилолмайман. Нафасимни ел учирсин-у, кучи тошиб, қутурибми, ё бир жойдан тушиб кетибми... жон топширса керак деб ўйлайман.

Кечиринглар, жўралар, жўраларамас, ёронлар, гапимнинг охири мунглироқ бўлиб кетди. Кеча жўрамнинг кичкинаси Санжарчани кўриб

бир ўйчан тортган эдим-да, Давлатбойнинг бир-иккита қизиқ хангомалари эсимга тушиб кетди, холос. Ҳар хил одам бор экан-да ер юзида; яшайвераркан, ҳаммаси меники тўғри деб. Ҳай, майли, биродарларим, ҳаммамиз ўтиб кетамиз дунёдан!..

1989 йил.

ОФАТ

Қишлоқни, уй-пуйлару пишиб тўкилаётган зардолларгача — бари-барини ер ютиб кетадиган бўлди-да. Бус-бутун замин ҳадемай тарс ёриладию ҳамма шу ёриқдан унинг қаърига тушиб гумдон бўлади. Момонинг ўйича, ҳеч ким омон қолмайди. Аммо... қишлоқдан шаҳарга, чўлга чиқиб кетганлар-чи? Ёки қўшни посёлкага қатнаб ишлаётган Шалдирбойга ўхшаш шопир-попирлар-чи? Момо шуларни ўйлаб, ҳеч ўйининг адоғига ета олмасди. Инсоф билан айтган-да, ер ютадиган бўлса ҳаммани бирдан ютиши керак. Бунинг устига Шалдирбойнинг мошинасиам... кўп бесўнақай...

Нима бўлганда ҳам Тилла кампир шундай кун келишига шубҳа қилмас ва ҳатто Зиннатнинг қирқилган сочи тугул Шалдирбойнинг шапкасигача — ҳамма-ҳаммаси ернинг ёриғига тушиб кетишини даҳшат билан кутарди...

Тилла кампир бундай ўйга бормаслиги ҳам мумкин эди, лекин бултур шундай бўлган-ку! Фаровонми-Мировонми деган қишлоқни ер ютган-ку! Ҳурлиқо кампир буни кўрган, кўрган бўлмаса ҳам кўргандай қилиб айтиб берган! «Фаровонми, Мировонми, эсимда йўқ, ишқилиб, бурун замонларда Гўрўғлиминан Аваз, Мисқол парилар кеп қирқ кечаю қирқ кундуз дам опкетган жой экан. Бир сири бордир-да. Бурноғи йил шу жойнинг одамларидан пир кетди, чирогим. Бир тўйда эркаги аёлминан шайтонлаб ҳай ўйнади, ҳай ўйнади. Эстрада қип, қизлари кўкрагини очиб ўйнади. Бир пайт десангиз қасирқусур қилиб ер тарвуздай ёрилса бўладими! Ҳалиги шармандалар шовшабгина тўкилди-кетди. Яратганнинг қаҳри келган-да».

Тилла кампир гўнг титаётган хўрозига тикилганча туриб қолди. «Сенгинаниям ер ютади-да, — деб ўйлади, — қандай кунларга қолдик. Ҳурлиқоям...»

Ҳурлиқо кампир «ўпкам» деб читиниб юрарди. Қув-қув йўталиб, ахийри, кетди-борди боёқиш. Тилла кампир якка ўзи қолди. Ўйлаб қараса, тенгиларидан ҳеч ким қолмапти. «Ҳиййа» деб гапини маъқул-

лаб турадиган одам йўқ. Укинчи шундан. Хурлиқо кампир омон бўлганида унга бориб айтарди: «Ай, дугона, эшитдингма?», «Нени!», «Нениймиш, Сарибойнинг қизини-да!» «Ҳа-а-а...» «Қишлоқни шарманда қилди-ку, жувонмарг...» «Эй-й охир замон денг. Ўлдик энди, Тилла! Ер ёрилади, ер ютади ҳаммамизни.»

Кампир биринчи кунни хўрозни ошга босди, иккинчи кунни товуқни... ер ютадиган бўлгач... Кутди, кутаверди, леккин офат ёғилмади — Ер ёрилмади. У яна бир товуғини сўйиб, шўрва қилмоқчи эди-ю, фалакнинг ишига тушунмай... гарангсиб туриб қолди. Ҳаммаёқ тим-тирс, одамлар хотиржам, ана, бир-бир чўлдаги қариндошлариникига — тўйга кетишяпти, думоқлари чоқ. Кампир ҳайрон бўлди, йўқ гап шекилли, деб шу кеча хотиржам ухлади. Аксига олиб фалокат худди шу кунни ёпирилди...

Кампир туш кўрди. Тушида Сарибойнинг қизи қаймоқдай сонлари лорсиллаб югуриб юрган эмиш. Кампирнинг олдига келиб жўрттага рақсга тушармиш у, Ҳузям шу қадар катта эмишки, кампир унинг тўпигигаям тенг келмасмиш, шундай бўлса-да, у ҳеч тап тортмай қарғайверибди. Сарибойнинг қизи бўлса оппоқ сонларини селкилла-тиб, муқом қилиб, кампир қичқирган сайин авжга минармиш. Тавба, унинг эгнида кийим бор эмиш-у, белидан пасти яланғоч эмиш. Кампир қарамайин деса бўлмасмиш, атайин унинг учун ўйнаётганмиш-да, қаёққа юзини бурса, шу ёққа липиллаб ўтармиш, баҳайбат оёқлари билан ерни ларзага келтириб тепармиш: «Гум-м, гум, гум-м».

Тилла кампирнинг қулоқлари қоматга келди. Сачраб уйғонди. Сездики, оғзини каппа-каппа очяпти-ю, бақиролмаяпти. Гумбурлаш кунчиқарга учиб ўтадиган аэроплан говурига жуда-жуда ўхшаб кетарди. Кўча четида кучук воуулади. Оғилдаги молларнинг патирдан ши, сўнг гунажиннинг қаттиқ мўлагани эшитилди. Кампир ўрнидан туришга уринди, қараса худди биров туртиб юборгандек, шишачи роқ лангиллаб ўйнаётди. У кўрқиб кетди. «Чироқ мунча чайқалмаса?» Ҳалиги говур ҳам тобора кўчайиб боряпти-а: «Гумм-ммм...»

Ўтакаси ёрилаётган кампир ниҳоят, зилзилани пайқади. Хира тор-тган кўзлари бирдан равшанлашди. Барибир, қарилик — қарилик-да, тураман деб орқага ағдарилиб тушди. «Ўлсин-эй» деди куймаланиб. Сўнг ўзига ярашмаган эпчиллик билан ирғиб турди. Дадил эди шу тобда. Бунга сабаб — «зилзилада йиқилган ўнгмайди», деб эшитганди. Шундан кўрқди. У бориб, гафлат босиб ётган ўғлини ҳам тургазди.

Фалакнинг карами кенг-да. Буни қаранг, шу уйни зилзила теп-текис қилиб ташлаши мумкин эди, бироқ яна: «Ке, кўй, шу Тилла кампир ҳам тўрт кун умр кўрсин!» деди шекилли, анчага дову

огоҳлантирди, она-бола эсон-омон ташқарига чиққач, бир гувранди — девор ёрилиб кетди. Шунда кампирнинг миясига қон урди. «Вой, яшшамагур! Вой, нас босган, сенинг касрингга уйим бузилди-я!» — У яна Сарибойнинг қизини қарғай бошлади. Ўзи бир оз анди эди. Ҳеч маҳал етти марта ўлчаб, бир кесмасди. Ҳозир миясига келгани шу — Сарибойнинг қизи, кейин Сарибойнинг ўзи, хотини бўлди. «Нега энди кўплашиб-кўмаклашиб шунга йўлга солишолмайди-а? Ахир қиз бола бўлса... Қандай чидаб турар экан Сарибой?»

Ўша куни у ўғлига ҳаммаси тўқликдан, ташвиш йўқлигидан деб айтди. Кейин қўшиб қўйди: «Одам деган номусини унутдими — орқаси палакат деявер!» Ҳурлиқо кампирдан эшитганларини ҳам айтиб берди. Кейин ёзгира-ёзгира бошидан ўтганларни, қийин-қистов йилларда кўрганларини мингинчи марта нақл қилди. Ўғли жеркинса-да, кампирнинг жаҳли чиқмади. «Шунчалик қийинчилик кўрсам ҳам, ўттизга чиқмай бева қолсам ҳам чидаганман, сени ўйлаганман», деди у мингинчи марта. Ўғил эса бу гапларни эшитишни истамайди, кетиб қолган хотинию қизчасини ўйлади шу вақтда: «Уларнинг аҳволи не кечдийкан!»

«Диркиллаган эчки...», «Шўртумшук...» Ўғил мавзу хотинига кўчганлигини фаҳмлади. Билади — хотини шундай, лекин нима қилсин? Нега онаси келинининг шўртумшуклигини юзига солади? Шундай деган билан у ўзгариб қолмайди-ку, ахир. «Мотам тутавермай каллангни кўтариброқ ўтир. Ҳали қўйнингга шундай ғайрати тошган, бошида кўтариб юрадиган қизни солиб қўяйки...»

Кампир ростдан ҳам, зилзила бўлганлигига, яъни ер ёрилмаганлигига ва ўзларининг омон қолганликларига энди ишонганди. Шукр қилиб ҳовлида у ёқдан бу ёққа юрар, челақ, супурги, яна алламбалоларни — жанда-жундаларни наридан берига ташир, нега ундай қилаётганига ўзининг ҳам ақли етмас эди.

— Бу ёққа келинг, опа! Молларингизнинг бариси ўлиб ётибди!

— Вой, ўлайин-ай, вой ўлайин, — кампир қўлидаги супургисини отиб югурди. Шошганидан ўзи ташлаган супургига қоқилиб йиқилди. Титраб-қақшаб турар экан, ўғлига жавобан гўлдиради: — Худога шукр деб ўтирсам... палакатнинг бари бу ёқда де!

Молхонанинг сой бетигаги девори қулаб тушган, бу-ку, майли-я, касофат сигирнинг бўйнидан хари босиб қолганди. Шўрлик сигир оёқларини қарсиллатиб ерга урар, остидан калласини суғуриб олишга уринарди. Кампир бориб унинг қулоғидан тортди. Улдасидан чиқолмагач, ўғлига бобиллади:

— Келсанг-чи, нега анграясан?

— Қочинг, ўлмоқчимисиз томнинг тагида қолиб! — деди ўғил ҳам бақриб.

Кампир бир нима деб тўнғиллади, кейин харини итариб бир қўли билан сигирнинг шохидан тортди. Гўё шу кучи билан молни хари остидан тортиб чиқариб кўядигандек.

Оғилнинг сойбет девори қулагани билан бошқа томонлари бут. Лекин ўртадаги шопил оғиб кетган эди. Уни суяб турган устун ҳам қийшайиб қолган, шопилга чандиб боғланган симларгина майишиб зўрға тутиб турарди уни. Том сувоқлари, сувоқ остига босилган янтоқлар қоп-қорайиб осилиб қолган, том шу ҳолида қай вақтгача «жон сақлайди». Лекин Тилла кампирнинг бу билан иши йўқ, сигирдан сира айрилгиси келмасди шу лаҳзада.

— Қочинг! Ҳозир том босиб қолади.

Ўғил югуриб бориб онасининг енгидан тортди ва уни ташқарига олиб чиқди.

— Қаллангиз ишлайдимизми ўзи? Ҳасиз-ку!

— Сигир ҳаром ўлса майлими? — деди онаси, унинг гапига эътибор бермай.

Ўғил ниманидир эслашга уринди, кейин ғаллахомага кириб ой-болтани кўтариб чиқди ва бориб сигирнинг нақ бўйнидан чопди, тизиллаб отилган қон билагига сачради. Сигир хирқираб қолди. Жон халпида оёқ қоқа бошлади.

Кампир анг-танг бўлиб қолди. Қўни-қўшнилар тўпланди, ким тўрт кило гўшт олди, ким беш кило. Шундай қилиб кампирнинг суюмли сигиридан ному нишон қолмади. Эртаси қуни оғилхонанинг бўлак деворлари ҳам қулаб тушди. Кампир эса Сарибойнинг суюқоёқ қизини ер муштлаб қаргаб қолаверди.

Қузнинг бошлари. Кеча сутдай ёруғ. Кампир келини билан аразлашиб юрган кезлар. Ўғли тунги сменадаман, деб ишхонасида қолиб кетади. Сув навбати келган-у, экинни суғорадиган одам йўқ. Шундай бўлгач, унинг ўзи кетмонни кўтариб чиқди. Олдин тоқзорга таради сувни, сўнг бедапояю маккажўхориларга. Бир хаёл бориб ётмоқчи бўлди, яна сув уриб кетмасин деб, эрмакка жун титиб ўтирди...

Бир пайт кампир сувдан хабар олай деб келса, шайтон оралади-ми, ҳар қалай, макка шитирлаб қолди. Кейин икки шарпа ичкаридан чиқиб икки томонга қочди. Қалтабақай йингит югуриб бориб қатор экилган наъматакларга ўзини урди. Ниҳоят, шохларини синдириб чорбоғдан чиқиб кетди. Кампир аввалига қўрқди, қўрққани-

дан ҳеч нарсага тушунмай анқайиб турди. Шу чоғ ярим яланғоч ҳолда ура қочган қизни кўрдию ҳайрон бўлди: «Авратпўшиям йўқми жувонмаргнинг!» Сочи қирқилган экан, таниди. «Вой шарманда-а-а!» Кейин қарғади. Қарғади-ю, ўзи кўрқиб кетди: «Энди ер... Яхши бор, ёмон бор...»

Сигиридан айрилгач, молхонаси вайрон бўлгач, кампир буткул тинчини йўқотди. Бу ёғи куз келиб қолган, эрта-индин қорли-қировли кунлар бошланади. Токларни қирқиш, кўмиш, маккани ўриб-йиғиб олиш керак. Бу камдек, молхона бундай жайраб қолди.

Кампирга алам қиларди: «Нега ҳеч кимнинг оғил-поғили қуламади, ақалли ёрилмади ҳам. Гуноҳга ботган Сарибойнинг қизи-ку! Нега бало менинг оғилимга урди!» Энди турмушга чиққан кезлари қайнотаси қуриб берган молхона аллақачон путуридан кетганини, харилари сондан чиққанини сира унинг тан олгиси келмасди. Ҳамма-ҳаммасига, ҳатто ишлари орқага кетаётганига ҳам Сарибойнинг ер ютгури сабаб, деб ҳисобларди. Ахийри бўлмади. Сабри тугагач, ҳап, сеними деди-да, кампир йўлга чиқди: «Зиннатни би-ир юлиб келмасам!.. Ҳа, уйинг куйсин сени! Ўзингни расво қилганинг бир сари, қишлоқниям булғадинг-а, беномус. Мана, оқибати. Ҳали кам бу!..»

Кампир пастки ҳовлидаги ҳамсояси Ҳалимага ҳам «юр, бирга бо-райлик» деб кўрди. Йўқ, Ҳалима унамади: «Қўйсангиз-чи, сиз билан менга нима — шунча эркак турганда. Бир оёғингиз...» Шунда Тилла кампир: «Рост, нима қиламан аёл бошим билан, уятдир!» деган ўйга борди. Кейин бузилган молхонаси ёдига тушди. «Ҳадемай қиш тушади, ким менга молхона қуриб беради энди?» Яна Зиннатни қарғади, алами тарқамади. Доқа чорсисини бошига ташлаб, пистоқи жегдасини кийиб, йўлга тушди. Қирни айланиб ўта туриб, Сарибойга айтадиган гапларини ҳам ўйлаб олди: «Қизининг газитда ишлашини айтмайман. Мисол учун мени муштум қилиб ёзса нима қиламан? Нега деганда қўлидан келади-да жувонмаргнинг. Йў-уқ, бунисидан кўрқмайман. Сенинг қизингни газитга ёзадиганлар ҳам бор, дейман. Абдимуродга айтаман, бошлаб қизингни муштум қилади, дейман. Холдор чўпонни бир муштум қилган эди, кўрдинг-ку, қамалиб кетди. Агар қизингниям, «шу суюқоёқ енгилтаклик қилмаганида Тилла момомизнинг молхонаси қуламасди» деб ёзса, неча пуллик одам бўласан, беор!» дейман.

Кампир ким йўлиқса шу гапни айтарди.

Нарзулла муаллим ундан кулди:

— Бориб, Сарибойнинг калтагини еб келманг тагин.

— Калтак есам ерман, лекин айбини бўйнига қўйиб келаман.

— Ўзингиз биласиз, — кулиб қўйди муаллим, — ҳар қалай, сиз айтган замонлар ўтиб кетган, чеч...

Дарвоза олдида бойлоғлик ит турарди. «Вой, уйинг куйгур, кучук боғлаб қўйгани нимаси! Шунинг айтиши-да, ёмоннинг бир қилиги ортиқ деб». Кампир кесак олиб итга отди. Ит вовуллади. Дарвоза табақаси очилди.

У дарвозадан ичкарига мўралади. Еттинчи синфда ўқийдиган Сарвар супада кичкина укасининг иштонини юваётган экан.

Қизча бошини кўтариб, унга қаради:

— Уйга кириб, момо.

— Кираман, кирман, лекин... Юр қани сен ҳам, қизим.

Қизча кампир бесар келмаганлигини пайқайди. Қўлини артди. Ичкарига киришди.

— Қизим, — деди у Сарварга ўтирилиб, — ўтир мундай. Мен кўп ўтирмайман, чойга уннама.

Қизча чўккалаб унга қаради.

— Асли отангтами, онангтами, айтишим лозим эди-ку, отанг йўқ экан, онанг... Ҳеч бўлмаса сенга айтиб кетай. Зиннат опанг қайда?

— Самарқандда.

— Шу опанг... дуруст чиқмади.

— Бировлар шундай дейди. Нима қилти опачам?

— Бузуқлик қилди. Нечта эркак билан юрди. Бу туришда ҳали палакат кўп бўлади, қизим.

— Ундай эмас. Ўзи шеър ёзади. Опам...

— Бошқа иш қўлидан келмай шеър ёзади-да бу...

Қизча хафа бўлди.

— Нега ундай дейсиз? Газитдаям чиққан.

— Сен билмайсан, қизим. Мен кўп одамдан эшитдим, жуда кўп одамдан. Эл биледи. Кейин опанг сочини қирқди. Ҳозир иштонсиз юрибди.

— Сочини қирқтирса нима қилти? Яхши-ку қайтанга...

— Яхши эмас! Опанг бузилган, билдингми! Ҳа, майли мен тентак ўзи нега сенга минак қоқаяпман. Ҳа-а, биласанми нима, илгари тоғнинг нарёғида Фаровон деган қишлоқ бўлган. Шунинг аёллариям яланғоч бўлиб ўйин тушишган — эркакларминан. Бу Худога ёқмаган, охири шу қишлоқни бус-бугунича ер юти-иб юборган. Сенинг опанг ҳам ҳали кўп касофат келтиради деб қўрқаман-да. Зиннатга айт, бу йўлдан қайтсин!

Қизча тумшайиб қолди, лаблари бурилди.

Тилла кампир қирдан ошиб келар экан, ўз-ўзича ўйлар эди:

«Бўғалтир бўлди — бўшади, газитда ишлади — бўшади, шеър ёзди — бўмади. Мана энди Самарқанддаймиш. Нима иш битиради у ерда? Тавба, газитгаям ҳар хил одамни олаверайкан-да».

Қўшниси Абдимурод ҳам ёшлигида ул-бул ёзиб ҳавасманд бўлиб юрган. Ҳозир қишлоқ Советининг котиби. Унинг бу ҳунари кампирга ёқмас, «эркаклар қиладиган ишни қилсанг бўлмайдами?» дер эди. Ҳозир қўққисдан шу эсига тушиб қолди. Кечқурун уни чақиртирди.

— Болам, бир вақтлар сен ҳам ғазал ёзайдинг, ёғгандаям мана шу бузуқдан ўтказиб ёзайдинг. Қўлингдан келади-ку, а, шуни катта китоб қип ёзиб бир шармандасини чиқармайсанми?

— Қўйсангизчи-е, нима деб ёзади буни? — жеркиди қўшниси.

— Ҳамма қилиқларини ёз. Қишлоқни шарманда қилиб, кейин Самарқандга қочиб кетди, де. Бир бечора онаси бор эди, шунгаям ичи ачимади, мабодо кўча-кўйда кўриб қолсанглар — сочи қирқилган, оти Зиннат, оёқлари Тилла момонинг белидай бор, — қиз эмас у бузуқи, қишлоқни расво қилди, деб, ишқилиб келиштириб ёз-да.

Абдимурод кулди. Кейин тушунтирган бўлди.

— Бундай деб ёзса чиқармайди.

— Бўлмаса, газитга ёз, болам.

Кампирнинг қистови билан газетага ёзадиган бўлишди. Кампир айтди, котиб ёзди: «Бизларнинг Қўрғон қишлоғимиздан битта эрсираган чиқиб қолди. Кейинги вақтларда жуда бузилиб кетди. Чоршанба кунини у бир калтабақай йигит билан бизнинг маккайимиз ичида бузуқчилик қилишган. Биздан бошқаям кўплар билади буни. Оти Зиннат».

Шундан кейин момо қизнинг ота-онаси, уйларига боргани ҳақида гапирди, охирроғида эса «агар шу қиз бузуқчилик қилмаганида зилзила бўлмас эди», деб айтди. Хат тугагач, ориқ, қалтироқ қўли билан эгри-бугри қилиб имзо чекиб қўйди...

1988 йил.

УМИДСИЗЛИК

Унинг ёзувчи бўлиш орзуси йўқ, демак, бошқа баъзи дўстларидай даҳо бўлиш истаги ҳам бўлмаган, аммо шу — йўқлик сари бирин-сирин сингиб кетаётган кунлар тўғрисида ўзига-ўзи бир нарса дегиси, шуни ёзиб қўйгиси келарди. Ниҳоят, у бир йилдан буён фақатгина кун саналаринигина қўйиб, бошқа бирор сўз ёзмай келаётган кундалигига бутун биринчи марта ёзиб қўйди. Шу сўзларни ёзгунича у бир йил ўзи билан олишди, бир ёзувчи айтмоқчи «ўз-ўзини ниҳоят енгди». Бунинг учун эса енгил кайфияти зарурлигини ҳам у биларди. Уй соҳибаси ҳам қаёққадир кетган, ҳовли жимжит эди, ишдан ҳориб қайтгани учун ухлаб олмоқчи бўлди. Бутун шанба — қисқа иш куни. Эртага дам олиш куни бўлишига қарамай кўча ва қўшни ҳовлилар ҳам жимжит эди. Уйқудан турганида қош қорайиб, кун адоғи аллақандай ваҳшатли, умрининг ўткинчи эканлигини янада бўрттириброк эслатиб гуларди. У қўллари остига олиб дустаман ётгани учун уюшиб қолган, ўзи карахт эди. Шу ҳолатда ўзининг гоят хунук ва кераксиз эканлигини туйқус англади, ўрнидан туриб, «барчасини енгил» учун деразани ланг очиб юборди. Кеч кузнинг ҳавоси хонани тўлдирди. Ҳар куни шу маҳал иштаҳаси карнай бўларди, ҳозир эса ҳеч нарса егиси келмади. Ҳолбуки, боши, юраги, бутун вужуди дам олган эди, ҳовлига чиқиб крандан юз-қўлини муздай сувга чайиб, артинди. Энди сал бошқача — руҳи тетикрок эди. Қайтиб келиб дераза рафида турган ручкани олди-да, ҳар галгидай нима ёзишни билмай ўйлаб қолди. Даставвал, у уч юзу саксон сана рақамини кўздан кечириб чиқди, кейин уч юзу саксон биринчи саҳифани очиб шу кунги числони ёзди. «Руҳни ўзгартириш керак!» — деди ўзига-ўзи. Шуни ёзиб қўймоқчи бўлди. Ёзолмади. У овозини баралла қўйиб:

— Бошқача руҳ керак, бу руҳни ўзгартириш шарт! — деди ўзига-ўзи. Кейин шу сўзларни бақириброк айтди ва шу заҳоти ёзиб қўйишга жазм қилди. Лекин бир нарсадан қўрққандай қўллари қалтиради.

Кенг саҳифали дафтар узра энгашиди. Ва шу заҳоти айтмоқчи бўлган гапини ёзишдан бирор мақсади йўқлигини билди.

У жуда кўп орзумандлар каби абадийликни ёқтирарди. Нимадир бир абадий қолажак сўзни ёзиб қўймоқчи эди. Бироқ ё билмайди, ёки бунга арзийдиган сўз унинг бисотида йўқ эди.

Ҳозиргина ёзиб қўйган рақами устида энгашиб ўтиравериб, кеч тушгач, куз тунида кўринмай кетди, лекин туриб чироқни ёқишга ҳафсала қилмади. Қоронғуда пайпаслаб кроссовкасини топиб олди. У пастқам қурилган эски уйлар оралиғидаги тор кўчадан кетар экан, ростдан ҳам ҳозир кеч кузлигига ўзини ишонтиролмайдиган гаранг эди. Мана, қошидан бир туп, бир тупгина дарахт чиқди. У дарахтга синчиқлаб тикилди ва ҳар куни қошидан ўтадиган ердаги нарса дарахт эканини билди. «На-да сарғаяди, на-да яшнайдиган — қотиб қолган яшиллик». Тор кўча катта кўчага туташади. Катта кўчада машиналар тезликни ошириб пойга қўйишади.

Пиёдалар юрадиган йўлкада сочи қирқилган бир қиз пайдо бўлиб, кўча ўртасида ўйнай бошлади. Яқин-атрофда эса бошқа ҳеч ким кўринмайди. Қиз қайси уйда тураркин? Балки у ҳам йигит каби якка-ёлғиздир. Балки у ҳам ўзини энгиш учунгина шундай қилаётган — ўйнаётгандир. Йигит қизнинг ўзига томон ўйнаб келишини кута бошлади. Бироқ қизнинг ортида яна бир шарпа пайдо бўлди; қиз чопқиллаб борганча унинг қўлтиғидан олди: шериги йигит экан. Йигит уларни жим кузатди, кейин ортига бурилди, гоят секин юргани учун қиз ва йигит унга ҳадемай етиб олишди. Йигит неон чироқлари остида бир зум тек қотиб қолди: сулув, жудаям сулув эди қиз. Йигити эса ногирон — оёғи оқсоқ эди.

Қаҳрамонимиз уларнинг ортидан энди шарпадай эргашиб кела бошлади. Кўп ўтмай анча орқада қолиб кетди.

Катта йўлакнинг юз қадамча жойи кўприкдан иборат эди. Йигит шу заҳоти неча марта бу ердан ўтганига қарамай кўприкнинг тагида машиналар туришини ҳозиргина билди. Кўприкнинг кўча чироқларидан туриб турган қўланкаси машиналар сақланадиган майдончанинг ярмини эгаллади; ёруғ жойида эса бир фаррош кампир узун дастали супургисини асфальт майдон узра сермаб атрофдан учиб келган хазонлар ва қоғозлардан тозалар эди. Йигит кўприк устида унга термулганча тураверди.

— Эй, бабуля! — деб қичқирди у.

— Ҳа, нима дейсан? — шошиб жавоб қилди кампир.

— Э, кечирасиз... неча сўм маош оласиз?

— Етмиш. Нима, мухбирмисан?

— Йўқ, олимман.

— Мухбирми дебман. Бир мухбир шаҳар газетига ёзган эди, касбнинг яхши-ёмони йўқ деб. Мабодо, сен ҳам...

Йигит унинг кўнглини кўтаргиси келди. Нимадир яхши гап айтиш учун оғиз жуфтлади. Миясига яхши, кўнглини кўтарувчи гап келмагач, «бор-э» дея шарт ўгирилиб жўнаб қолмоқчи бўлди.

Кампир жуда ҳафсала билан — рўмолини тузатиб, супургисини ерга қўйиб у билан суҳбат қургиси келди.

— Э болам, олим бўлсанг олам сеники.

Йигит кампирнинг гапини кетаётиб эшитди. Ортига бурилганида хижолат тортган фаррош яна ўз ишига уннамоқда эди. Кейин йигит нима учун бу ерларга келганини ўзича ўйлай бошлади. Унинг ўйлари-ни наридаги пастқам ва эски уйлар ортидаги кичиккина бедазорда давра қурган ёш-ялангларнинг шовқини бузди. Улар магнитофон қўйиб аския эшитишар ва қийқириб кулишарди. Магнитофоннинг овози баланд. Йигит ўша аскияларни тинглагиси ва ўзини унутар даражада берилиб кулишни истарди. Аммо ўзи ҳам тушунмаган ҳолатда кайфияти ўзгариб, бояги кампир, қиз ва йигит, мана бу ўзи каби ёш йигитлар, ҳатто аския айтаётган артистга ҳам ачиниб кетди.

Унинг ишхонасида тинмасдан ҳисоблаш машиналарининг шовқини эшитилиб туради; мана шу шовқинга ёш олим ўрганган, гоҳида ҳатто дам олиш кўни бўлишини ҳам хоҳламайди, узлуксиз ўзи тушунмаган, кераксиз юмушлар билан андармон бўлишни истаб қолади. Даставвал у ҳар бир навқирон йигит каби ёниб яшай бошлаган ва йирик олим бўлиш, юртига обрў келтиришни ҳам сидқидилдан истаганди. Кейин эса ҳаёт уни ҳар хил, бир-биридан «маърифатпарвар» гуруҳларнинг чангалига отиб юборди, бу гуруҳларнинг юҳоникидай каттакон оғзи бир неча марта чайнаб-чайнаб туфлаб ташлади, қобилият ва билимдан ташқари кўп укүвсизликлари учун нарига ва ундан ҳам нарига сураверди, сураверди. Бу нарсалар ёш бошига тақдир бўлиб синга бошлагач, фақатгина болалик ва болалиқдаги ёлғончи орзуларгина қадрли кўриниб қолди, уларни соғиниб юрди. У яна биларди, ҳозирги кунларнинг, мана шу ҳаёл суриб юришларнинг бир пайтлар келиб тагин қадрли туюлишини. Яна биларди: ҳаёт бемақсад одамларни биринчи жазолайди, кейин яхши ният билан ҳаракат қилганларни, энг сўнггида яхшиларнинг пайини қирққанларни... У негадир ўзи фаҳми етаётган нарсаларни ўйлашдан безор бўлиб кетаверарди. Ва тагин энди фарзандлар кўриши, уй олиши, шу каби муттасил турмуш-

ни тасаввур қиларди. Шунда ўзини четдан ҳам кузата бошларди: ўшанда фарзандлари ва невараларининг қуршовида ўтириб, мўйсафидона: «Э-э, биз ёшлиқда...» дея нималарни сўзлаб беради? Ўз зурриётларининг уни тингламаслигидан қўрқади!

Йигит айни фаҳм-фаросати етаётган нарсалар — келажак, армон ҳақидаги мужмал, лекин сира тарк этолмаётган хаёллардан қутулиш мумкинми дерди ўзига. Худди ҳозир югурса хаёллари ортида қолиб кетадигандай, ўзи улардан ўзиб кетадигандай бўлди. Чопаверди, чопаверди. Икки бекат югургач қайрилиб, ортига, «уйи» томонга қараб чопди. Терлаб кетди. Ўтаётган-кетаётган унга ағрайиб қаради. Тикилаётганларга ич-ичидан, сассиз жавоб беради: «Ҳайрон бўлманг, мен ўзимни енгишим керак».

«Оббо, касофат-эй, тун пайти, тор кўчада зарил кептими?»

«Катта кўчага чиқса тулупи йиртилармикан?»

«Спортсмен кўп машқ қилиши керак дейди, чемпион бўлгиси келаётгандир-да».

У жисмоний меҳнат қилиб чарчаган, терлаган ва ўзини унутган кезлари қандайдир ёқимли кечар, яшаш осондай бўлиб қоларди. Ҳозир у худди шу кайфиятни туйди. «Уйи»га келиб яхшилаб ювиниб олди. Чой кўйиб ичди, мияси тиниққандай бўлди, фақат оёқлари оғрий бошлади, чарчаган экан. Буни унутиш учун газета ўқий бошлади. Фикрлари яшнаб, газетадаги ҳаттоки ҳар бир эълонгача алоҳида хайрихоҳлик билан ўқий бошлади, бироқ танаси чарчагани учун кўп ўтмай уйку элитаверди.

Эртаси куни жуда кеч—чошгоҳда уйғонди. Агар меҳрибон ойиси—«хозяйкаси» бўлганида эртароқ уйғотармиди. Ўрнидан уф тортиб турди. Бармоқларининг суякларини қисирлатиб ўйлашиб турди пича, бугун ва эрта ҳақида ўйлади. Атроф шундай жимжит эдики, бирдан унинг бўкиргиси келиб қолди. Лекин бўкирмади.

Ювиниб келгач, нонушта қилди: озгина нон билан чой ичди. Ҳаво булут эди. Дилтортар суҳбатдош кўмсади. У билан одамларга кўшилишни, одамови бўлмасликни хоҳлади. Ўйлаб кўриб ёр-биродарим деганларининг ҳеч қайсиси ором беролмаслигини сизди. Кийиниб бозорга — шовқинзорга, ташвишзорга бормоқчи бўлди. Қарори қатъийлашиб, жўнади. Қозоқ ва лўли аёлларнинг мева, кийимлар сотаман, деб қичқирувлари, хушмуомала тожикнинг анорга чорлаётганини эшитиш ёқимли эди. У бутун бозорни айланиб чиққунча ўнлаб савдогарлар таклиф қилди, шунда йигит ўзини хиёл такаббуруна тутиб уларга кулимсираб ўтарди. Сомса сотаётган қиз жуда мулойим

ва жарангли овозда, ялинганнамо чорларди; қиз унга ниҳоятда ёқиб қолди. Ёнига бориб ҳазиллашгиси келди. «Бунча бақирасиз?» деди.

Овози жиддий чиқиб кетди. Қиз бунга эътибор бермади.

— Келинг, ака. Қайноқ сомса, нечта?

— Уч сўмга бир ўпич беринг, — деди у.

Қиз йигитнинг бетига тупуриб юборди. Ёнида турган сомсапазлар қаҳ-қаҳ отиб қулишди. Бир хотин: «Ўл-а, бу кунингдан, ўл йигит бўлмай» дерди тиззасига уриб куларкан. Қиз бўлса ҳеч нарса бўлмагандай бошқаларни «қайноқ сомса»га чақирарди...

Унинг сира бозордан чиққиси келмади. Бошқа ерда зерикадигандай кўринди. Яна бир марта, ҳатто бу гал аёллар, чоллар ва болаларга зингил солиб, ҳийла ажабланиб тикилиб чиқди. Иккинчи марта айланганидан кейин бозор ҳам жонига тегди. Шу юрганларнинг бирортаси ўзга бировнинг қалбига кирсам, қалбида яшасам, деб ўйламайди. Қиёфалари шунинг учун ҳам жуда зерикарли. Бироқ шуларнинг барчасида қалб бор. Инсоний қалб. Шунинг учун ҳам йигит шу одамлар ва шу «одамзор»дан кўнглини узолмасди.

Бирданита у тепаликни, тепалик пастидаги кенгликни, эпкинда ҳар томонга чайқалиб ётган ўтларни қўмсади. У ерда ҳаётни севиш, «севама-ан!» деб бақириниш мумкин. Шу хаёллар билан тўрт бекатлик йўлдан «уйи»га яёв келди. Яна чарчаган эди, аммо бу гал у қундаликка ёзди, ниҳоят бир йилдан сўнг ёзди: «16 октябр, 19..

Бесамар кун».

1990 йил.

ТАРВУЗ

Омондавлатнинг қишлоқдан қўнғироқ қилиб индинга бола-чақаси билан келишини эшитиб Худойқулнинг энсаси қотди, нечукдир миясига лоп этиб буям пул сўраб келади, бўлмаса беш-олти йилдан бери кўришмаган синфдошга бало бормиди, деган ўй урилди. Қўнгли хижил тортиб, келмасаям ўпкаламас эдим деди. Ўзидан-ўзи хотинига ёзғира кетди: «Бу замонда бировга аҳмоқ одам қарз беради, олган одам вақтида қайтармайди, эланиб юрасан-юрасан орқасидан, йўқ, мана, кўриб турибсан-ку, ўлдирсанг ўлдир—беролмайман, деб қақшаб тураверади. Ваъдалар бошқача эди-ку, десанг, тушса оласан-да, дея шалпаяди. Нима қиласан: ўлдирасанми, сўясанми, ўрнига келадими шунда? Айниқса, қишлоқдаги одамга қарз бер, қудуққа тушган тангадай минг йилдаям қайтмайди, емиш олади, буғдой олади, емишни-моли, буғдойни ўзи еб қўяди, нима қиласан, еб қўйдик, ука, жўра, деб ҳиқиллаб тураверади. Сенам ёрдам бер менга, Сапувра, шу гал қарз бермайман, қайтмайди, энг яқин синфдошим шу Омондавлат бўлса, унданам қайтмайди».

— Хўп, пулимиз йўқлигини хотинига тушунтирарман, хотини эрига айтар, шундаям йўқ, сенда бор, берасан, деб ёпишиб туриб олмас, ахир. Тўғрими?

— Ишқилиб бир илож қил, мени қутқар шу сафар. Бўлмаса, биласан-ку, қўнглим бўш, бериб юбораман.

Эр-хотин икков меҳмонларни кутиб олиш режасини тузишди. Ундоқ деса бундоқ, бундоқ деса ундоқ эди, дея чора гап топиб берамиз, хуллас, йўқлигига ишонтирамиз, деб келишиб олишди.

Меҳмонлар кечин-ола етиб келишди. Омондавлат хотини, бир чақалоқ қизи, тўрт-беш ёшлардаги бурни оққан ўғли билан келди. Дўстининг уйида йўқлигини кўриб чандон хафа бўлди, гўё у ҳеч

қаёққа қимирламай кутиши шартдай. У қўлтиғида иккита тарвуз, хотини бир қўлида чақалоғи, бўр қўлида каттакон корзинкасифат сумкаси бор эди. Сумкада туршак, ёнғоқ, майиз, қишлоқнинг тегирмони унида ёпилган талай нон ва патирлар, Худойқулнинг ёш қизчасига атаб тикилган кийим-бачкилар бор эди. Омондават тарвузларни ошхонага қўйди. сўнг юз-қўлини ювиб залга — меҳмон кутиладиган жойга ўтди. Ҳақиқати ур-тўполонни бошлади: телефоннинг трубкасини кўтариб «алло» деб қичқирди, телевизорнинг кнопкаларини боса бошлади, бир қоғоз кутининг ичидан турли ўйинчоқларни чиқариб ҳар ёққа судради. Ўзи ясатилган стол бўйига ўтириб чой ичди, узум еди. ёнғоқлардан чақди, телевизорга қараб ўтириб диванда ухлаб қолди. Алламаҳалдан сўнг ўртоғининг келиб туртишидан уйғонди. Сапчиб туриб кучоқлашиб кўриша кетди. Ухлаб қолгани учун узр сўради.

— Йўл чарчатган-да, нимасига хижолат бўласан, — деди Худойқул. Сўнг ўтириб сўрашар-сўрашмас атрофнинг тўзиб кетгани, ўғилчаси ҳамма нарсани ағдар-тўнтар қилгани, чақалоғи нариги хонада баралла қичқираётганини кўриб чандон кайфи учди ва сал жаҳлини билдириб бир оз сур оҳангла: — Жон жўра, оёғингдиям, носкингдиям ювиб кел ваннага бориб, — деди.

Омондават ўртоғининг гапи ҳазилми-чинми, билолмай гаранг бўлди, бир жилмайиб «қўйсанг-чи. эй, оёғим сасимагандир», демоқчи бўлди, қараса, мезбоннинг авзои жиддий, жуда хижолат бўлиб ўрнидан қўзғалди. Балоғатга етгани бери бунақа дашном эшитмагани боисми, кўнгли сингандек бўлди. Аммо кейинроқ пича ғашлигини босиб, шаҳарда уйлар тор, шунинг учун ўзимга сезилмаган тер ҳиди уйга таркаган чиқар, бегона бўлсам бетимга айтармиди, деб ўйлаб қўйди.

Чамаси шундай деб ўзига тасалли берди. Худойқул қишлоқни, оға-ини, қариндошларни суриштиргач, дабдурустан пул топиш анча мушкул бўлиб кетгани, бировга берган пулингния, молингния қайтиб олиш ўлимдан оғирлигини ёзгириб сўзлай кетди. Омондават дўстининг пул сўраб қўймасин деб аввалдан пушқадан ўт очаётганининг маъносини тушунмади. Ҳайрон бўлди, уйнинг ҳар тарафи ялтираб туриши, телевизор, мебелларнинг баҳосини ўзича ўйлаган бўлди, ҳовли қурётгани, қанақадир чет эл машинаси миниб юганини эшитган, миясининг бир чеккасида ҳаммаси ғимир-ғимир эътирозлар уйғотиб, ношукур бўлмасликка даъват қилмоқчи бўлди-ю, негадир ўзи ҳам ростдан одамлар ҳозир шунақа эканлигини тасдиқлаш учун амалисининг ўғлига уруғлик учун тирамода ўн беш минг сўм бергани,

биноқ уни қайтариб олиш қийин бўлгани, икки-уч марта беш юзминг сўмдан бериб баракасини учиргани, охири эккан бугдойини бод уриб, ҳеч нарса беролмаслигини айтиб турганини сўзлади.

— Ана шу-да, ҳамма шу, ҳеч ўзга эмас, хоҳ шаҳарда, хоҳ қишлоқда, хоҳ дўст, хоҳ душман бўлсин — оқибати шу, — дея пишанг берди Худойқул. — Ҳалиям ўн беш минг экан-ку. Бу шаҳарда бир хил ўзига тўқ оилаларнинг бир кунлик харажатиам эмас. Омондавлат «йўғ-э» дея телевизордан кўзини узиб жўрасига қаради, ишонини-ишонмаслигини билмади. Худойқул эса безътибор давом этди:

— Мана, шахсан ўзимнинг ўн минг доллардан кўпроқ пулим ташқарида юрипти. Зарилликкаям сўраб ололмайман. Ҳаммаси кўз қиймайдиган одамлар: дўстлар, курсдошлар, қариндошлар, укалар.

Омондавлат шу доллар деганларининг башарасиниям кўрмадимда, ўзи у неча сўм туради, қаерда сотилади, деб сўрамоқчи бўлди, аммо шу мавзу унга кўп хуш келмади. Ҳамма нарсанг етарли бўлатуриб, додлайверсанг ҳам яхши эмас-ку. Бирдан хаёлига жўраси қизчаллик бўлгани келиб, чўнтак кавлади ва «тўнбичар қутлуғ бўлсин, умри узун бўлсин!» деди. Йигирма уч йил аввалги синфдош бўлиб юрган кунлари, маза-бемаза қилган ишларини эслаб мириқиб ўтиргиси келди. Синфдошларининг аҳволдан сўзлади. Икки ойда бир марта йиғилиб туришлари, йиғилганда уч кило гўштнинг пулидан гаштак пул йиғишларини айтиб, сен ҳам қўшилсанг ўтиришга, боллар Худойқул бизларни менсимай кетди деб юрибди, бир миннатдан қутулсан, деди.

Худойқулнинг энсаси қотди. Ё пулни, ё дўстларини менсимагандай бўлди. «Ичларингда жони бори ким ўзи?» деб кулмиш қилди. Дўсти хафа бўла бошлаганини кўриб «хўп-хўп, бошқа бундай демайман, мен сени масхара қилмадим-ку» деди ва тагин кулди.

Омондавлат энди бу киши аввалги қадрдон синфдоши эмас, тамом бегона одамга айланиб бўлганини ҳис эта бошлади, афсусланишини-да, бегонасирашини-да билмади. Билгани шу бўлдики, айна кезде ўзи ҳам, бола-чақаси ҳам ортиқча экан. У ўйлар эдики, болачақа билан борди-келди қилиш дурустроқ бўлади, қалинлашиш шундан бошланади, хотинлар ҳам, болалар ҳам бир-бирининг отини айтиб эслаб туриши яхши гап. Биноқ бу каби муносабатлар Худойқулга керак эмасга ўхшайди. Меҳмон қизарди, бўзарди, хижолат бўлди. Телевизорга қараб ўтириб тош қотди, лекин қулоғига шапалоқ теккан каби қизиб турар эди. Худойқул гапи тескари бўлгани бир сари дурустроқ сийламадиям. Дастурхонга келган биринчи овқат мошхўрда бўлди. Мезбон булка нон кеса бошлади.

— Қишлоқнинг нон-патирларидан бор эди, Сапуврага айт, опкесин, — деди меҳмон. Мезбон хотинига тайинлади, у қоп-қора бир нон ва бир патир опкирди.

— Ўзи бундай бўлгани билан таъми бошқача-да, жониворнинг ранги сал нетороқ, — деди мезбон ва дарров Омонга қараб: — Рос-тингни айт, ичасанми, ичанг опкелтирай, — деб сўради.

— Шарт эмас, — деди Омондавлат яна телевизорга кўзини қадаб. Овқатни олдига тортаркан, яна кўшиб кўйди:

— Йўқ бўлса, опкелтириб ўтирма.

Бу билан у ичгиси борлиги, «яримта» устида эзилишгиси, самимийроқ суҳбат соғинаётганини сездирган эди. Аммо...

Хўриллатиб мошхўрда ичишди.

Овқат ичиб бўлишлари ҳамон эшик кўнғироғи жириглади. Башанг кийинган икки йигит кириб келди. Мезбон билан ўпишиб кўришгач, столга чўкишди, афтдан узоқ ўтиришга вақтлари ва хафсалалари бор.

Мезбон ҳам дарров гирдикапалак бўлакетди. Меҳмонлар Худойқулнинг бизнес ҳамкорлари экан чоғи, тагин айни пайтда қаердандир бир ишни дўндириб қайтишар, чамаси мезбон уларга суюнчи бериши керакдай. Столга бир пасда ғалати таомлар кела бошлади. Ерёнғоқ, парварда, конфет, туршак сингари «камбағалнинг» беақлари ҳашпаш дегунча йиғиштирилди. Колбаса, қази, пишлоқ, товуқ гўшtidан тортиб бошмалдоқнинг бошидай келгувчи оғзилари ланг очилган писталар ҳам келди. «Қишлоқи» меҳмон ҳушёрроқ тортиб ўтирарди.

Булар чунон нозик кишилар эканини сидқидилдан ҳис этгани учун Худойқулни ўзи томонга имлаб қулоғига айтдики, қишлоқнинг ёнғоқ-майизларидан опкелган, тарвуз ҳам бор, хотининг сўйиб узатсин, зўр меҳмонларинг кепқопти ахир.

Йўқ, Омоннинг гапи яна инобатга ўтмади, қайтанга бояги те-гирмони нон ва патир бўлақлари ҳам дастурхон кўркини бузди чоғи йиғиштириб опқўйилди.

Ана холос! Бунақа дастурхонни ҳали-ҳануз кўрган эмас Омон. Қишлоқнинг тўйида елим ва сопол пиёлаларда вино ичиб хурсанд бўлиб юрган одам бу каби тансиқ таомлар борлигини ҳайтовур тасав-вур қилгандир-ку, аммо кўрмаган экан.

Ҳадемай энг чиройли шишаларда ароқ ҳам келди, қуйилди, тан-танавор, оҳанжамали сўзлар, бир-бировини мақташу мақтанишлар бошланди.

Омондавлат буларнинг орасида ўзининг не нав инсон эканини англади, бегонасиради, бегонасираб талай марта балконга, ҳожатхо-

нага бориб чекиб келди, бир чеккани олиб бошни буркаб ухлаб юборгиси ҳам келди, аммо бунгаям ор қилди, охиригача чидай деди. Булар бўлса бири олиб, бири қўйиб ким билан қандай шартнома тузгани, неча милён туширганию уларни қандоқ ўзлаштириб, ни-мага сарфлашлари, тушунарсиз услублари хусусида сўзлашардики, буни эшитиб обдон чатоқ боллар экан, ўтқир йигитларга ўхшайди. Худо билса орқасида суягичганлариям бордир-да, дея тасаввур қилиб ўтирди. Бир жингалак сочлиси кўйлагининг кўкрак чўнтагидан гургурт қопидан сал полвонроқ нарсани олиб ичига гапира кетганидан билдики, бу телефон, телевизорда кўрсатгани шу, э, садағанг кетай, ҳукумат, ана, бор бўл, қандингни ур, яша! Аммо бу телефонда фақат жиддий гапларни гапириш шартга ўхшамайди, бола дам бир хил хотинларга, дам буғалтирими, кимгадир бир қизга сира менсимай, охирида ўрисчалаб эркалаб ҳам мурожаат этди. Биргалашиб ичилаверганиданми, аввалги меҳмон билан кейинги меҳмонлар қовуша кетишди. Омондават ҳадеб булар катта кетавергач ё гаши келдими, ё ўзи йиғиниб турган жойи борми, ҳар тугул бир хил режалари борлиги, мабодо амалга оша кетса, Худойқул жўра, Сирғали бозоридан ўзинг бир «Жигули» танлашиб юборасан, деб айтди. Худойқул аввал кесақдан ўт чиққан янглиғ унга таажжубланиб қаради, кейин ичи ёришгандай, янгироғидан оласанми ё эскироғидан, деган маънода сўради:

— Қанчалигидан мўлжаллаяпсан?

— Милён бўлмайдими, — деб қўл силтади Омондават.

— Оҳо, маладес, қўймайсан, — деди ўртоғи зўраки тантанавор оҳангда. Кейин ўзи пули борми-йўқлигига қизиқди.

— Буғдой бор, жўра. Ҳозир арзон, қишда кўтарилади нарх, ўшанда уриб юбораман. Гап бор-да, билдинг?

— Билдик-билдик. Демак, бир милёнга сотасан?

— Балки икки милён бўлар, кўрамыз.

Қишлоқи меҳмон ҳам тоза ўлар-қолар жойда эмаслигини кўрсатгиси келиб тиллари бийрон бўлди. Шундай қилмаса булар одам қаторида кўрмай гаранг қилаверадиган.

— Ўзи фалладан қанча олдинг? — деб сўради бари бир шаҳар бергиси келмай, беписанд оҳангда Худойқул.

— Саккиз тонна чиқади ўзимники, етмаса Самарники бор. Уям қарийб беш тонна юк қилади. Фалла бу йил кам одамларда, ҳадемай юз сўмдан ошар дейман. Ишонганимиз шу-да энди.

— Маъқул, лекин икки милён деб мақтанма. Бўларини айтавер,

бир милён бўларкан-да у ёқ-бу ёғи. Оиланиям ташлаб қўймайсан-ку. Қишда машинаям роса кўтарилади-да лекин.

— Етмаса сен бор — нима ғамим бор.

— Шу етмай турувди. Ўзимам кутган эдим ўлигини ташлар экан деб, айтдим-ку боя, йўғамас, бор. Лекин ололмаяман деб.

— Кўрқма, ўлмайсан. Аввало сўрамайман, сўрасам— йўқ, дема, келишдикми?

— Ҳали қиш келсин, бир гап бўлар.

— Биляман, пул жигардан бўлармиш, шунинг учун болани отадан айирадиган бевафо бу. Боя келганимдаёқ элдан бурун ёзғирдинг, очдан ўладигандай. Қиш келсин, дейсан. Қиш келганда қор ҳам сўрамасман сендан, хотиржам бўл, уйқунг ўчиб юрмасин яна, синфдошим кепқолади деб.

«Қуйилсин, урилсин» давом этди. Иттифоқо юпқа, нозик ликопчаларда тарвуз келди. Омондаватнинг бир оз кайфи онгани боисми, тарвузга кўзи тушгани замон ичи ёришиб кетди. Ҳай-ҳай, ёш боладек севинди. Пича муболағаси билан айтганда, дастурхоннинг эгасидай сездни ўзини.

Дарров тили бурро тортиб, гапни даштнинг лалми қовун-тарвузларига буриб юборди. Ҳолбуки, у шундоқ Худойқулнинг уйи яқинидаги тарвуз сотувчи одамдан, уюм ичидан танлаб сотиб олиб кўтариб келган, чамаси, чўлаки, селитрага обдон тўйган қора тарвуз эди бу. Аммо шу баҳона Омондават болалигида экилмиш қовун, ҳандалак, тарвуз, бодринг, ошқовоқларни, айни пишиқчилик чоғи полизга, яна айни ўзларининг полизига тиконли бодомча шоҳ-шаббаларидан ясалган тўсиқ узра ошиб ўғирликка тушишлари, оқибат қоровуллаётган кампир — ўз энаси томонидан кетларига чўғдай босилмиш хивич зарблари хусусида чаҳ ура кетди. Чоғроққина ҳовлисига ҳар баҳор бодринг, помидор билан қўшиб ўн-ўн беш туп ҳандалагу қовун эканлари, улар тақё палак қилиб кейин узун палак отиб кетиши, сўнг ёнғоқдай туйнак қилишидан то ранги бўзаргунча бир ҳовли бола дамбадам «кўз-қулоқ» бўлиб: гоҳ ушлаб, гоҳ бурунларини текизиб ҳидлайверишгани сабаб онаси безор бўлиб қувганлари, боиси туйнакка ҳадеб одамнинг қўли тегаверса, азбаройи қўл заҳри таъсир этиб қовун ривожланмай қолар эмиш, — ҳамма-ҳаммасини завқ билан эслади. Шунингдек, хом сапчаларга бурнини текизганда унинг тикондай туклари тирнаб кетишию, айниқса эрталаблар бирор ҳандалак пишган бўлса, бутун ҳовлини муаттар ҳиди тутиб кетиши, тонгги ҳид, у орқали ҳандалакни қидиришнинг нақадар мароқли юмуш экани, па-

лакларни у ён-бу ён ағдарганингда субҳидамдаги нәмхуш тупроқми, шудрингми, нимадир салқин нарсанинг палакларга қўшилиб бурнингга бир отсиз яшноқ ҳидлари урилиши, кишини энгиктириб юбориши... Ошқовоқ, тарвуз палакларининг пахса девордан оша тушиб йўл-йўлакай кўм-кўк ва сап-сарик сапчалари ялтираб туриши, уй болалари уни кўча болаларидан қизғаниб қўриқлашлари, оталари кўча тараф деворига қабатма-қабат супурги экиб палакларни кўздан пана қилишлари ёхуд кучук боғлаб қўйишлари...

Беармон болаликнинг армон тўла излари булар.

— Қойил, — деди жингалак сочли меҳмон. — Э, қойил, қўйиб берса икки синфдош шоир бўлиб кетарсизлар.

— Ҳеч гап эмас, — деди Худойкул, — мана бу боланинг томири Жуманбулбулга туташ. Яна беш грамм олса, қўлини танбур қилиб терма айтади.

— Илтимос қиламиз, шу нарсани айтманг, — дея илжайди бояги жингалак сочли. — Шу туркманча қўшиқ эшитсам, кечасиям ёмон тушлар кўраман. Бахшиларнинг овозини эшитсам, қўрқавераман.

Гўё кулги учун айтилган бўлсаям, ҳар қалай бу йигитлар иллобилло бахшининг дostonу термаси учун қишлоқнинг бояги орзу-эҳтиросга бой ҳаётини эшитишга-да тоблари йўқлиги сезилиб турарди. Шу боис Худойкул хато иш қилиб қўйгандай дарҳол «этагини йиғиштириб олди». Мактаб боллари шеър айта туриб бир жойида адашиб қолса, кимдир эслатса, тагин шариллатиб айта кетади, шу сингари уям эрта-мертан божхонада ишлайдиган Қобилнинг олдига ўтиш ҳақидаги ўзининг масъулиятини англагач, икки шерикка, аниқроғи, меҳмонларнинг гулига тақаллуфни давом эттира берди. Омондавлатимиз тагин уларнинг ишбилармонлигию катта гапларига маҳлиё бўлганича қолди. Қозонқабоб келтирилди. Ичилди. Тарвузга узалиб бир тилик олди. Еб бўлиб пўчоғини ликопчага қўяр чоғ тагин донг қотди, бу бошқа тарвуз! Қорасидан опкелганди, буниси яшил-чипор.

Булар бизга тенг эмас, буткул бошқа одамлар экан баччағарлар, деган койишга ўхшаш бир шиддатли ўй муҳрланди ва кайфияти тушиб кетди. Ароқдан ўзига бир пиёла тўлдириб қўйиб, охиригача сипқорди ва мен тўйдим дегандай пиёлани тўнкариб ташлади. Мақсади тезроқ маст бўлиб олиш, маст бўлишгина эмас, бошқа ҳолатга ўтгиси, зик вазиятдан қутулгиси келди, бир отим нос ҳам тушириб юбордию мақсадига эришди.

Столдан четланиб креслога чўкди. Бошини солинтирган қўйи қотиб ухлаб қолди. Кечроқ уйғонди. Боши ғувиллаб, сиқиб оғрирди. Меҳ-

монлар кетган. Худойкул аллақачон ювиниб, соқолини олиб чой-пой ичиш тараддудини кўриб юрибди. Хулди ҳеч бало кўрмагандай. Эрта-лабдан бир рус аёл «кук-си» деган овқат келтириб берди. Кечаги овқатлар ҳам ҳойнаҳой буюртма билан келган бўлиши мумкин, деб ўйлади Омондавлат. Чунки аёли ёш болали-ку.

Соҳибдан узр сўради, кетамиз биз, деди. Мезбон ҳам кетсанг кетавер, дегандай қилди.

— Бир ўтирадиган бўлиб келасизлар. Бугун ўзимам Олма отага учмоқчиман.

Омондавлат ўртоғи учун бу қадар аҳамиятсиз бўлганидан ўқинди, албатта. Болларини, хотинини олиб подъездга чиққач, Худойкул йўлни ўзича тушунтириб юборди. Аммо хотини улар билан бирга чиқди то кўчагача. Кўча бошида ахлатхона бор экан. Омондавлат эътибор бермади-ю, хотини бир туртгач, чўчигандай ишора қилган томонга қаради: темир яшиқлар ёнида худди кеча ўзи кўтариб келган тарвузларга ўхшаш икки тарвуз турибди. Наҳотки, деди ўзича. Туршак, майизларниям чиқариб ташлаган бўлса-я.

«Эй, инсон! Кечагина мен қатори эдинг-ку. Қишлоқдан, тезак орасидан чиқдинг-ку. Нима қилиқ ахир бу? Сенга милён сўмлик совага опкелишга қурбим етмайди. Кўнгил бу, дўст, кўнгил! Ҳақорат ҳам шунчалик бўлар. Келмасам, мен ҳам ўлиб қолмас эдим, обрўйингни қилай десам, тесқариси бўлди. Бу ишинг яхши эмас, ҳеч яхши эмас. Жуда номаъқул! Охири вой бўлса керак, валлоҳу аълам!» Ташқарисига эса бу чиқди:

— Сапувра, бўлди, кетаверинг. Биз кимлигимизни энди билдик. Сизларни ҳам. Тамом. Хўп. Хайр. Раҳмат.

Шундоқ деб олдингга ўтиб илдамроқ юриб кетди. Бир хаёл яна ортига бурилиб, жиллақурса бир аччиқ гап айтгиси келди-ю, умрбод тесқари бўлиб қолишдан чўчиб тўхтамай кетаверди.

2001 йил

МУНДАРИЖА

МУХТАСАР СЎЗ. Абдулла ОРИПОВ	3
Қиссалар	
Чамбилбелнингойдаласи	6
Инқилоб кечаси	68
Шаффоф манзил	104
Ҳикоялар	
Жинкўчадаги муштипар	130
Қора чол	137
Алағдалик	146
Ўлмайдиган одам	164
Йигитларнинг бири	170
Бир ўларман чавандоз	181
Офат	187
Умидсизлик	194
Тарвуз	199

84(5)6

Ў 75

Ў 75

Ўнар, Собир.

Чамбилбелнинг ойдаласи: Қиссалар. Ҳисоялар./
Собир Ўнар; [Маъсул муҳаррир А.Ирисбоев; Муҳтасар
сўз А.Ориповники]. -Т.: А.Навоий номидаги Ўзбекистон
Миллий кутубхонаси нашриёти, 2006 - 208 б.

ББК 84(5У)6

№ 117-2006

Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон

Миллий кутубхонаси

Собир ЎНАР

ЧАМБИЛБЕЛНИНГ ОЙДАЛАСИ

*Қиссалар
Ҳикоялар*

Муҳаррир: Абдуқайюм Йўлдошев

Техник муҳаррир: Саодат Рустамова

Мусаввир: Акбарали Мамасолиев

Мусахҳиҳ: Собир Жуманазаров

Босишга 18.02.2006 йилда рухсат этилди.

Бичими 62x84 ¹/₁₆. Босма тобоғи 10.

Адади 1000. Баҳоси келишилган нархда

Буюртма № 25

Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси
босмахонасида босилди.

Тошкент ш., Х. Сулаймонова кўчаси, 33 уй